

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 1/2009
STUDIA SOCIOLOGICA XVI

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 1/2009
STUDIA SOCIOLOGICA XVI

NAŠE SPOLEČNÁ PŘÍTOMNOST I

Miloslav Lapka, Jan Vávra, Jiří Šubrt

Editoři: PhDr. Miloslav Lapka, CSc., PhDr. Jan Vávra, Ph.D., doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Recenzovali: doc Ing. Arch. ThLic. Jiří Kupka, Ph.D.,
prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.,
Mgr. A. Zdena Němcová Zedníčková,
Mgr. Arnošt Novák,
PhDr. Jitka Ortová, CSc.,
Ing. Martin Pělucha, Ph.D.,
PhDr. Ivan Rynďa,
doc. Dr. Ing. Alena Salašová,
doc. Ing. Josef Seják, CSc.,
dr. Ing. Dagmar Škodová Parmová

OBSAH

Úvod	7
Miloslav Lapka, Zdenka Sokolíčková, Jan Vávra, Pět tezí současné kulturní ekologie ...	9
Eva Cudlínová, Změny ve stylu ekonomického myšlení – šance pro trvale udržitelný rozvoj společnosti nebo pro zelený ekonomický růst?	23
Zdenka Sokolíčková, Gaudenz Assenza, Aliaksandr Martynau, Silná Evropa? Ekonomická krize a ekologické závazky	35
Martin Soukup, Darwinismus a ekologicky ušlechtilí divoši	55
Karel Stibral, Estetika a ochrana přírody	69
Jan Hendrych, Umění krajiny – krajinný design jako estetický proces	87
Václav Cimbál, Totální město	107
Markéta Braun Kohlová, Faktory volby dopravního prostředku – podstatný aspekt proměny současných měst	121
Oleg Suša, Kooptace protestu, ekologická krize a dilema „ekologické modernizace“	137
Pavel Nováček, Dlouhodobě udržitelný rozvoj, udržitelný ústup, nebo rozvrat?	155

ÚVOD

Vztah člověka a přírody a současné environmentální problémy nejsou pouze doménou přírodních věd. Společenské vědy mohou říci mnoho o společenské podstatě současných environmentálních problémů a přispět tak zásadně do diskuze, věnované jejich možným řešením. Ve snaze dát prostor spektru společenskovědních a humanitních oborů, stejně jako spektru zajímavých osobností, zabývajících se vztahem člověka a přírody, respektive životního prostředí, byla na Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v březnu 2011 uspořádána konference s názvem *Naše společná přítomnost: Globální výzvy pro kulturní a sociální ekologii*. Obsah tohoto čísla *AUC Philosophica et Historica – Naše společná přítomnost I* je tvořen články, které byly na konferenci předneseny, nebo byly při této příležitosti napsány. Širokému tematickému záběru konference odpovídá také obsah tohoto čísla, přesto by mělo být patrné, že jde o pokusy řešit současné základní problémy člověka 21. století – jeho vztahování se k přírodě, vnímání hodnoty životního prostředí a chápání globálních environmentálních výzev, které si často sám před sebe klade. Je zřejmé, že toto téma nelze vyčerpát zde uveřejněnými pracemi, ani následujícím číslem *AUC Philosophica et Historica – Naše společná přítomnost II*, které bude věnováno téže problematice. Představme si alespoň stručně články obsažené v tomto čísle.

V úvodním článku *Pět tezí současné kulturní ekologie* představují Miloslav Lapka, Zdenka Sokolíčková a Jan Vávra moderní pojetí tohoto oboru, který tvoří širší rámec i pro další příspěvky. Další dva články se věnují aktuálním ekonomickým problémům, Eva Cudlínová se v práci *Změny ve stylu ekonomického myšlení – šance pro trvale udržitelný rozvoj společnosti nebo zelený ekonomický růst?* zabývá odlišnými ekonomickými přístupy a jejich vztahem k udržitelnému rozvoji. Článek Zdenky Sokolíčkové, Gaudenze Assenzy a Aliaksandra Martynau *Silná Evropa? Ekonomická krize a ekologické závazky* kriticky posuzuje evropský postoj vůči ekonomické krizi a z něj pramenící dopady na environmentální politiku. Následující text *Darwinismus a ekologicky ušlechtilí divoši* z pera Martina Soukupa nás skokem přenáší do zcela jiné oblasti. Autor se zabývá vztahem biologického evolucionismu a ochranou biodiverzity a podkládá tuto analýzu pozorováními z Papuy-Nové Guineje. Na téma ochrany přírody navazuje Karel Stibrál s článkem *Estetika a ochrana přírody*, tentokrát z pohledu estetického. Problematika přírody a krajiny je součástí i následujícího textu, Jan Hendrych se věnuje krajině jako umění v práci *Umění krajiny – krajinný design jako estetický proces*. Václav Cimbál nás svým filosoficky orientovaným článkem *Totální město* přivádí z volné přírody do města, jakožto životní-

ho prostředí většiny současného lidstva. Tématem života ve městě se zabývá i Markéta Braun Kohlová, ovšem z pohledu sociologického výzkumu dopravy, jak napovídá název její práce *Faktory volby dopravního prostředí – podstatný aspekt proměny současných měst*. Sociologickému přístupu je věrný i Oleg Suša, který se v článku *Kooptace protestu, ekologická krize a dilema „ekologické modernizace“* zabývá tím, jak je environmentální problematika začleňována do sociálního systému složitých moderních společností. Na úplný závěr Pavel Nováček ve svém textu *Dlouhodobě udržitelný rozvoj, udržitelný ústup, nebo rozvrat?* nastiňuje možné alternativy k tradiční koncepci udržitelného rozvoje.

Věříme, že rozmanitost autorských přístupů bude čtenářům ku prospěchu, a že poslouží jako inspirace ke vstupu do aktuálních problémů naší společné přítomnosti. Přejeme všem příjemné i kritické čtení a těšíme se na další setkávání, ať už zprostředkovanou formou podobných studií nebo setkávání osobní na dalších kulturně ekologicky orientovaných konferencích a diskusích.

S přáním dobře stráveného času nad stránkami tohoto čísla AUC Philosophica et Historica

Jan Vávra a Miloslav Lapka

PĚT TEZÍ SOUČASNÉ KULTURNÍ EKOLOGIE

MILOSLAV LAPKA, ZDENKA SOKOLÍČKOVÁ a JAN VÁVRA

Úvod

Kulturní ekologie rozhodně není tradiční pevně zakotvenou vědeckou disciplínou, ani v českém prostředí, ani ve světě. V současné době je to široce pojatý proud empirických studií a myšlení inspirovaného přístupy ekologie, antropologie a tématy kulturních studií. Také v našem pojetí je současná kulturní ekologie více přístupem než striktně vymezenou disciplínou. Díky své paradigmatické otevřenosti má však potenciál oslovit různé obory a vyjádřit se k aktuálním problémům. Než se pokusíme nastínit pět základních tezí současné kulturní ekologie, absolvujeme v úvodu krátký exkurz do historie oboru a do dalších zdrojů inspirace současného pojetí. Na to naváže stručný výčet pracovišť a osobností českého akademického prostředí, jejichž činnost se dotýká předmětu zájmu kulturní ekologie. Poté bude následovat již zmiňovaných pět aktuálních tezí. Závěr posledních tezí tvoří i závěr celého článku.

Kořeny a inspirace současné kulturní ekologie

Klasická kulturní ekologie

Kulturní ekologie bývá obvykle spojována se jménem zakladatele Juliana Stewarda (1902–1972) a jeho dílem, které se stalo synonymem kulturní ekologie – *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution* z roku 1955. Julian Steward byl empiricky zaměřeným antropologem, jdoucím po faktech více než po rozsáhlých teoriích. Tím se ubránil environmentálnímu determinismu, stejně jako výrazné preferenci technologie získávání energie, kterou nalézáme v teoretických úvahách Leslieho Whitea [White 1959], a stejně tak se ubránil radikálním tezím uni-lineární kulturní evoluce Lewise Henryho Morgana [Morgan 1954]. Hlavně však ponechal otevřené dveře pro multilineární možnosti kulturní adaptace na změny přírodních podmínek.¹

Studium ekologie, ekologických podmínek, ekosystémů a jejich spojování se změnami společnosti je zřejmě vůbec prvním a zakládajícím rysem kulturní ekologie. Ze

---

¹ Stewardova teorie multilineární evoluce zdůrazňuje vliv prostředí na vývoj kultury. Kulturní evoluce tak postupuje po různých liniích v různých společnostech a prostředích. Tato teorie je v protikladu ke starší klasické evolucionistické teorii, která předpokládá, že všechny kultury procházejí stejnými vývojovými stadii [srov. Steward 1955].

základního díla *Theory of Culture Change* uvedme alespoň jednu citaci, která ilustruje, co zde bylo řečeno: „(kulturní ekologie je) ... metoda pro rozpoznání způsobů, jimiž je kulturní změna vyvolaná adaptací na prostředí“ [Steward 1955: 5]. Kulturní ekologie tedy rozpoznává a popisuje způsob, jakým se kultura přizpůsobuje změnám v prostředí, a to zkoumáním mechanismu kulturní změny (culture change).

Kulturní změna jako odezva společnosti na tlaky přírodního prostředí nepřináší jen preferenci environmentálních faktorů v porovnání s kulturními, ale také pohled na společnost jako součást většího přírodního (ne-humánního) ekosystému, což je pohled, který na konci minulého století dosáhl velkého rozmachu například v ekologické etice, v hypotéze Gaia i v nejrůznějších podobách environmentálních hnutí jako například New Age.

Nutno podotknout, že Julian Steward své první poznatky o vlivu přírodního prostředí na změny studované kultury formuloval před rokem 1955 ve dvou studiích z roku 1950 a 1951 [Steward 1950, 1951].

Důležitost ekologických faktorů pro kulturní změnu je charakteristickým pokračováním kulturní ekologie v tradičním, antropologickém, pojetí, a jak uvádíme v našich pěti tezích, také pro kulturní ekologii přítomnou, pro kulturní ekologii tak, jak by mohla potenciálně nabízet svá metodologická i praktická řešení pro současné globální problémy společnosti.

V osobě zakladatele Juliana Stewarda získala kulturní ekologie interdisciplinární pohled, který je její další charakteristikou. Pohled balancující mezi kulturologií, ať už ji vymezujeme jako vědu o kultuře nebo jako kulturní studia (cultural studies), a ekologii. Je jeho zásluhou, že nezavřel ani kulturní, ani ekologické dveře radikálními tezemi vylučujícími jedno nebo druhé.

Takto ve zkratce vymezená kulturní ekologie ukazuje, o jak extrémně široké pojetí jde. Není divu. Máme co do činění ve filosofickém smyslu se vztahy člověka a přírody, ve smyslu kulturní ekologie se vztahy kultury a přírodního prostředí. To někdy vede k rezignaci a kritice, co vlastně kulturní ekologie je, co kulturní ekologie není a co má být. Robert M. Netting přes veškerou kritiku názvu a širokého pojetí nakonec konstruktivně prohlašuje: „Je jediný způsob jak vysvětlit, co to je kulturní ekologie: ukázat, čím se zabývá“ [Netting 1968: 6]. Sebe-reflexe kulturní ekologie je její překvapivě silnou stránkou při vytváření tohoto nového paradigmatu a zřejmě překračuje období „pubertální (pre-mature) nezralosti“. Je znakem životaschopnosti a doposud nevyčerpaného potenciálu a překračuje nejen hranice pubertální nezralosti, ale také hranice relativně uzavřených a současné civilizaci vzdálených kultur.²

Nettingovo prohlášení o jediném způsobu jak vysvětlit, co je kulturní ekologie, tím, že ukážeme, co dělá, se do určité míry stalo návodem k pěti tezím. Tématy, co a jak kulturní ekologie dělá nebo naopak nedělá, jsou naplněny další články v tomto vydání *Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica*.³ My se soustředíme na to, co by mohla dělat a jaké jsou její základní teze.

---

² Z významných představitelů kulturní ekologie uvedme alespoň neúplným výčtem tato jména: Marshall D. Sahlins, Robert M. Netting, Roy A. Rappaport, John W. Bennet, Andrew P. Vayda, Bonne J. McCay, David J. Damas, James Anderson a Tom E. Fricke.

³ Tento článek je přepracovaným úvodním příspěvkem „Naše společná přítomnost: Globální výzvy pro kulturní a sociální ekologii“, který byl přednesen na stejnojmenné konferenci pořádané na Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze 2. března 2011. I další články byly buď předneseny na konferenci, nebo byly shromážděny při této příležitosti.

Dvojitá sociální ekologie

Díky širokému tematickému záběru kulturní ekologie se v našem akademickém prostředí často spojuje kulturní ekologie dohromady se sociální ekologií.⁴ Je však vhodné jasně odlišit kořeny obou přístupů a jejich souvislosti. Obecně můžeme říci, že *kulturní ekologie je snaha o ekologickou reflexi kultury a sociální ekologie je snaha o ekologickou reflexi společnosti*. Klasickou kulturní ekologii jakožto antropologickou disciplínu jsme již představili. Se sociální ekologií je to trochu složitější. Tento pojem používají dva směry, které se od sebe velmi odlišují. Jedním je aktivistická sociální ekologie Murraye Bookchina, druhým pak sociální ekologie města navazující na chicagskou Human ecology.

Americký filosof a anarchista Mumford Gutkind (Murray) Bookchin (1921–2006) byl jedním z prvních autorů, kteří již v 50. letech 20. století poukazovali na problémy životního prostředí spojené s rychlým hospodářským růstem. Environmentální problémy jsou podle jeho sociální ekologie odrazem sociálních problémů a společenské hierarchie [Bookchin 2005]. Bookchinovi i jeho následovníkům, sdruženým okolo Institute for Social Ecology ve Vermontu v USA, který Bookchin v roce 1974 založil, byl a je vlastní radikální sociální aktivismus. Nešlo (a nejde) jen o vědecký popis společnosti, ale především o její změnu s důrazem na anarchismus, spontaneitu a decentralizaci.⁵

Sociální ekologie navazující na chicagskou sociologickou školu a její Human ecology se velmi liší od výše zmíněné Bookchinovy sociální ekologie. Její vznik je spojen se jmény Robert Ezra Park (1864–1944), Roderick Duncan McKenzie (1885–1940) a Ernest Watson Burgess (1886–1966) a nejnámější prací je sborník *The City* [Park, McKenzie, Burgess 1925]. Human ecology se inspirovala systémovostí ekologie a její terminologií a pokusila se tento přístup aplikovat na studium rychle rostoucího Chicaga první poloviny 20. století [Park 1915]. Důraz je kladen na komunitu, její organizaci [Park 1936] a především prostorové uspořádání komunity [McKenzie 1924]. Sociální ekologie ve druhé polovině 20. století nezpochybnila základní orientaci danou chicagskou školou, tedy snahu o systémovou a prostorově orientovanou sociologii města [srov. Musil 1992]. I přesto se ale chicagská Human ecology dočkala kritiky z různých stran, ze strany přímých následníků pro nedostatečné propracování ekologické metodiky [Hawley 1944], v současnosti pak proto, že redukovala ekologické jevy spíše na jevy geografické, o kulturních jevech nemluvě, a plna dobového optimismu nebrala v úvahu ekologické limity prostředí⁶ [srov. Keller 1997: 50–65].

Oba proudy odlišné sociální ekologie mohou být pro současnost inspirací, první – Bookchinova – tím, že nerezignuje na společenskou angažovanost (byť je pro vědce chtějíciho si udržet jistou míru nezávislosti až příliš aktivistická a hraničí s anarchismem).

⁴ Budeme-li dále hovořit o našem pojetí současné kulturní a sociální ekologie, budeme používat pouze termín (současná) kulturní ekologie. Když budeme odkazovat na původní kulturní ekologii Juliana Stewarda, bude to vždy jasně řečeno.

⁵ Více o cílech a názorech sociálně ekologického hnutí viz web <http://www.social-ecology.org/>. Český vyšla kniha Bookchinovy blízké spolupracovnice Janet Biehl [Biehl 2003].

⁶ Naopak, rozvoj technologie a především dopravy jsou vnímány jako jednoznačně pozitivní ekologické faktory. Tento postoj zastává i zástupce další generace Human ecology Amos Henry Hawley (1910–2009) [srov. Keller 1997]. Keller také poukazuje na zajímavý (těžko říci, zda zamýšlený) fakt, že se chicagská škola snažila nejen porozumět dynamickým procesům velkoměsta, ale svou pozitivní interpretací je i legitimizovat [ibid.].

Druhá – s kořeny v Human ecology – inspiruje především systémovým přístupem ke studiu společnosti a jejího prostředí (ovšem nese v sobě memento nebezpečí přílišné redukce kulturních jevů na ekologické i ekologických na geografické). I přes pozdější kritiku jsou oba směry důležité tím, že přispěly k respektování provázanosti lidského života a okolního prostředí, jež má zásadní vliv na kvalitu lidského života.

Environmentální sociologie

Novějším z důležitých společenskovedních směrů 20. století, který inspiruje současnou kulturní ekologii, je environmentální sociologie. Environmentální sociologii ustanovili na konci 70. let američtí sociologové William Catton Jr. (*1926) a Riley E. Dunlap (*1943) jako opozici proti převažujícímu sociologickému paradigmatu, které při studiu společnosti nebere dostatečně v úvahu jiné než společenské faktory. Toto klasické paradigma, projevující se v různých teoretických a empirických podobách sociologie, nazvali Catton a Dunlap Paradigmatem lidské výjimečnosti, známým často pod anglickou zkratkou HEP⁷ (Human Exemptionalism Paradigm) [Dunlap, Catton 1979]. Za „původce“ tohoto HEP přístupu byl jimi označován Émile Durkheim, především kvůli svému dílu *Pravidla sociologické metody*, ve kterém kladl důraz na sociální vysvětlení sociálních faktů namísto reduktivních⁸ vysvětlení [Durkheim 1966]. Antropocentrismus a zdánlivě neomezené možnosti konce 19. a první poloviny 20. století dávaly paradigmatu HEP zelenou. Proti tomu staví Catton a Dunlap Nové ekologické paradigma, známé pod zkratkou NEP (New Ecological Paradigm), které bere v úvahu vnější, mimosociální vlivy.

Environmentální sociologie s sebou přináší uznání toho, že fyzické prostředí může ovlivňovat lidské společnosti a chování (a následně jimi být ovlivňováno). Environmentální sociologové tudíž upouštějí od tradičního sociologického trvání na tom, že sociální fakty mohou být vysvětleny pouze jinými *sociálními* fakty. [Dunlap, Catton 1979: 244]

Environmentální sociologie je inspirací pro současnou kulturní ekologii především díky uznání vzájemných vazeb člověka a jeho prostředí, což samozřejmě platí i v současných moderních komplexních společnostech, i když prostředí – environment – si společnost přetváří do často dříve netušených globálních rozměrů (klasická kulturní ekologie se jakožto antropologická věda orientovala spíše na méně složité společnosti a skupiny).

---

⁷ V literatuře se také někdy uvádí zkratka DSP – Dominant Social Paradigm. Jak HEP, tak DSP označují paradigmatu výjimečnosti a nezávislosti lidského sociálního systému na prostředí, převažující v sociologickém myšlení a kritizovaném environmentálními sociology.

⁸ Doslova píše o „antiredukcionistickém tabu“ [Catton, Dunlap 1980: 19]. Toto „obviňování“ Durkheimova zpochybňují ve své práci Eugene A. Rosa a Lauren Richter [Rosa, Richter 2008] s odkazem na jeho úvodní přednášku ke kurzu sociálních věd v letech 1887–1888 na univerzitě v Bordeaux [Durkheim 2008].

Kulturní a sociální ekologie v českém akademickém prostředí

Článek jsme začali tvrzením, že kulturní a sociální ekologie není ani v českém akademickém prostředí pevně zakotvenou disciplínou. To ale neznamená, že by byla disciplínou zcela neznámou. Kulturní či sociální ekologií se zabývá (nebo zabývalo) několik pracovišť a několik významných autorů⁹. Pokusme se je sledovat chronologicky, i když se jejich osudy budou proplétat.

Autorem, který není trvale spojen s jediným pracovištěm, je urbánní sociolog Jiří Musil (*1928). Již od 60. let se věnuje problematice sociologie města a sociologie bydlení. Je zástupcem prostorově a městsky orientované sociální ekologie [Musil 1992].

Další z výrazných postav české sociální ekologie je Bohuslav Blažek (1942–2004). Jeho pojetí sociální ekologie zdůrazňuje především neustálou reflexi vlastního jednání a reflexi prostředí ve velmi širokém smyslu [Blažek 1998]. Na rozdíl od sociální ekologie města se Bohuslav Blažek zaměřoval (především po roce 1989) více na problematiku venkova. Bohuslava Blažka a Miloslava Lapku (*1957), dalšího z autorů zabývajících se dlouhodobě kulturní či sociální ekologií, spojovalo jejich pracoviště, tedy Ústav krajinné ekologie ČSAV,¹⁰ přejmenovaný v roce 1993 na Ústav ekologie krajiny AV ČR. Miloslav Lapka ve své práci věnuje velkou pozornost venkovu, zemědělství a kulturní krajině [Lapka, Gottlieb 2000; Lapka 2008].

Další z osobností, kterou je třeba zmínit, je sociolog Jan Keller (*1955), jenž se dlouhodobě věnuje environmentální problematice a vztahu sociologie a ekologie [např. Keller 1997; Keller 1998].

Kulturní a sociální ekologie je od roku 1995 vyučována na Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.¹¹ Pod dlouhodobým vedením Jitky Ortové (*1946) se orientovala především na kulturologickou reflexi ekologické krize a zmapování velmi širokého proudu ekologicky relevantní literatury. Interpretáční rámec vycházel z pojetí kultury jako adaptace Juliana Stewarda [Ortová 1997]. V současnosti prochází koncepce kulturní ekologie na této katedře změnami, které jsou čtenářům předkládány v tomto a dalších článcích [Lapka, Vávra, Sokolíčková 2011].

Od roku 1998 existuje Katedra environmentálních studií na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde se vyučuje obor Environmentální studia, přístupující k současné ekologické krizi z pohledu humanitních věd. Vznik oboru i jeho existence je spojen především se jménem Hany Librové (*1943), environmentálně orientované socioložky [např. Librová 1987; Librová 1994].

⁹ Cílem článku není podat podrobný přehled o všech českých akademických pracovištích, které přistupují k problémům životního prostředí z pohledu společenských věd. To by vydalo na samostatný článek. V této části zmiňujeme pouze několik vybraných pracovišť a autorů, kteří se věnovali přímo kulturní a sociální ekologii či komplexně humanitnímu přístupu k environmentálním problémům. Stranou tak zůstává mnoho zajímavých institucí (např. Centrum pro otázky životního prostředí Univerzity Karlovy v Praze) i individualit. Zde za všechny jmenujme Pavla Nováčka z Univerzity Palackého v Olomouci, jenž se dlouhodobě věnuje problematice udržitelného rozvoje.

¹⁰ V tomto ústavu vzniklo v 70. letech oddělení věnující se člověku i z pohledu humanitních věd. Jelikož nebylo možné používat tradiční názvy známé ze Západu (ekologie člověka, humánní ekologie, sociální ekologie) byl vynalezen název *antropoekologie* [Blažek 1998: 25]. Tento název se na pracovišti používal ještě dlouho po roce 1989.

¹¹ Více o oboru kulturologie viz práce Václava Soukupa [Soukup 2010; Soukup 2011].

Poslední z environmentálně orientovaných společenskovědních univerzitních pracovišť co do data založení je Katedra sociální a kulturní ekologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Založena byla v roce 2000 a orientuje se především na různé aspekty trvale udržitelného rozvoje i praktické nástroje k jeho realizaci. Jejím zakladatelem a vedoucím je Ivan Rynda (* 1953), jenž se věnuje právě trvale udržitelnému rozvoji [např. Rynda 2006].

Jak vidno, pracoviště a autoři zabývající se environmentální problematikou z pohledu společenských věd se od sebe dosti odlišují. Tuto pluralitu a nezakotvenost (která existuje v českém i zahraničním prostředí) můžeme brát buď jako nedostatek, nebo naopak jako pozitivum, umožňující různost pohledů na jednotlivé problémy. Spolu s Bohuslavem Blažkem preferujeme jednoznačně tento pozitivní pohled:

Sociální ekologie je vědní obor, který má tolik tváří, kolik pracovišť a v krajním případě kolik badatelů se jím zabývá. Narozdíl od příbuzné (celkově více biologicky laděné) humánní ekologie tento obor nepořádá mezinárodní konference ani nevydává mezinárodní časopis. Všechna nejznámější pracoviště, v Irvine (Kalifornie), Frankfurtu nad Mohanem, Hawkesbury (Západní Sydney) nebo – pro svou ideologičnost pro mě nepřijatelné – v Plainfieldu (Vermont), dělají, jako kdyby existovalo jen to jejich... Takto popsána se sociální ekologie může jevit jako trapný chaos. Na druhé straně lze říci, že v ní panuje mimořádná pluralita a většina jejich stoupenců přispívá k rodícímu se vědnímu paradigmatu daleko důsledněji než kterákoli jiná mně známá věda. Reflexe zodpovědného počínání odborníka je její zásadní součástí. [E-Architekt 2004]

Pět tezí současné kulturní ekologie

Pokusme se nyní formulovat požadavky na disciplínu současné kulturní ekologie ve světle současných výzev a obtíží, na které veřejnost, včetně té odborné, musí brát zřetel. Nemá se jednat o manifest volající po zcela nových přístupech, neboť programová prohlášení takového typu málokdy vedou k nějakým cílům, kromě chronického zatuhnutí ve vlastní nenaplnitelné programovosti. Usilujeme spíše o to poukázat na výzvy, před kterými současná kulturní ekologie dnes stojí a které má možnost uchopit, najde-li se dost kulturních ekologů ochotných vyslovovat se k aktuálním problémům.

Teze 1. Zaměření na přítomnost

Když byla v roce 1987 vydána zpráva *Naše společná budoucnost* Světové komise pro životní prostředí a rozvoj, živá diskuse nad problematikou životního prostředí devastovaného v důsledku neudržitelných životních strategií vyspělých zemí už za sebou měla více než dvě dekády.

Orientace na budoucnost, kterou se analýzy a studie zcela oprávněně vyznačují, a kterou kritici nepřiměřeně zdůrazňují, ale s sebou nese jeden nepříznivý aspekt. Volání po změně v zájmu budoucnosti má mizivou účinnost a nízký potenciál iniciovat skutečnou proměnu vzorců spotřeby či vztahování se k přírodnímu světu z pozice zástupce

západního světa. Vizionářské snahy a velké projekty předefinování místa člověka v přírodě provokují ke kritice, která je populistická, avšak zároveň stojí na reálném základě – požadavku řešení současných tíživých problémů. Ve svém anti-environmentálním a anti-ekologickém tažení toho s publicistickou lehkostí využil také současný prezident České republiky, Václav Klaus, když ve svém novoročním projevu z roku 2010 pronesl tato slova:

Nežijeme z jakékoli benevolence minulých generací a zatím nic nedlužíme generacím budoucím. Jediné, co bychom jim mohli dlužit, by bylo to, kdybychom po sobě nezanechali svobodnou a prosperující společnost. Právě v tomto smyslu dělejme dnes, zítra, pozitíř to nejlepší, co umíme. Co bude za 100 let, nechme spisovatelům sci-fi literatury. Zůstaňme oběma nohama na zemi a starejme se o to, co nám přísluší. Je toho více než dost. [Klaus 2010]¹²

Závazek vůči budoucím generacím, který je součástí definice trvale udržitelného rozvoje, jak jej představuje právě Brundtlandové zpráva¹³, se v tomto podání zdá být nelegitimní a tedy nežádoucím. A ve chvíli, kdy je zpochybněna legitimita tak závažné výzvy, jako je revize vztahu člověka (kultury, společnosti) k životnímu prostředí ve prospěch budoucnosti, hrozí netečnost těch, kteří by mohli jednat nyní. Otázek přítomnosti přitom skutečně není málo: od hladu, zotročujících ideologií až po ničení životního prostředí a redukci člověka na součást jím vytvořených systémů. Kulturní ekologie může, či alespoň my jsme o tom přesvědčeni, že by měla, přispět k aktualizaci uvažování o přírodním světě ve společenských vědách a zbavit naopak oprávněnosti každý pokus o upevnění neoliberálního alibismu.

Není to však jen obrat k budoucnosti, který může vědám o člověku a přírodě uškodit. Ještě úpornějším a hůře odstranitelným nešvarem je posedlost oborovou historií. Spíše než nové interpretace toho, co již bylo vysloveno, tu máme na mysli opakované inventury vlastního dědictví, někdy přerůstající v jakési mantry, které mají posloužit jako ospravedlnění místa v akademickém prostoru. Emanuel Adler, profesor mezinárodních vztahů na univerzitě v Torontu, nabádá k tomu, aby civilizace jakožto společenské konstrukty byly posuzovány na základě svých činů a nikoliv podle toho, co o sobě prohlašují [Adler 2010]. Nestačí tedy umně představené bohaté dějiny a deklarace vznešeného úmyslu, ať už se jedná o hráče na poli mezinárodních vztahů nebo o společenské vědy. Ani výhradní orientace na minulost neosvětluje současné problémy v interakci člověk (společnost)–kultura–prostředí.

Zaměření na přítomnost je zde motivováno potřebou neodsoudit současný stav věcí jako jakési strukturální provizorium, ale naopak jej přijmout coby výsadní předmět zá-

¹² V projevu je dále uvedeno: „Nemůžeme vědět, kolik – kvůli nim – smíme spotřebovat dnes známých a dostupných přírodních zdrojů. ... A budou vůbec námi dnes eventuálně ušetřené zdroje potřebovat?“ [Klaus 2010] Několik dekád před položením otázky ji zodpověděl britský morální a politický filosof Brian Barry: „Samozřejmě nevíme, jaký přesně bude vkus našich vzdálených potomků, ale je nepravděpodobné, že by zahrnoval zálibu v rakovině kůže, erozi půdy nebo zaplavení nízko položených oblastí v důsledku tání ledovců“ [cit. dle Attfield 1991: 98].

¹³ Trvale udržitelný rozvoj je takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby. [United Nations 1987]

jmu. Přítomnost jako to, na čem záleží nejvíce, a jako jediná možná sféra výzkumu, skrze niž se kulturní a sociální ekologie může emancipovat od neurčitého proctví i historio-
grafické repetice bez aktuálního přesahu.

Teze 2. Transdisciplinarita

Vedle pasti, kterou je pro kulturní a sociální ekologii zájem o minulost či budoucnost bez skutečné vazby na stávající problémy, existuje další úskalí této disciplíny, a to její vědecká metoda, lépe řečeno absence takové metody či její neurčitost.

Dnešní společenskovední diskurs zachází s pojmy jako interdisciplinarita či multidisciplinarita s lehkostí, která dává tušit, že jsou tyto koncepty považovány za všeobecně známé a funkční. Naše druhá teze chce tuto domněnku problematizovat. Nejprve je však nutné objasnit terminologické rozdíly mezi výrazy, které jsou někdy nesprávně užívány jako synonyma.

Interdisciplinarita, neboli způsob kooperace různých vědních disciplín, může nabývat tří různých podob [Baumgärtner 2008].

První z nich, v níž jednotlivé nauky pracují na stejném úkolu za užití vlastních termínů, konceptů, metod a teorií, aby následně své poznatky prostě spojily v jeden celek, je jindy též označována jako multidisciplinarita [Max-Neef 2005]. Z latinského *multus* neboli mnohý se zrodilo označení přístupu, v němž se jednotlivá odborná východiska staví jedno vedle druhého. Důsledkem takové spolupráce je kumulace, prostě nahromadění poznatků, nikoliv jejich propojení. Cokoliv, k čemu přidáme předponu multi-, je tedy pouze sběrnou různých částí, které vedle sebe existují, ale dosud nemůžeme mluvit o syntéze.

Druhou, nejobvyklejší variantou v praxi je dělba práce mezi naukami při zkoumání společného problému. Koordinace a kooperace se zde týká i vstupů a výstupů, ale neovlivňuje vnitřní složky a strukturu vědních analýz. Nemění výzkumné procesy jako takové [Baumgärtner 2008].

Konečně třetí podobou interdisciplinarity, totiž tou, která je pro dnešní společnost nejhůře dosažitelná, je plnohodnotný vědní obor, který se vymezuje vůči úzké specializaci a autenticky kombinuje metodologii, terminologii a paradigmaty jiných, samostatných věd. Takový revoluční obor, který zcela přesahuje dnešní kuhnovskou „normální vědu“, dosud vytvořen nebyl. Je otázkou, zda vůbec vzniknout může, neboť „tato forma plně integrované interdisciplinární spolupráce vyžaduje od všech vědců schopnost překročit hranice svých vlastních oborů“ [Baumgärtner 2008: 386]. Zdá se, že některé koncepty vidění světa cele propojit nelze, avšak všechny by měly dostat slovo při debatě nad společným tématem. Tento problém připomíná otázku dosažitelnosti trvale udržitelného rozvoje, který – stejně jako interdisciplinarita, z latinského *inter* (mezi), tedy mezní, hraniční – vyžaduje radikální přerod existujících vzorců.

Tím se dostáváme k podstatě naší druhé teze, totiž požadavku transdisciplinarity. Latinské *trans* neboli napříč napovídá, že půjde o přístup průřezový, protínající. Jde napříč různými oblastmi lidského poznání a vědy s tím, že nestačí poznatky kumulovat, ale je nutné mezi nimi hledat souvislosti, anomálie i shody. Transdisciplinarita podle Baumgärtnera je způsobem propojení vědy a společnosti. Nemluvíme tu o novém převratném vědeckém projektu, nýbrž o obnoveném procesu či způsobu vidění. Specializace se

z transdisciplinární perspektivy nejeví jako škodlivá, ale důraz je kladen na vědomí této specializace. Výseky reality jsou studovány odděleně, ale zároveň programově v zájmu lepšího porozumění celku.

V dnešní akademické praxi se i transdisciplinarita stává nadějí, která je prozatím neaplněná. Stojíme před konfliktem návratu k mytickému vidění světa na straně jedné (je transdisciplinarita další z velkých metanarací?) a lpění na tradičních vědeckých metodách a definicích na straně druhé (lze postupně stírat hranice mezi společenskými a přírodními vědami?).

I přes nesnadnost dosažení transdisciplinární mety stojí za to se o ni pokusit. V opačném případě hrozí apatie vůči světu mimo zdi vědcovy slonovinové věže – selhání, před kterým konference Naše společná přítomnost i příspěvky shromážděné v této publikaci chtějí varovat. Slovy německého filosofa Vittoria Hösleho:

Tato lhůstevnost, tato neschopnost propojovat to, čím se „vědecky“ zabýváme, se světem, ve kterém žijeme, je nejhlubším důvodem pro vnitřní nespokojenost většiny humanitních vědců a jejich pocit odcizení a emocionální vyprahlosti, kterou veškerá čilá podnikavost a patos objektivní vědeckosti nemůže dlouhodobě zakrývat. [Hösle 1994: 21]

Teze 3. Kulturní ekologie jako vztah mezi člověkem a prostředím (přírodou) a nutnost jejich reflexe v kultuře

Zakladatelská teze sensu Julian Steward, totiž že existuje nepopíratelný vliv přírodního prostředí na sociální organizaci a instituce společnosti a že změna přírodního prostředí se projevuje na všech úrovních organizace společnosti, je stále živá a paradoxně její důsledky pro současnou post-moderní společnost stále rostou. Samozřejmě je otázkou studia, do jaké míry, kde nejvíce, v jaké formě atd. se vliv přírodního prostředí odráží v sociální organizaci a institucích společnosti. I velké moderní společnosti žijí v nějakých konkrétních krajinách, i ony jsou závislé na velkých přírodních silách biosféry a přes veškeré zdání na substituci potravin, energie a informací na globálním trhu. Tato zakladatelská teze má současnou post-moderní konsekvence:

– ekologickou: Kulturní ekologie se zabývá vztahem člověka k prostředí adaptačním mechanismem kultury.

– environmentální: Kulturní ekologie je reakcí na globální ekologickou krizi.

Z toho ovšem vyplývá teze nejdůležitější pro kulturní ekologii, vycházející ze Stewardova vymezení kulturní změny: Jestliže se změna prostředí neprojeví včas na jednotlivých úrovních organizace a institucích společnosti, jakou budoucnost tato společnost má?

Věda může dávat sebepromyšlenější postupy, návody, opírat se o sebepřesnější data, ale společnost vůbec nemusí tuto skutečnost přijímat. Teprve kultura jako adaptační mechanismus, jako specifický způsob existence člověka v biosféře, může a musí ohromující signály o změnách prostředí, projevující se dnes ve srozumitelných formách jako například změny krajiny, pochopit a reagovat na ně. Jiný mechanismus jako lidská společnost pro změny sociální organizace a institucí nemáme, zde nám geny mnoho nepomohou.

Třetí tezí tedy poukážeme na omezený dopad vědy, nejsou-li její výsledky paralelně sledovány v projevech kultury. Slovy britského environmentálního etika Robina Attfielda:

Současné problémy vyžadují víc než jen teorii, mají-li být vyřešeny, a také víc než přeorientování a osobní nasazení jedince. Řešení budou muset být řešeními koordinovanými; tím pádem vstupují do hry politické a často mezinárodní akce a opatření. [Attfild 1991: xviii]

Kulturní ekologie se může sama o sobě jen sotva proměnit v kulturní (v širším smyslu toho slova) iniciativu, avšak může svými poznatky společenskou proměnu podpořit. A také by to udělat měla, nechce-li zůstat uvězněna na bezpečné půdě akademické neutrality, spokojená se stávajícím stavem a jeho popisem. Podle Otto C. Scharmera z Massachusetts Institute of Technology patří k bariérám otevřeného myšlení neschopnost rozpoznat to, co ve skutečnosti vidíme, vyjádřit svůj názor, vyvarovat se rozporů mezi slovem a reálnou akcí a následně své vlastní jednání posoudit [Scharmer 2009]. Změny, jimiž náš svět v důsledku zásahů do prostředí prochází, musejí být rozeznány a pojmenovány. To je úkolem vědy. Reakce a její reflexe už náležejí i do dalších oblastí lidské činnosti, avšak bez nich „vidění“ a „rozpoznání“ k výsledku – změně – nevedou.

Teze 4. Přítomné problémy kulturní ekologie

Zdá se, že reflexí společnosti a přírody ve smyslu ekologických podmínek prostředí se kulturní ekologie otevírá přítomným, současným problémům. Jsou to problémy globální, jak je rádi nazýváme, neboť zasahují euro-americkou civilizaci a přelévají se do Asie, Latinské Ameriky a Afriky. Podíváme-li se na přítomné problémy z hlediska „účastníků“, nemůžeme se vyhnout pojům:

- Společnost (jedinec, skupina, instituce)
- Prostředí (příroda, město, kultura)
- Krize (společnosti, prostředí)
- Změny (hodnot, systému, prostředí, společnosti)
- Management

Tyto pojmy jsou seřazeny tak, že Společnost a Prostředí jsou aktéři, Krize je nežádoucí stav jejich vzájemných interakcí, Změny a Management jsou nabízená řešení.

Úsilí kulturní ekologie rozbít dichotomii mezi přírodním a umělým, případně lidským a mimo-lidským, je dobře vidět na kategorii Prostředí. Společnost jako aktér nepřekvapí, logické je i zahrnutí mikro-, meso- a makro-perspektivy, tedy individuálních, institucionálních a celospolečenských otázek. Důležitá je ale potřeba věnovat se paralelně interakci člověka a města, člověka a kulturní krajiny, člověka a divočiny. Každý z uvedených vztahů (a jejich výčet je pouze ilustrativní) je odlišného charakteru a má jiné dopady na zúčastněné strany, jinak vyhlíží krize těchto vztahů, ale společný je pro ně aktivní lidský faktor.

Samotné postavení kulturní ekologie mezi těmito „účastníky“ je poněkud paradoxní. Nezaujímá místo vědecké analýzy, k tomu slouží daleko lépe specializované biologické disciplíny, které dokáží vyčíslit zdravotní parametry životního prostředí. Na druhé straně kulturní ekologie nemůže nahradit psychologické, sociologické a ekonomické analýzy společnosti. Právě kultura je nejspíš jediným převodníkem a zprostředkovatelem po-

znatků výše zmíněných věd do společnosti, aby vůbec mohlo docházet k jejím změnám v duchu zakladatelské teze kulturní ekologie.

Je to zřejmě kulturní ekologie, která by měla dát odpovědi na otázky mezi využitím a ochranou přírodních, lidských a kulturních zdrojů, či alespoň napomoci při správném formulování otázek, které jsou nyní roztříštěny mezi parciální zájmy úzce profilovaných nauk.

Prostor a čas, v jejichž intencích je dnes třeba o světě uvažovat, jsou mnohem rozsáhlejší než před 100 či 500 lety. Vzájemná provázanost složek je čím dál viditelnější a specializovaná věda nemá nástroje, pomocí nichž by mohla zacházet s výzvami, před kterými člověk v globalizovaném, přelidněném a znečištěném světě stojí.

Australská ekofeministka Val Plumwood k tomu ironicky podotýká:

Věda nás spasí, ale jen za předpokladu, že neztratíme trpělivost či víru v technorozum a odhodlání pokračovat v započatém kurzu, ať se jeví jakkoliv nestabilně. Toto je vědecké tvrzení srovnatelné s přesvědčením, že vše bude dobré, budou-li pravidla trhu uplatňována s ještě větší přísností. [Plumwood 2002: 6]

Jak už bylo naznačeno ve druhé tezi, integraci přírodních a společenských věd, po kterých vizionářští myslitelé volají již několik desetiletí, se nedaří uskutečnit. Nastavení mysli západního člověka, kulturně „cvičeného“ k členění žité zkušenosti na dílčí celky, je zakořeněno velice hluboko. Slovy holandského kulturologa Geerta Hofstede: „(Kultura je) kolektivním programováním mysli, které odlišuje členy jedné skupiny či kategorie od druhé“ [Hofstede 1994: 5].

V tuto chvíli je lidská mysl v západní kultuře naprogramována tak, že oslabuje udržitelnost svých vlastních výsledků. Dostali jsme se do fáze, kdy je jakákoliv snaha oddělit od sebe celosvětové problémy ekonomického, politického, kulturního, filosofického či ekologického charakteru nutně odsouzena k reduktivnosti. Dílčí řešení komplexního problému není nikdy uspokojivé. Komplexní, stejného druhu a stejně úspěšné, jaké přinášejí specializace, zase nemáme po ruce.

Dovolme si zde obsáhlejší citace z práce německého filosofa Klause Meyer-Abicha.

Dostali jsme se do krize, která je do značné míry krizí našeho začlenění do celku, jehož jsme součástí. V ideálu vzájemného propojení politiky a pravdy však spočívá životní síla, která může zachránit i průmyslovou společnost. ... Vztahovat k sobě politiku a pravdu nikoliv jako danosti, nýbrž jako procesy, to vyžaduje určitou kulturu, jíž se nám prozatím nedostává. Důkladně se zabýváme jednotlivými kroky, až ztrácíme ze zřetele cestu. ... Holistické myšlení v návaznosti na ekologickou a společenskou odpovědnost je k tomu vodítkem. Umožňuje vědu pro budoucnost a budoucnost pro průmyslovou společnost. V něm dokonce spočívá nová víra ve vědu. [Meyer-Abich 1988: 172]

Téměř čtvrt století stará naděje není dnes o nic méně aktuální. Nežijeme již v průmyslové společnosti, vědecko-technický vývoj dospěl do nových fází, ale Společnost, Prostředí, Krize, Změny a Management zůstávají účastníky dialogu, který snad kulturní ekologie může usnadňovat.

Teze 5. Kulturní ekologie jako dialog člověk – prostředí (příroda)

Kulturní ekologie stojí z hlediska společnosti mezi institucemi „moderní doby“ rozdělujícími svět na přesně určené kompetence, stejně jako je tomu u dobře fungujícího výrobního pásu. Tyto instituce, jak vidíme z jejich neschopnosti pojmenovat a řešit problémy komplexně, jsou přes své označení „moderní“ vlastně zastaralé. Na druhé straně stojí propojený svět – přirozený svět člověka, s postmoderní snahou o rehabilitaci subjektivní činnosti jedince, jeho identity a významu.

Z hlediska přírody (ekologie) řeší kulturní a sociální ekologie nikoli monolog – diktát člověka a nároky na uspokojení výlučně antropocentrického příběhu.

Z hlediska člověka řeší kulturní a sociální ekologie nikoli monolog – diktát biologických zákonů od genu přes biosféru a Gaiu bez možnosti cokoli ovlivnit s pohodlnou nezodpovědností, že nemůžeme jako společnost nic dělat proti obrovským přírodním silám Země a Vesmíru.

Dialog mezi člověkem a prostředím (přírodou) je něčím, co vyžaduje otevřenost mnohem méně zjednodušujícím přístupům. „Náš problém nespočívá primárně ve znalostech či technologii; jde o rozvoj environmentální kultury.“ [Plumwood 2002: 3] V centru zájmu stojí otázka, kterou nelze přejít, protože se vynořuje při hledání řešení kteréhokoliv současného problému (sociálního, ekonomického, politického, etického). Životní prostředí, respektive jeho omezenost, je ústředním tématem pro dnešního člověka. „Veškeré lidstvo a mnoho dalších druhů a ekosystémů, které sdílejí planetu Zemi, se potýká s hrozbami pro budoucí životaschopnost Civilizace.“ [Katzenstein 2010: 37]

Je to transdisciplinární dialog, nikoliv definitivní odpověď, který ve veřejném akademickém prostoru chybí. Kulturní ekologie, pokud chce být úspěšná a potřebná, nabízí mnohdy neúspěšný, rozpačitý, ale přece jen počínající dialog člověka a prostředí. Máme na něj dost času? To je právě otázka přítomnosti.

Poděkování

Jan Vávra děkuje za podporu poskytnutou formou účelového stipendia Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Autoři děkují oběma anonymním recenzentům za jejich užitečné připomínky a opravy.

LITERATURA

- Adler, Emanuel. 2010. „Europe As a Civilizational Community of Practice.“ Pp. 67–90 in Peter J. Katzenstein (ed.). *Civilizations in World Politics: Plural and Pluralist Perspectives*. London, New York: Routledge.
- Attfield, Robin. 1991. *The Ethics of Environmental Concern*. Athens, London: The University of Georgia Press.
- Bateson, Gregory. 1973. *Steps to an Ecology of Mind*. London: Paladin.
- Baumgärtner, Stefan, Christian Becker, Karin Frank, Birgit Müller, Martin Quaas. 2008. „Relating the philosophy and practice of ecological economics: The role of concepts, models, and case studies in inter- and transdisciplinary sustainability research.“ *Ecological Economics* 67: 384–393.

- Biehl, Janet. 2003. *Pozvání do sociální ekologie*. Praha: Subverze.
- Blažek, Bohuslav. 1998. *Venkov, města, média*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bookchin, Murray G. 2005. *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Oakland: AK Press.
- Catton, William Jr. R., Riley E. Dunlap. 1980. „A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology.“ *American Behavioral Scientist* 24 (1): 15–47.
- Dunlap, Riley E., William R. Catton Jr. 1979. „Environmental Sociology.“ *Annual Review of Sociology* 5: 243–273.
- Durkheim, Émile. 1966. *The Rules of Sociological Method*. New York, London: The Free Press, Collier-MacMillan Ltd.
- Durkheim, Émile. 2008. „Course in Social Science – Inaugural Lecture.“ *Organization & Environment* 21 (2): 188–204.
- E-Architekt. 2004. „Rozhovor s Bohuslavem Blažkem nejen o sociální ekologii (8. 11. 2004).“ [online] Praha: E-Architekt. [cit. 23. 4. 2011] Dostupný z: <http://www.e-architekt.cz/print.php?Pid=953>.
- Finke, Peter. 2005. *Die Ökologie des Wissens. Exkursionen in eine gefährdete Landschaft*. Freiburg, München: Alber.
- Hawley, Amos H. 1944. „Ecology and human ecology.“ *Social Forces* 22 (4): 398–405.
- Hofstede, Geert. 1994. *Cultures and Organizations*. Hammersmith, London: Harper-Collins.
- Hösle, Vittorio. 1994. *Die Krise der Gegenwart und die Verantwortung der Philosophie*. München: Beck.
- Katzenstein, Peter J. 2010. „A World of Plural and Pluralist Civilizations: Multiple Actors, Traditions and Practices.“ Pp. 1–40 in Peter J. Katzenstein (ed.). *Civilizations in World Politics: Plural and Pluralist Perspectives*. London, New York: Routledge.
- Keller, Jan. 1997. *Sociologie a ekologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan. 1998. *Naše cesta do prvohor. O povaze automobilové kultury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Klaus, Václav. 2010. „Novoroční projev prezidenta republiky.“ [online] [cit. 30. 6. 2011] Dostupný z: <http://www.klaus.cz/clanky/2491>.
- Lapka, Miloslav. 2008. *Úvod do sociologie krajiny*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum.
- Lapka, Miloslav, Miroslav Gottlieb. 2000. *Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lapka, Miloslav, Jan Vávra, Zdenka Sokolíčková. 2011. „Kulturní a sociální ekologie – co může studentům nabídnout?“ Pp. 54–62 in Ivo Machar (ed.). *Vzdělávání v ochraně přírody a krajiny*. Brno: CZ-IALE.
- Librová, Hana. 1987. *Sociální potřeba a hodnota krajiny*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Librová, Hana. 1994. *Pestří a zelení: Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica, Hnutí Duha.
- Max-Neef, Manfred A. 2005. „Foundations of Transdisciplinarity.“ *Ecological Economics* 53: 5–16.
- McKenzie, Roderick D. 1924. „The Ecological Approach to the Study of Human Community.“ *American Journal of Sociology* 30 (3): 287–301.
- Musil, Jiří. 1991. „Nové vymezení sociální ekologie.“ *Sociologický časopis* 27 (1): 69–89.
- Netting, Robert McC. 1968. *Hill Farmers of Nigeria: Cultural Ecology of the Kofyar of the Jos Plateau*. Seattle: University of Washington Press.
- Ortová, Jitka. 1999. *Kapitoly z kulturní ekologie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum.
- Meyer-Abich, Klaus M. 1988. *Wissenschaft für die Zukunft: Holistisches Denken in ökologischer und gesellschaftlicher Verantwortung*. München: Beck.
- Morgan, Lewis Henry. 1954. *Pravěká společnost neboli Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštví přes barbarství k civilizaci*. Praha: Československá Akademie věd.
- Park, Robert Ezra. 1915. „Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the City Environment.“ *American Journal of Sociology* 20 (5): 577–612.
- Park, Robert Ezra. 1936. „Human ecology.“ *American Journal of Sociology* 42 (1): 1–15.
- Park, Robert Ezra, Ernest W. Burgess, Roderick D. McKenzie. 1925. *The City*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Plumwood, Val. 2002. *Environmental Culture: The Crisis of Reason*. London, New York: Routledge.
- Rosa, Eugene A., Lauren Richter. 2008. „Durkheim on the Environment. Ex Libris or Ex Cathedra? Introduction to Inaugural Lecture to a Course in Social Science, 1887–1888.“ *Organization & Environment* 21 (2): 182–187.
- Rynda, Ivan. 2006. „Trvale udržitelný rozvoj a vzdělávání“. Pp. 231–236 in Jana Dlouhá, Jiří Dlouhý, Václav Mezříčský (eds.). *Globalizace a globální problémy. Sborník textů k celouniverzitnímu kurzu „Globalizace a globální problémy“ 2005–2007*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Centrum pro otázky životního prostředí.
- Scharmer, Otto C. 2009. *Theory U: Leading from the Future as It Emerges*. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Soukup, Václav. 2010. „Culturology: A New Synthesis.“ *Anthropologia Integra* 1 (1): 29–37.
- Soukup, Václav. 2011. *Antropologie. Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál.
- Steward, Julian. 1950. „Area Research: Theory and Practice.“ *Social Science Research Council Bulletin* 63: 1–164.
- Steward, Julian. 1951. „Levels of Sociocultural Integration: An Operational Concept.“ *Southwestern Journal of Anthropology* 7: 374–390.
- Steward, Julian. 1955. *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana: University of Illinois Press.
- United Nations. 1987. *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*.
- White, Leslie Alvin. 1959. *The Evolution of Culture: The Development of Culture to the Fall of Rome*. New York: McGraw-Hill.

SUMMARY

Today, the character and role of cultural ecology as a scientific discipline reflecting the relationship between human society and natural environment is questioned under the light of contemporary global environmental and societal issues. The introductory article of the initiators and organizers of the conference entitled Our Common Present completes three aims.

First of all, it comments on the original focus of the discipline and the shift that it underwent after being established in the 1950s by Julian Steward. The fact that environmental circumstances influence institutions and societal order is still valid, yet by no means is the importance of the impact of human society onto natural environment less significant.

In the second part, the article summarizes historical stages and diverging concepts that marked the evolution of the discipline. The difference between cultural and social ecology, and the living heritage of Murray Bookchin, Chicago school and environmental sociology are discussed. The overview concludes with an informative section about Czech academic institutions active in the field of cultural ecology. Reflection on the responsibility of cultural ecologists, as revealed by Bohuslav Blažek, is underlined.

The link between the academic sphere and urgent issues of nowadays, or more precisely, the need to establish it, triggers the formulation of five constitutive principles of today's cultural ecology. These include: 1) focus on *present times* instead of escapes into the past or the future, 2) *transdisciplinarity*, 3) reflection on the society-environment relationship through *culture*, 4) dealing with concrete *global problems*, and 5) *dialogue* between man (society) and environment (nature).

Complex societal reality of the 21st century is calling for approaches that avoid plain reductionism. The task that cultural ecology is facing at the moment is to clarify what issues it can address in a way inaccessible to other, highly specialized scientific disciplines. The ability to prove its potential for a better understanding of environmental and societal processes that determine our times will be crucial for its future course.

ZMĚNY VE STYLU EKONOMICKÉHO MYŠLENÍ – ŠANCE PRO TRVALE UDRŽITELNÝ ROZVOJ SPOLEČNOSTI NEBO PRO ZELENÝ EKONOMICKÝ RŮST?

EVA CUDLÍNOVÁ

1. Úvod

V 70. letech dvacátého století se objevuje nový způsob ekonomického uvažování, které se začíná zabývat otázkou životního prostředí, jsou to dnes známé ekonomické směry environmentální ekonomie, ekonomie přírodních zdrojů a ekologické ekonomie. Na začátku 21. století se objevuje další směr – tzv. „green economy“ – neboli zelená ekonomika. Vznik nových ekonomických směrů je velice často reakcí na změny ve vývoji přírodních podmínek a přírodních zdrojů, ale také na změny ve společnosti a v ekonomické situaci.

Změna ekonomického přístupu v 70. letech 20. století byla především reakcí na energetickou krizi, spojenou se skokovým nárůstem cen ropy a na změny v oblasti životního prostředí. Energetická krize, jako velice citlivé téma z hlediska paradigmatu ekonomického růstu, vedla k zamyšlení nad rolí přírodních zdrojů jako surovin a významných vstupů do ekonomického procesu výroby a spotřeby. V roce 1969 schválil Kongres USA National Environmental Policy Act (NEPA) a začaly být přijímány zákony na ochranu vod, vzduchu, divoké zvěře apod. V roce 1970 byla v USA založena první vládní agentura Environmental Protection Agency (EPA) na ochranu životního prostředí.

V roce 1972 se ve Stockholmu konala také první Světová konference OSN o životním prostředí lidstva. Byly na ní vymezeny tři hlavní problémové oblasti, o kterých se jedná dodnes. Sedmdesátá léta dvacátého století lze považovat za dobu vzniku termínu životní prostředí a nutnosti jeho ochrany.

Vznik zelené ekonomie na počátku 21. století je spojen s globální ekonomickou finanční krizí a zvyšující se důležitostí fenoménu globálních klimatických změn. Obdobně jako v 70. letech dvacátého století jde o spojení změn přírodního a ekonomického fenoménu. Globální finanční krize se začala projevovat již v polovině roku 2007, kdy se začala šířit nejistota z amerického nemovitostního trhu. V roce 2008 se globální finanční systém začal potýkat s nedostatečnou likviditou a rozsáhlou insolventností finančních institucí.

Problematika globálních klimatických změn se zpočátku objevovala jako hrozba globálního oteplování naší planety. První reakcí společnosti na globální úrovni bylo přijetí Rámcové úmluvy o změně klimatu na Summitu země v Riu de Janeiru v roce 1992. Rámcová úmluva odstartovala dlouhý řetěz mezinárodních jednání, navazujících smluv a protokolů, z nichž nejznámějším je Kjótský protokol přijatý v roce 1997, ratifikovaný v roce 2006 163 státy světa. Následovaly další konference o změně klimatu, např. v Kodani na podzim roku 2009 a v Cancúnu v lednu 2011.

V roce 2009 vydává Program OSN pro životní prostředí (UNEP) dokument Global Green New Deal, v němž se vyskytuje i pojem zelená ekonomika. Tento dokument je často spojován s vizí amerického prezidenta Franklina Roosevelta během Velké deprese 1930. Jeho New Deal znamenal posílení role vlády v řešení krize. Realizace myšlenek Global Green New Deal by měla přispět k oživení globální ekonomiky a zároveň řešit klimatické změny i otázku chudoby třetích zemí. Zelená ekonomika tak nabízí řešení všech velkých problémů současné doby: nastartování ekonomického růstu, řešení klimatických změn i sociální nerovnosti mezi státy.

Článek se zabývá srovnáním environmentálně zaměřených ekonomických směrů, pokud jde o jejich vztah ke koncepci trvale udržitelného rozvoje. Snaží se odpovědět na otázku, do jaké míry slouží ekonomické teorie podpoře a praktickému naplnění konceptu trvale udržitelného rozvoje společnosti.

2. Charakteristika trvale udržitelného rozvoje

V roce 1983 byla ustanovena Světová komise pro životní prostředí a rozvoj, vedená norskou ministerskou předsedkyní Gro Harlem Brundtlandovou. Úkolem této komise bylo prověřit vztah mezi hospodářským rozvojem a životním prostředím. Šlo o revizi výzkumné studie Římského klubu a jejího závěru o nutnosti nulového ekonomického růstu [Meadows et al. 1972]. Mezinárodní komise odborníků pracovala tři roky a výsledkem její práce byla v roce 1987 publikace „Naše společná budoucnost“. V této zprávě byl poprvé použit termín „sustainable development“ (SD) neboli trvale udržitelný rozvoj a jeho známá definice, která hovoří o čerpání zdrojů současnou generací, tak, aby nedošlo ke zkrácení možností uspokojování potřeb generací budoucích [World Commission on Environment and Development 1987]. Tato definice se stala všeobecně známou a citovanou jak v odborné literatuře [Backerman 1994; Daly 1996; Neuymayer 1999], tak v politických a strategických dokumentech na národní i světové úrovni [Strategie trvale udržitelného rozvoje EU 2001; Sweden's national strategy for sustainable development 2001; Norway's Strategy for Sustainable Development 2008].

Existuje celá řada interpretací široce definovaného pojmu trvalé udržitelnosti, včetně diskusí o termínu samotném. Nejčastěji se uvádí, že trvale udržitelný rozvoj má tři dimenze – ekologickou, ekonomickou a sociální. Ekonomický přístup klade důraz na efektivnost, růst, stabilitu a zaměstnanost. Sociální přístup je zaměřen na chudobu, kulturní dědictví, mezigenerační rovnost, účast občanů na rozhodovacích procesech a zaměstnanost. Environmentální přístup si všímá především biodiverzity, přírodních zdrojů a znečištění [Meadows 1998; Backerman 1994]. Jednotlivé interpretace a přístupy k trvale udržitelnému rozvoji se liší také podle toho, zda zdůrazňují environmentální, sociální nebo ekonomické hledisko.

Podstata trvale udržitelného rozvoje je metodologicky natolik obsáhlá, že existují různé přístupy k definování trvalé udržitelnosti i pokud jde o míru radikálnosti, zachování přírodních zdrojů neboli přírodního kapitálu. Dva krajní body definice představuje tzv. „slabé a silné“ pojetí trvalé udržitelnosti, které se liší v názoru na zastupitelnost jednotlivých druhů kapitálu. Zatímco zastánci „slabé definice“ se přiklánějí k názoru, že pro trvale udržitelný rozvoj je postačující zachovat neměnné množství kapitálu společnosti

(bez ohledu na to, zda jde o přírodní, kulturní nebo člověkem vytvořený), stoupenci „silné definice“ považují za nutný předpoklad udržitelnosti rozvoje zachovat množství přírodního kapitálu konstantní [Pearce et al. 1992; Neumayer 1999; Dasgupta 1994; Daly 1996].

Trvale udržitelný rozvoj představuje první politicky deklarovaný a mezinárodně přijatý způsob uvažování o ekonomickém rozvoji a nikoli ekonomickém růstu. Jde o všeobecně uznávaný milník v uvažování o dlouhodobě udržitelném způsobu existence lidstva na planetě Zemi. Byly mu věnovány i dvě velké světové konference, zaměřené na domluvu o praktické realizaci hlavních zásad trvale udržitelného rozvoje. První byla v Rio de Janeiro v roce 1992 a druhá o deset let později v Johannesburgu 2002, označovaná jako Rio+10. Johannesburg nebyl zelený Summit o planetě a životním prostředí jako v případě Ria, ale jednání se týkalo spíše vyváženého rozvoje společnosti, kde životní prostředí je jen důležitou podmínkou pro její rozvoj. V tomto roce se konal třetí Summit, který je označován jako Rio+20 [Rio+20: Toward a New Green Economy – or a Green-Washed Old Economy? 2011].

Ačkoli uplynulo téměř dvacet let od prvního světového Summitu, který byl věnován trvale udržitelnému rozvoji, zůstává stále nezodpovězenou otázkou, jakou cestou lze myšlenky trvale udržitelného rozvoje převést do ekonomické praxe a chování společnosti.

3. Nové ekonomické směry zohledňující životní prostředí

Ekonomové, kteří se začali energetickou krizí a krizí životního prostředí v 70. a 80. letech 20. století zabývat, se zpočátku nedělili na žádné směry. Reagovali na popsanou situaci velice obdobně – kladli si především otázku limitů ekonomického růstu a všimli si energetických a biofyzikálních cyklů a jejich spojení s fungováním ekonomiky společnosti. Zcela zásadní otázkou byla otázka energie.

Důležitým trendem v letech 1970–1980, který umožnil vznik nového ekonomického myšlení, byl vzrůstající zájem o transdisciplinaritu (hranice mezi disciplínami jsou jen akademický konstrukt, jednotlivé obory se nedrží svých přístupů, nástrojů zkoumání a vymýšlejí si nové, společné přístupy k analýze problému). Vzhledem k transdisciplinaritě byl tak simultánně zkoumán vztah ekonomického systému a jeho závislosti na energii na straně jedné a energetických toků v rámci ekosystémů na straně druhé. Zásadní byla práce fyzika Prigogina a jeho vědecké skupiny v Belgii, kteří zavedli koncept sebeorganizujícího se disipativního systému [Prigogine 1973; Prigogine, Stengers 1977]. Další práce, která ovlivnila ekologické myšlení, byl článek Hollinga z roku 1973, ve kterém obrací pozornost od studia rovnovážných systémů k otázce pružnosti ekologických systémů při jejich reakci na stresový faktor [Holling 1973]. Později došlo k názorovému odlišení environmentální ekonomie, ekonomie přírodních zdrojů a ekologické ekonomie.

Environmentální ekonomie

Environmentální ekonomie se zaměřila jen na ekonomickou stránku problémů s životním prostředím a jejich nápravu. Řeší optimalizaci rozmístění a využití zdrojů v rámci ekonomiky společnosti. Zabývá se především otázkou znečištění životního prostředí a nástroji, které by mohly vést k jeho omezení. Ekonomie přírodních zdrojů se zabývá

oceňováním vzácných zdrojů a jejich zahrnutím do ekonomického rozhodování v rámci nákladově ziskové analýzy [Ropke 2004].

Environmentální ekonomie a ekonomie přírodních zdrojů patří pod neoklasickou ekonomii – jsou tedy součástí hlavního ekonomického proudu myšlení. Od hlavního proudu ekonomie se liší pouze tím, že do svých teoretických koncepcí zahrnuly životní prostředí jako selhání funkce trhu a oceňování přírodních zdrojů.

Hlavním projevem selhání funkce trhu působení tržních sil v procesu optimální alokace zdrojů jsou externality. Externality jako funkci trhu poprvé zmínil Alfred Marshall [Marshall 1890]. Externality jako rozdíl mezi společenskými a individuálními náklady popsal Pigou v roce 1920 [Pigou 1928]. Environmentální ekonomové se začínají zabývat teorií externalit v souvislosti se znečištěním životního prostředí. Externality jsou často definovány z nákladového hlediska jako rozdíly mezi společenskými náklady či výnosy ekonomické aktivity a jejími soukromými náklady či výnosy.

Ačkoli se environmentální ekonomie a ekonomie přírodních zdrojů zabývají rozměrem přírody z ekonomického úhlu pohledu, mají odlišné kořeny.

Ekonomie přírodních zdrojů má své kořeny v neoklasické růstové ekonomice a začala se vyvíjet už v 19. století. Kořeny environmentální ekonomie jsou ve „welfare economics“ (ekonomie blahobytu a prosperity) a studiu tržních selhání – „market failure“ [JEEM Special Issue 2000; Cropper, Oates 1992]. Etické kritérium klasické a neoklasické ekonomie je odvozeno od morální filosofie užitku a užitečnosti (David Hume, Jeremy Bentham, John Stuart Mill). Sociální blahobyt spočívá na průměrné míře užitku, kterého dosahují všichni členové společnosti [Pareto 1897]. Jde o teorii efektivní alokace zdrojů, jestliže není splněna efektivní alokace zdrojů a společnost se nepohybuje po Paretově optimální křivce, pak dochází k selhání funkce trhu.

V roce 1979 byla ustavena Asociace environmentálních ekonomů a ekonomů přírodních zdrojů (AERE) v USA, která vydává časopis *Journal of Environmental Economics and Management* (JEEM) [Ropke 2004]. K hlavním představitelům patří David W. Pearce, Kerry Turner, Tom Tienterberg, William Nordhaus. Uvádíme zde jen některá nejznámější jména z celé řady vědců, kteří jsou zastánci tohoto směru myšlení.

Ekologická ekonomie

Ekologická ekonomie se soustředila na biofyzikální a energetickou koncepci propojenosti společnosti a přírody a vytvořila nové odvětví ekonomie s novým paradigmatem trvalé udržitelnosti života na planetě Zemi. Klade důraz na etické otázky rovnosti v přístupu ke zdrojům i rozdělování příjmů a to jak mezigeneračně, tak geograficky mezi státy. Efektivnost alokace přírodních zdrojů nechápe pouze v rámci společnosti, ale především mezi společností a planetou Zemí. Zavádí pojem „carrying capacity of biosphere“ – únosná míry capacity Země.

Název ekologická ekonomie byl ovlivněn složením vědecké komunity, která byla u zrodu této disciplíny. V souvislosti s řešeným problémem udržitelnosti života na naší planetě se právě ekologie a ekonomie zdály být hlavní disciplíny, které mohly daný problém vyřešit.

Za jednoho ze zakladatelů ekologické ekonomie je uznáván Kenneth Boulding se svou prací z roku 1966 *The Economics of the Spaceship Earth* [Boulding 1966]. Základní

myšlenkou jeho práce je charakteristika ekonomie jako otevřeného systému, ve kterém platí zákony termodynamiky – zachování energie a zvyšující se entropie. Druhá zásadní kniha pro vznik ekologické ekonomie vyšla v roce 1971, je jí *The Entropy Law and the Economic Process* [Georgescu-Roegen 1971]. Třetí pak byla *Steady State Economics* [Daly 1991].

Idea „steady state“ byla poprvé zmíněna v roce 1848 jako „stationary state“ Johnem Stuartem Millem. Termín „stationary state“ byl použit pro populaci a kapitál, kdy míra porodnosti se rovná míře úmrtnosti a míra výroby míře spotřeby. Millův „stationary state“ ale neznamená konec lidského zlepšování kvality znalostí a života, je to určitá obdoba s ideou trvale udržitelného rozvoje založenou na kvalitativním a ne kvantitativním růstu.

Paradigma ekologické ekonomie mění přístup k definici efektivnosti, optimální alokaci i měřítku, v němž se ekonomie pohybuje. Zaměřuje se především na makroekonomii. Nehledá optimální rozdělení a využití přírodních zdrojů v rámci společnosti a pro společnost, ale hledá optimální rozměr ekonomiky, vzhledem k únosné míře kapacity naší planety. Její měřítko je globální, neboť globální problémy potřebují globální řešení.

Ekologická ekonomie byla institucionalizovaná v roce 1989 vznikem Mezinárodní společnosti pro ekologickou ekonomii (ISEE) v USA, v roce 1990 vyšlo první číslo vědeckého časopisu *Ecological Economics*. K současným hlavním představitelům ekologické ekonomie patří Herman Daly, Mick Common, Robert Costanza, Sylvie Faucheux, Carl Folke, John Gowdy, AnnMari Jansson, Joan Martinez-Alier, Charles Perrings, John Proops, Clive Spash a Peter Soderbaum.

Zelená ekonomika

Jestliže v 80. letech 20. století byla pro změnu úvah o dalším ekonomickém rozvoji zásadní zprávou *Naše společná budoucnost* [World Commission on Environment and Development: *Our Common Future* 1987] a pojem trvale udržitelného rozvoje, na počátku 21. století je to dokument „Green New Deal“ a v něm pojem zelená ekonomika neboli Green Economy [Global Green New Deal, *An Update for the G20 Pittsburgh Summit* 2009].

Jednotná definice zelené ekonomiky, která by byla dohodnutá členskými státy OSN, není prozatím k dispozici. Ve zprávě generálního tajemníka OSN pro první přípravné setkání United Nations Conference on Sustainable Development (UNCSD), byly určeny 4 shodné prvky zelené ekonomiky. „Jeden prvek dává odpověď na otázku zelené ekonomiky pomocí analýzy selhávání trhu a internalizaci externalit. Jiný má systémový pohled na ekonomickou strukturu a její vliv na relevantní aspekty udržitelného rozvoje. Třetí je zaměřen na dosažení sociálních cílů (např. pracovních míst) a zkoumá vedlejší politiky potřebné ke sladění sociálních cílů s ostatními cíly hospodářské politiky. Čtvrtá část se zaměřuje na makroekonomický rámec a strategii rozvoje s cílem identifikace dynamického propojení směrem k udržitelnému rozvoji.“ [Definitions of a Green Economy 2010]

Podle Organizace spojených národů pro životní prostředí je zelená ekonomika ta, která zlepšuje lidské blaho a sociální spravedlnost a přitom významně snižuje ohrožení životního prostředí [Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – A Synthesis for Policy Makers 2011].

Definice zelené ekonomiky podle Konference OSN o obchodu a rozvoji (UNCTAD) z roku 2010 říká, že zelená ekonomika v dlouhodobém horizontu může být definována

jako ekonomika, která vede ke zlepšení životních podmínek lidí – pohody a snížení nerovností, aniž by vystavila budoucí generace významným rizikům životního prostředí a ekologických nedostatků. Během přechodné fáze usiluje zelená ekonomika o dlouhodobý společenský přínos pro krátkodobé aktivity zaměřené na zmírnění rizik pro životní prostředí. Tam je totiž podle UNCTAD potenciál ekonomického růstu, který bude šetrný k životnímu prostředí a bude sloužit jako silný nástroj pro rozvoj [The Green Economy: Trade and Sustainable Development Implications 2010].

Množství definic vypovídá o tom, že koncept zelené ekonomiky je velmi mladý a spíše, než jako vědecky podložená teorie, vznikl jako reakce společnosti na ekonomickou a finanční krizi z počátku 21. století. V některých definicích se tak objevuje ekonomický růst, zatímco jiné jsou svým vymezením téměř identické s definicí trvale udržitelného rozvoje.

4. Charakteristika nových ekonomických směrů s ohledem na trvale udržitelný rozvoj

Environmentální ekonomie a ekonomie přírodních zdrojů z pohledu trvalé udržitelnosti

Environmentální ekonomie a ekonomie přírodních zdrojů jsou zaměřeny na optimální alokaci zdrojů v rámci ekonomiky a jejich orientace je na ekonomický růst, nikoli na jeho zastavení nebo změny na rozvoj.

Nezabývají se otázkou rozměru ekonomiky vůči naší planetě, není pro ně nutné zabývat se otázkou limitů a ukončení růstu. Podle environmentální ekonomie není třeba měnit hodnoty společnosti, k vyřešení problémů s životním prostředím povede technický a technologický pokrok, který vyřeší nedostatek zdrojů i znečištění životního prostředí. Podle tohoto ekonomického směru myšlení existuje absolutní substituovatelnost zdrojů a jedinou překážkou růstu je technický pokrok [Tietenberg 1988; Noorgard 1984].

Znečištění je z ekonomického úhlu pohledu nákladem, vznik znečištění je tak jen opomíjení důležitých nákladů – externích nákladů [Randall 1987]. Podle environmentálních ekonomů je určitá míra znečištění nutná, neb souvisí s výrobou a životem společnosti. Optimální znečištění tak podle ekonomického přístupu není nulové znečištění, jak by požadovali ekologové, ale určitá míra znečištění, kterou je společnost ochotna tolerovat.

Ekologická ekonomie a trvale udržitelný rozvoj

Ekologická ekonomie vychází z filosofie trvale udržitelného rozvoje [World Commission on Environment and Development 1987], což charakterizuje i motto ekologické ekonomie: Lidská společnost a ekonomie jsou součástí systému biosféry, proto je třeba ekonomické procesy chápat zároveň i jako přírodní procesy – jako fyzikální a chemické procesy transformace. Ke studiu ekonomie by se mělo přistupovat také jako k přírodnímu objektu, s tím vědomím, že v ekonomii je tento přírodovědný přístup pouze doplňující, nikoli jediný [Ropke 2004].

Ekologičtí ekonomové rozšiřují pojem kapitálu, původně užívaného jen pro oblast výroby, také na produkci přírody – zavádějí pojem přírodní kapitál, kam patří přírodní

zdroje a ekosystémové služby. Koncept ekosystémových služeb vychází z principu, že na ekosystémové funkce lze také nahlížet jako na služby (produkce komodit, energie, čištění vody, protipovodňová ochrana), více na www.ecosystemservices.org.uk. Ekologická ekonomie podporuje definice tzv. silné udržitelnosti, kdy pro zachování trvale udržitelného života na naší planetě nestačí pouze udržovat celkovou velikost kapitálu pro budoucí generace, ale je třeba, aby se neztenčovalo množství kapitálu přírodního [Neumayer 1999]. Tento požadavek logicky vyplývá ze zásady ekologické ekonomie, podle níž neexistuje absolutní substituovatelnost zdrojů, ale pouze jejich komplementarita, a to především mezi přírodním a člověkem vytvořeným kapitálem.

Nové ekonomické paradigma ekologické ekonomie je normativní. Nepopisuje svět jaký je, ale jaký by měl být. Reaguje na změnu, která nastala, kdy limitem ekonomického růstu není technický pokrok a člověkem vytvořený kapitál, ale limitem jsou přírodní zdroje a ekosystémové služby. Ekologická ekonomie přichází se zásadně novým hodnotovým paradigmatem, podle něhož primární hodnoty představuje příroda a její ekosystémy a všechny ostatní hodnoty v ekonomickém systému jsou hodnotami sekundárními. Ekonomický růst není cílem sám o sobě dokonce ani optimální alokace zdrojů a efektivnost výroby není cílem, který vše vyjadřuje a jemuž je třeba se podřídit. Je to jen podmínka lidského života, jedna z podmínek, ne jediná. Je třeba přijmout určitá etická kritéria ekonomické aktivity, která určí hranice, v nichž je dán prostor trhu a jeho alokační funkci.

Ekologická ekonomie má tři základní cíle:

- 1) Přijatelný rozměr „sustainable scale“, jehož kritérium je udržitelnost života lidí na této planetě.
- 2) Spravedlivé rozdělování příjmů v rámci společnosti i mezi státy, kritérium je spravedlnost.
- 3) Efektivní alokaci zdrojů – důležité je politické vymezení prostoru, kde bude trh působit.

První dva cíle nejsou obvykle předmětem zkoumání tržní ekonomiky, jsou to cíle více ze sféry biofyzikální a kulturní. Musí být proto sociálně a politicky determinovány a jako politické cíle prosazovány více méně simultánně.

Třetí cíl se týká trhu a prostoru jeho působení. Trh bude, v rámci daných politicko-sociálních limitů, alokačně určovat efektivní ceny. Důležité jsou politické limity – vymezení prostoru, kolik se kde bude čerpat a využívat přírodních zdrojů (obnovitelných i neobnovitelných) a kdo bude určovat pravidla – otázka distribuce pravomocí. Pak může nastoupit řešení problému efektivní alokace zdrojů v rámci určených limitů čerpání a pravidel distribuce [Daly, Farley 2004].

Zelená ekonomika a trvale udržitelný rozvoj

Dokument „Global Green New Deal“, který se do určité míry stává ústředním pojmem 21. století má určité shodné rysy s paradigmatem trvale udržitelného rozvoje. Rozdíl je v tom, že jde o posun od paradigmatu na praktickou realizaci trvale udržitelného rozvoje ve všech jeho dimenzích: ekonomické, ekologické i sociální. Global Green New Deal je

vlastně jakýmsi „akčním programem“ zelené ekonomiky, je to rozpracovaná strategie, jak zeleného rozvoje dosáhnout. Hlavní cíl Green New Dealu se dá zjednodušeně vyjádřit jako úsporné hospodaření s přírodními zdroji a podpora alternativních technologií k výrobě energie. Musí jít o takový rozvoj, který povede k levné energii z alternativních, především obnovitelných zdrojů. Zelená ekonomika v kontextu trvale udržitelného rozvoje je jedním z hlavních témat konference Rio+20 v roce 2012.

Strategie zelené ekonomiky znamená minimalizovat spotřebu energie a zdrojů a minimalizovat ekonomické dopady na životní prostředí prostřednictvím tzv. zelených investic do nových technologií [Pearce et al. 1989]. Zelené investice budou zároveň impulsem ekonomického růstu a zaměstnanosti. K praktickému naplnění uvedených cílů ve zprávě UNEP z roku 2011 doporučuje věnovat dvě procenta světového HDP do investic v deseti klíčových odvětvích. Investice dvou procent globálního HDP do deseti klíčových odvětví mohou začít přechod k nízkouhlíkové, energeticky účinnější, zelené ekonomii. K deseti odvětvím, kam vložit peníze pro změnu ekonomiky patří: ekologizace zemědělství, rybolovu a lesního hospodářství, ekologizace budov prostřednictvím zlepšení energetické účinnosti, využití ekologických energií alternativních a obnovitelných zdrojů, ekologizace průmyslu, dopravy a cestovního ruchu, likvidace a recyklace odpadů, ekologizace odvětví vodního hospodářství, včetně řešení kanalizace [How Two Per Cent of Global GDP Can Trigger Greener, Smarter Growth While Fighting Poverty 2011].

Ačkoli se koncept zelené ekonomiky odvolává na teoretický základ ekologické ekonomie a myšlenky trvale udržitelného rozvoje, není jasné, zda nejde především o podporu ekonomického „zeleného růstu“ a ne trvale udržitelného rozvoje.

5. Diskuse – limity růstu a externality

Neoklasičtí ale i environmentální ekonomové někdy argumentují tím, že určení rozměru či limitů ekonomiky není potřeba, neboť máme-li perfektní informace a můžeme-li internalizovat externí náklady a zisky do cen, pak trh automaticky zastaví růst na optimálním rozměru ekonomiky.

První slabinou, podle ekologických ekonomů, je neexistence perfektních informací. I když informovanost přijmeme jako předpoklad, musíme vyžadovat, aby ceny odrážely nejen náklady a zisky různých rozměrů, velikosti ekonomiky, ale též náklady a zisky různého rozdělování [Daly, Farley 2004]. Ekologická ekonomie nepopírá význam externalit, ale jejich příčiny vzniku i způsoby, jak se s nimi vyrovnat vidí jinde než environmentální ekonomie. I kdyby všechny externí náklady byly internalizovány a vložily se do cen výrobků a nákladů výroby, sám trh by nemohl řídit ekonomiku trvale udržitelně vzhledem k míře únosné kapacity naší planety. Je třeba si uvědomovat existenci limitů růstu, neboť pro některé zboží a služby je nevhodné použít trh jako řešení nezávisle na tom, zda jsme schopni internalizovat externality nebo ne. Některé vedlejší (externí) náklady růstové strategie přicházejí jako překvapení (např. globální změna klimatu). I když už jsou externí náklady viditelné, ekonomie reaguje se zpožděním a ještě internalizace externích nákladů je jen částečná vzhledem k neurčitosti, nedokonalosti našich informací a zhodnocení všech souvislostí.

Řešení navrhované ekologickými ekonomy je nejprve zajistit politicky prostor pro působení trhu a v něm pak nechat působit ceny. Distribuce na makro úrovni a limity

rozměrů ekonomiky odrážejí sociální a společenské hodnoty spravedlnosti a trvalé udržitelnosti, které nejsou součtem osobních preferencí jednotlivců a nemohou se projevit prostřednictvím individuálních tržních akcí. Jsou-li společenské preference zajištěny na politické, vládní úrovni, ceny pak mohou internalizovat společenské hodnoty a provádějí efektivní alokaci. Zásadní rozhodnutí o ekonomickém růstu či rozvoji nelze ponechat na působení cen [Daly, Farley 2004].

Zelená ekonomika se limity růstu vůbec nezabývá. V dokumentech a doporučeních se hovoří o změně růstu na růst zelený, nikoli o jeho limitech a omezeních. Existují obavy, zda zelená ekonomika není především zelenou pro bankéře a inženýry, kteří budou financovat a navrhovat nové technologie. Zda tato nově obarvená ekonomie staré tzv. „hnědé“ ekonomie na „zelenou“, nepovede ke stejným cílům, jen jinak pojmenovaným. Obavy plynou z důrazu na technologie, trh, investice a růst. Otázky týkající se sociální rovnosti zůstávají v pozadí. Zdá se, že jde o alternativu k novému typu ekonomického růstu, zeleného, šetrného k životnímu prostředí, ale přeci jen růstu, který se měří růstem HDP [Rio+20: Toward a New Green Economy – or a Green-Washed Old Economy? 2011].

Jde o soutěž v zeleném růstu, kdo dá víc na zelené investice. Orientaci na investice do zeleného růstu dotvrzuje i prohlášení evropské komisařky pro regionální politiku Danuty Hübnerové, které bylo uvedeno pod názvem Kohezní politika podporuje „zelenou ekonomiku“ ve prospěch růstu a dlouhodobého zajištění pracovních míst v Evropě.

Třicet procent z fondů na podporu regionálního rozvoje v Evropě na období 2007–2013 bude věnováno na podporu v tváření nových pracovních příležitostí a podporu Evropy v oblasti zelených technologií. [Cohesion Policy backs „green economy“ for growth and long-term jobs in Europe 2009]

Kritika konceptu zelené ekonomiky upozorňuje na to, že zelená ekonomika se nezabývá příčinami globálních negativních jevů, jako je chudoba a znehodnocené životní prostředí. Snaží se pouze o řešení projevů a dopadů těchto negativních jevů. Jako řešení navrhuje nové uspořádání finančního managementu ekosystémových služeb prostřednictvím zelených daní a ochranu životního prostředí pomocí uvolnění prostředků na zelené technologie.

Koncept zelené ekonomiky se odvolává na teoretický základ ekologické ekonomie a aplikaci myšlenek trvale udržitelného rozvoje. Praktická realizace je ale bližší teorii environmentální ekonomie a ekonomii přírodních zdrojů. Environmentální ekonomie a ekonomie přírodních zdrojů jsou zaměřeny na optimální alokaci zdrojů v rámci ekonomiky, jsou orientovány na ekonomický růst, nikoli na rozvoj, jako je tomu u ekologické ekonomie. U zelené ekonomiky jde také o podporu růstu. Zelené technologie, které jsou pro tento typ růstu navrhovány, úzce souvisí s myšlenkami absolutní substituce zdrojů, kdy limitem růstu je pouze technický pokrok.

Popsané alternativní ekonomické směry reagují na nové výzvy společnosti – chudobu, ohrožené přírodní zdroje a degradaci životního prostředí ve formě ekosystémů a jejich funkcí. Tyto výzvy si však překládají povětšinou do svého jazyka: Problém funkcí ekosystémů je převeden na optimalizaci ekosystémových služeb, přírodní zdroje do ekonomického ocenění jejich hodnoty a chudoba do snížení transakčních nákladů s jejím

vymizením. Otázky řešení složitých a svým rozsahem globálních problémů naší doby se vrací k osvědčenému ekonomickému paradigmatu nákladově ziskové analýzy, jinými slovy hledání odpovědi na otázku peněz na péči o životní prostředí – můžeme si to dovolit? K častým ekonomickým argumentům obhajoby růstu patří, že světová ekonomika musí růst, abychom mohli nastolit sociální rovnost lidí na zemi a vyrovnat situaci třetího světa s ekonomikou bohatých států Evropy a Ameriky.

6. Závěry

Článek poukazuje na některá slabá místa konceptu zelené ekonomiky, pokud jde o praktickou realizaci principů trvale udržitelného rozvoje. Je třeba ještě jasněji specifikovat propojení s principem trvalé udržitelnosti, zvláště pak návrhy různých politických opatření, která jsou uváděna pod praporem „zelená ekonomika“. Je třeba také provést důkladnější analýzu, pokud jde o soulad ekologických, ekonomických a sociálních cílů, které jsou zelenou ekonomikou propagovány, a to s ohledem na specifika národních ekonomik. Zvláštní pozornost bude třeba věnovat institucionálnímu zabezpečení, pokud jde o prosazení cílů zelené ekonomiky.

Vzhledem k tomu, že „zelená ekonomika“ vznikla jako reakce na současnou ekonomickou krizi, jde především o podporu růstu a odvětví, která tento růst umožní nastartovat (zelené technologie, zelená energetika atd.) a vytvoří nová pracovní místa. Nejedná se o novou teorii, její těžiště se přesouvá do politických rozhodnutí, deklarací a praktického ekonomického života. Je proto mnohem transparentnější a zdá se i účinnější. Jde o zpomalení devastace životního prostředí, ale není to naplňování nového paradigmatu. Ačkoli se odvolává na paradigma ekologické ekonomie, má blíže k názorům environmentální ekonomie.

LITERATURA

- Backerman, Wilfed. 1994. „Sustainable Development: Is it a Useful Concept?“ *Environmental Values* 3 (3): 191–209.
- Boulding, Kenneth E. 1966. „The economics of the coming spaceship Earth.“ Pp. 3–14 in Henry Jarrett (ed.). *Environmental quality in a growing economy*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Cohesion Policy backs „green economy“ for growth and long-term jobs in Europe. 2009. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/09/369&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>.
- Cropper, Maureen L., Wallace E. Oates. 1992. „Environmental economics: a survey.“ *Journal of Economic Literature* 30: 675–740.
- Daly, Herman E. 1991. *Steady-State Economics* (2nd ed.). Washington, D.C.: Island Press.
- Daly, Herman E. 1996. *Beyond Growth*. Boston: Bacon Press.
- Daly, Herman E., Joshua Farley. 2004. *Ecological Economics: Principles and Applications*. Washington, D.C.: Island Press. London: Covelo.
- Dasgupta, Partha. 1994. „Saving and Fertility: Ethical Issues.“ *Philosophy & Public Affairs* 23 (2): 99–127.
- Definitions of a Green Economy. 2010. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: <http://www.earthsummit2012.org/index.php/green-economy-landing/235-green-econ-definition>.
- Georgescu-Roegen, Nicholas. 1971. *The entropy law and the economic process*. Cambridge: Harvard University Press.

- Global Green New Deal, An Update for the G20 Pittsburgh Summit*. 2009. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: <http://www.unep.ch/etb/publications/Green%20Economy/G%202020%20policy%20brief%20FINAL.pdf>.
- Holling, Crawford S. 1973. „Resilience and stability of ecological systems.“ *Annual Review of Ecological Systems* 4: 1–24.
- How Two Per Cent of Global GDP can Trigger Greener, Smarter Growth While Fighting Poverty*. 2011. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/ger/GER_press_en.pdf.
- JEEM Special Issue. 2000. *Journal of Environmental Economics and Management*. 25th Anniversary Issue 39.
- Marshall, Alfred. 1890. *Principles of Economics*. London: Macmillan & Co.
- Meadows Donella H., Dennis L. Meadows, Jørgen Randers, William W. Behrens III. 1972. *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Meadows, Donella H. 1998. *Indicators and Informations Systems for Sustainable Development, A Report to the Balaton Group*. Hartland VT: The Sustainability Institute.
- Neuymayer, Eric. 1999. *Weak versus Strong Sustainability – Exploring the Limits of Two Opposing Paradigms*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Noorgard, Richard B. 1984. „Co-evolutionary Development Potential“. *Land Economics*, 60 (2): 160–173.
- Norway's Strategy for Sustainable Development*. 2008. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: <http://www.regjeringen.no/upload/FIN/rapporter/R-0617E.pdf>.
- Pareto, Vilfredo. 1897. *Cours d'Economie Politique*. Lausanne: Rouge.
- Pearce, David W., Anil Markandya, Edward Barbier 1989. *Blueprint for a Green Economy*. London: Earthscan.
- Pearce, David W. 1992. „Economic valuation and the natural world“. *Policy Research Working Paper Series* 988. The World Bank.
- Pigou, Artur C. 1928. *The Economics of Welfare*. 3rd edition. Cambridge.
- Prigogine, Ilya. 1973. „Can thermodynamics explain biological order? Round table with Ilya Prigogine and others of the Brussels school.“ *Impact of Science on Society* XXIII: 159–179.
- Prigogine, Ilya, Isabelle Stengers. 1977. The new alliance. Part 1 and 2. *Scientia* 112: 5–8, 9–12.
- Randall, Alan. 1987. *Resource economics: An economic approach to natural resource and environmental policy*. Second edition. New York: Wiley.
- Rio+20: Toward a New Green Economy – or a Green-Washed Old Economy?* 2011. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: <http://www.cruxcatalyst.blogspot.com/2011/03/rio20-toward-new-green-economy-or-green.html>.
- Ropke, Inge. 2004. „The early history of modern ecological economics.“ *Ecological Economics*. 50 (3–4): 293–314.
- Strategie trvale udržitelného rozvoje EU*. 2001. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: http://www.czso.cz/csu/tz.nsf/i/strategie_eu_v_oblasti_trvale_udrzitelneho_rozvoje.
- Sweden's national strategy for sustainable development*. 2001. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: <http://www.regeringen.se/content/1/c4/28/86/46c330fd.pdf>.
- Tietenberg, Thomas H. 1988. *Environmental and Natural Resource Economics*. 2nd edition. Boston: Glenview. London: Scott, Foresman and comp.
- The Green Economy: Trade and Sustainable Development Implications*. 2010. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: <http://www.unctad.org/Templates/WebFlyer.asp?intItemID=5634&lang=1>.
- Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – A Synthesis for Policy Makers*. 2011. [online] [cit. 27. 6. 2011] Dostupný z: http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/ger/GER_synthesis_en.pdf.
- World Commission on Environment and Development. 1987. *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.

SUMMARY

New style of economic thinking appeared in the 1970s. These new economic trends which were focused on environment as a part of economic theory are known as environmental and resource economics. The emergence of new style of economic thinking was reaction to the great changes – energetic crises and degradation of nature and natural resources. Economists focused on these problems were not divided into any specific fields. They tried to solve the questions of limits of economic growth and relationship between economic and biophysical cycles. Later the former ecological oriented branch of economists divided into different branches – environmental and resource economics and ecological economics. The main topics of interest for environmental and resource economists were internalization of externalities and searching for methods of valuing natural resources. They paid attention just to social effects of environmental problems and tried to change the imperfect market functioning through internalization of environmental externalities. Ecological economics is based on biophysical and energetic conception of mutual linkages between economy and nature. The main goals of ecological economics is to find the adequate dimension of economy in relation with the planet Earth and fair distribution of resources among states and generations. At present a new economic field of thinking is appearing, it is a green economy. Its concept ought to be the same as ecological economics and the main goal is to achieve the sustainable development. This study tries to compare all these new concepts of economics in relation to the main idea of sustainable development. The main philosophy of green economy is a support of new green technologies and new green jobs seems to be closer to environmental than ecological economics. It seems to us that the main goal of a green economy is not sustainable development but a “green economic growth”.

SILNÁ EVROPA? EKONOMICKÁ KRIZE A EKOLOGICKÉ ZÁVAZKY

ZDENKA SOKOLÍČKOVÁ, GAUDENZ ASSENZA a ALIAKSANDR MARTYNAU

1. Úvod

Motto: „Není už dost ‚příznaků doby‘, které naznačují,
že je třeba nový začátek“
Ernst Friedrich Schumacher

Evropská ekonomika je uprostřed své nehlubší recese od 30. let, s reálným poklesem HDP o 4 % v roce 2009, což je nejvýraznějším snížením v dějinách EU. Přestože se v poslední době objevují známky zlepšení, obnova zůstává nejistá a vratká. [Buti 2009]

Těmito slovy je uvozen dokument s názvem *Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses*, který v roce 2009 vydala Evropská komise (EK) za účelem představení své koncepce řešení globální ekonomické krize. I když zpráva nenabízí hloubkovou analýzu tématu, lze z ní získat rámcový přehled o všeobecném vnímání probíhajících procesů.

Řetězec událostí, který se v EU spustil, není v žádném případě pouze ekonomického charakteru. Ekonomika nemůže být věcně analyzována, je-li oddělena od politiky, která ovlivňuje bezpočet oblastí klíčových pro život občanů, od kulturního rozvoje přes sociální podmínky až ke stavu životního prostředí. Porozumění souvislosti mezi globální ekonomickou krizí a jejími četnými krátko- i dlouhodobými důsledky pro kvalitu života v EU nám umožní vyvarovat se pouze ekonomizujících úvah, které neosvětlí ani složité kořeny krize, ani potenciální řešení. Širší pohled na problém nejen lépe odhalí skutečná ekonomická východiska naší společnosti, ale umožní také přesněji určit výhledy regionu do budoucna.

Z řady aspektů, které se nabízejí ke studiu, chceme-li se zabývat globálními ekonomickými trendy patrnými v EU, volíme jejich vliv na životní prostředí, či přesněji řečeno regionální ekologické závazky. Naše uvažování se nicméně neomezí pouze na opakování všeobecných tezí o provázanosti ekonomické krize a environmentálních cílů EU. Ačkoli je pravděpodobné, že oslabená ekonomika bude znamenat snížené výdaje například v oblasti regulace změny klimatu, logika poznání této závislosti nepředstavuje systémové odůvodnění takového zpětného chodu. Spíše je postavena na mělkém truismu, podle něž je v okamžiku potřeby šetřit na místě neinvestovat nadále do aktivit, jejichž ukončení nepředstavuje *okamžité* ohrožení fungování společnosti. Chceme se vyhnout podobně povrchním závěrům a zaměřit se na následující otázku: **Kdyby v sobě idea „silné Evropy“ skutečně zahrnovala hluboké environmentální souvislosti, bylo by politicky a společensky uskutečnitelné je pominout ve chvíli ekonomického úpadku?**

A můžeme jít ještě dál, s tvrzením, že **globální ekonomická krize je souběžná s krizí ekologickou, přičemž obě jsou zapříčiněny chybnou představou o podstatě „síly“**, která má být klíčovou charakteristikou sjednocené Evropy.

Jádrum našeho tématu je (ne)kompatibilita ekonomie a ekologie. Díváme-li se na věc z pohledu ekonomické a environmentální politiky EU, otevírá se problém údajných a skutečných priorit instituce.

Britští výzkumníci Jon Burchell a Simon Lightfoot přesvědčivě argumentují, že „samotné vlastní principy EU aktivně přispívají k prohlubování environmentálních problémů v Evropě, spíše než aby nabízely účinná řešení. Jak může EU jednat efektivně, pokud je výchozí příčinou mnoha těchto problémů vzorec nepřerušovaného ekonomického růstu a průmyslového rozvoje, na něž se EU vždy zaměřovala především?“ [Burchell, Lightfoot 2001: 12]

Bylo by nicméně příliš zjednodušující, kdybychom konstatovali, že EU bude nucena nedostát svým ekologickým závazkům, neboť je vystavena silným tlakům z ekonomické sféry, způsobeným domácími i externími tenzemi. Soustředme se spíše na fenomén, který Burchell a Lightfoot označují jako *vlastní principy EU*, a pokusme se odpovědět na otázku, zda EU neriskovala recesi s environmentálními důsledky kvůli svému vnitřnímu nastavení.

Ať tak či onak, vztah mezi ekonomikou a životním prostředím patří k nejnaléhavějším tématům dneška. Jedním z cílů tohoto článku je odhalit, zda je pravděpodobné, že současná ekonomická krize prohloubí již existující diskrepanci mezi tím, co je ekonomy chápáno jako prospěšné, a tím, co je prospěšné pro životní prostředí, v němž lidská společnost naplňuje svoji existenci. Jinými slovy, studujeme zde **rozdíl mezi myšlenkou ekonomicky konkurenceschopné Evropy a myšlenkou silné a zdravé Evropy v globálním (přírodním, společenském, ekonomickém) kontextu.**

Nemůžeme ovšem ignorovat kladné trendy soudobého vývoje. Lze předpokládat, že ztenčené rozpočty způsobí zpomalení výroby a tím také snížení uhlíkových emisí, a že povedou k opatrným výdajům v oblasti dopravy či spotřeby energie. [Klare 2008] Takové tendence mohou dočasně odlehčit břemeno, které naše společnost na životní prostředí vkládá, jak to ostatně často prezentují média:

Ekonomická krize možná znamená strádání lidí po celé Evropě a ve světě, v rozsahu, který jsme nezažili již několik desetiletí. Chceme-li však najít něco pozitivního na neutěšeném stavu světové ekonomiky, pak je to fakt, že kolaps průmyslové mašinerie povede k propadu množství vypouštěných uhlíkových emisí, které nyní překračují veškeré vládní limity. [Phillips 2009]

Jakkoli může být taková domněnka pravdivá, nelze se spoléhat na neudržitelná a provizorní opatření, aniž bychom revidovali naši životní strategii vůči světu, jež obýváme. Jak naznačuje úvodní citát E. F. Schumachera, zrání času je procesem, jemuž musíme věnovat pozornost, pokud si nechceme jedinečnou příležitost pro změnu nechat protéct mezi prsty. Ambicí autorů tohoto článku je přeformulování konceptu „silné Evropy“ na základě zkušenosti ekonomické krize. Jak uvidíme dále, nárazové fiskální úpravy (navíc prohlubující neudržitelnost veřejných rozpočtů) nestačí, má-li opravdu „EU z krize vyjít posílená“ [EC 2008a: 7].

2. Současná situace: Ekonomické a environmentální nejistoty

Motto: „V krizi naší doby nejde o finanční či ekonomický krach.

Ve skutečné krizi naší doby jde o krach intelektuální: krach ustáleného ekonomického myšlení.“

Otto C. Scharmer

Evropa, ve které žijeme, je zdánlivě jedna a sjednocená. Ovšem již první bližší pohled na analýzy různých evropských aktérů momentálního stavu toto zdání vyvrací. Chápání dnešních procesů se značně liší, jak postupujeme od oficiálních orgánů EU (např. EK) přes vládní instituce a komerční subjekty k nezávislým organizacím a iniciativám občanské společnosti.

Detailně se na tyto rozdílné pohledy zaměříme ve čtvrtém oddílu článku. Nyní se však pokusme shrnout základní oficiální informace o obou studovaných oblastech, což nám poslouží jako data pro vlastní analýzu.

Abychom mohli zhodnotit stav ekonomiky a životního prostředí, musíme vzít v úvahu množství faktorů a proměnných. Vyčerpávající seznámení však tento článek nabídnout nemůže ani v jedné ze sfér.

Navic lze těžko hovořit o ekonomice jednoho regionu, byť poměrně rozsáhlého, vzhledem ke globalizované povaze světových trhů. Vzájemná souvislost je ještě patrnější v oblasti životního prostředí. Když v roce 2007 praskla spekulativní bublina ve Spojených státech amerických, trvalo jen rok, než se recese přelila do Evropy. V případě vážných ekologických havárií, jako byl například únik ropy z vrtu společnosti British Petroleum (BP) v roce 2010 či únik radiace z jaderné elektrárny ve Fukušimě v Japonsku v roce 2011, byly důsledky patrné ještě rychleji. Jen sotva můžeme mluvit o udržitelném ekonomickém rozvoji pouze v jedné části světa a totéž platí pro zdravé životní prostředí. Z vysokého stupně provázanosti a stále rostoucího potenciálu moderní technologie a průmyslu (včetně potenciálu působit škody bez ohledu na hranice států, jak se ukázalo při přívalech kontaminovaného červeného bláta rozšířeného z odkalovací nádrže hliníkárný u města Ajka v Maďarsku v roce 2010) vyplývá, že cesta k příznivému stavu jak ekonomiky tak životního prostředí vede výlučně přes kolektivní akci.

Navzdory těmto omezením můžeme poskytnout alespoň rámcový přehled informací dostupných z oficiálních zpráv, nejprve v celosvětové perspektivě a následně se zvláštním zřetelem na Evropu.

Začněme se všeobecnou charakteristikou posledních dvou dekad, údobí, které začalo nadějí vkládanou do přechodu k demokracii v mnoha zemích a stoupajícího zájmu o environmentální otázky, a které skončilo nejhlubší recesí od 30. let 20. století a několika závažnými ekologickými katastrofami. Takto situaci vystihuje OSN:

Svět se od roku 1987¹ radikálně proměnil – společensky, ekonomicky a ekologicky. ... Celosvětově se HDP per capita (parita kupní síly) zvýšil z 5927 US\$ v roce 1987 na 8162 US\$ v roce 2004. Růst však byl mezi světovými regiony distribuován ne-

¹ V roce 1987 byla Světovou komisí pro životní prostředí a rozvoj vydána zpráva *Naše společná budoucnost*, známá také jako Brundtlandové zpráva.

rovně. ... Faktory proměny jako populační růst, ekonomické aktivity a vzorce spotřeby zvýšily tlak na životní prostředí. Vážné a dlouhodobé překážky udržitelného rozvoje přetrvávají. [GEO-4 2010: 3–4]

V roce 2010 vydal MMF svoji pravidelnou zprávu s názvem *World Economic Outlook (WEO): Recovery, Risk, and Rebalancing*. Dokument je uvozen následujícími slovy:

Prozatím pokračuje ekonomická obnova podle očekávání, ačkoliv riziko dalšího propadu zůstává vysoké. Většina rozvinutých a některé nastupující ekonomiky se stále potýkají se zásadními reformami, včetně potřeby posílení účetní rozvahy domácností, stabilizace a následného snížení veřejného dluhu, a celkového oživení finančního sektoru. [IMF 2010: 1]

Přestože tedy tři roky po propuknutí krize existovala shoda ohledně jejích hlavních příčin a dopadů, nebyly podniknuty žádné kroky k odstranění strukturálních nedostatků globální ekonomiky. Patří k nim nestabilita, spekulativní potenciál finančních trhů či praxe tzv. otáčivých dveří mezi Bílým domem a Wall Street, kde je personálně propojen vysoký byznys a politické vedení, a její analogie v jiných státech po celém světě.

Řečí čísel, míra růstu HDP v EU byla odhadnuta na 3,1 % v roce 2007, 0,7 % v roce 2008, přičemž v roce 2009 došlo k ostrému propadu o 4,1 %. [CIA 2010] Pokud jde o HDP, lze zaznamenat známky zlepšení. Ve druhém kvartálu roku 2010 vzrostla ekonomika EU-27 o 2 % [Eurostat News Release 148/2010]. Existují však tři hrozby pro křivku HDP: nezaměstnanost způsobující ztrátu profesních dovedností, ztenčující se zásoby vybavení a infrastruktura, a zbrzděná inovace kvůli omezeným investicím [Buti 2009].

Kromě mdlého růstu výroby a zmraženého trhu práce je pozornost upřena na dluh veřejných financí. „Bude-li dodržen současný trend, veřejný dluh v eurozóně dosáhne 100 % HDP v roce 2014.“ [Buti 2009] V rámci EU-27 jako celku se veřejný dluh zvýšil z 61,6% v roce 2008 na 73,6% o rok později. [Eurostat News Release 55/2010]

Obecně lze evropskou ekonomiku charakterizovat jako stagnující, přičemž některé členské státy vykazují známky pomalého a nejistého zlepšení. Dosahují jej přísnými úspornými opatřeními, jejichž hlavním cílem je návrat k údajně stabilitě před začátkem krize.

Výzva pro politiky spočívá ve vytvoření koordinované strategie, jejíž součástí budou zásadní úpravy stávajícího systému vedoucí k *návratu ke zdravému střednědobému růstu*. [IMF 2010: vii; zvýraznění Z. S.]

Ztráta rovnováhy, kterou EU utrpěla v roce 2009, a panika vyvolaná široce diskutovanou krizí v Řecku² v roce 2010 se zdají být překonány. Veřejnost očekává uklidňující zprávy o sice pomalém, ale jistém návratu starého řádu.³ Ovšem i o krátkodobém zlepšení je informováno s nejvyšší obezřetností:

² Přirozeně je v této souvislosti třeba vzpomenout rovněž problémy v Irsku, Španělsku, Itálii a Portugalsku.

³ Na summitu EU v říjnu 2010 prohlásila kancléřka Spolkové republiky Německo Angela Merkelová, že „je důležité vytvořit pro Evropu jednoznačnou kulturu stability. To je konečným cílem soudržnosti EU. Evropa nás činí silnými, ale tato Evropa potřebuje pravidla.“ [Wissenbach, Heritage 2010]

Celkově současný trend připomíná situaci, v níž ještě udržitelnost momentální ekonomické obnovy v Evropě nemůže být potvrzena, a to i přes známky oživení růstu HDP. Nedávná krize vedla k prohloubení nerovnováhy ve veřejných financích a míry dluhu za rok 2009, s negativními důsledky i pro rok nadcházející. [Eurostat 2010: 5]

Přesuneme-li se k oblasti životního prostředí, situace je sice v tuto chvíli méně dramatická, přinejmenším na evropském kontinentu, avšak jen stěží lépe předpověditelná či udržitelná. Přestože panují neshody ohledně intenzity, dopadů a závažnosti ekologických změn, které nastaly hlavně v průběhu druhé poloviny 20. století, nedá se popřít fakt celosvětové dynamické proměny přírodních podmínek.

Zpráva GEO-4 uvádí, že situace v Evropě se vykazuje dvojznačností, pramenící z kombinace neekologického životního stylu a vyspělého stupně ekologických závazků:

V Evropě přispívají rostoucí příjmy a počty domácností k neudržitelné výrobě a spotřebě, zvýšené konzumaci energie a většímu množství vypouštěných emisí skleníkových plynů, nevyhovující kvalitě vzduchu ve městech a problémům v dopravě. ... Od roku 1987 byly sice emise skleníkových plynů z energetického sektoru v západní Evropě sníženy, ale celkově od konce 90. let v rámci celého regionu stoupají, částečně proto, že vzrůstající ceny palivových plynů způsobily návrat k uhlí coby klíčovému zdroji energie. V poslední době vnesl zvyšující se zájem veřejnosti o téma, podpořen zdražováním energie, na politickou scénu otázku klimatických změn. Navzdory jistému pokroku i nadále působí špatná kvalita vody a vzduchu ve městech značné problémy v určitých částech regionu, negativně ovlivňující zdraví a kvalitu života lidí. ... Emise látek znečišťujících vzduch souvisí s potřebou větší mobility. EU úspěšně prosazuje přísnější kontrolu znečištění z dopravních prostředků. Zemědělství v okrajových oblastech je pod tlakem a trpí jak intenzifikací tak nevyužíváním půdy, přičemž oboje přináší důsledky pro biodiverzitu. [GEO-4 2010: 97]

Mezi nejvlivnějšími faktory řídicími environmentální změny je značná pozornost věnována průmyslu, zemědělství a lesnictví, dopravě, energetice a turismu. [GEO-4 2010: 291–356; Burchell, Lightfoot 2010: 91–96] Tyto sektory jsou rovněž pokryty množstvím environmentálních opatření EU. [Baker 1997; Lenschow 2002; Jordan 2002]

Podle publikace vydané Eurostatem s názvem *Energy, transport and environment indicators* [Eurostat 2009], která zahrnuje období mezi lety 1996 a 2006, se nejnovější vývoj v EU vyznačuje následujícím:

- nárůst energetické závislosti⁴ o 22 %,
- celkový pokles výroby energie o 10 % (jedinými progresivními sektory výroby byly jaderná energie o 9 % a energie z obnovitelných zdrojů o 44 %),⁵

⁴ Proměnná energetická závislostí indikuje míru, do níž je EU (ne)schopná vyprodukovat energii, již sama spotřebuje. Potřeba energii dovážet se tedy stává čím dál akutnější.

⁵ Absolutní čísla nicméně ukazují, že energie z obnovitelných zdrojů stále tvoří jen nepatrnou část celkového objemu energie, obzvláště ve srovnání s jadernou energií či energií z fosilních paliv. Tyto hodnoty navíc nevyovídají nic o faktu, že paralelní pokles ve výrobě energie a nárůst její spotřeby v EU znamená větší potřebu dovozu z jiných světových regionů, kde je energie vyráběna neekologicky.

- plánovaný pokles skleníkových emisí o 8 % (cíl EU-27 pro rok 2012; vyhodnocení je komplikované, neboť čísla se výrazně liší mezi jednotlivými členskými státy),
- od roku 2003 pokles celkového množství městského odpadu, avšak množství odpadu na osobu zůstává vysoké (517 kg v roce 2006 v rámci EU-27),
- stabilní nárůst produkce chemikálií, přičemž v roce 2007 bylo 58 % klasifikováno jako toxické,
- rozvoj ochranné krajinné sítě NATURA 2000,
- 297 miliard EUR vybraných na ekologických daních v roce 2006 (2,6 % HDP EU-27),
- 42 % plochy zalesněno, 60 % ročních přírůstků dřeva způsobilych pro těžbu spotřebováno, 13 % zalesněných ploch EU-27 s ochrannými funkcemi

Pro ucelení obrázku uvedme, že podle předloňské zprávy EEA s názvem *Assessing Biodiversity in Europe* se dosud nepodařilo zastavit biodiverzitní ztráty. Negativní trend nebyl zastaven i přes ambiciózní cíle, ačkoliv marginálního zlepšení bylo dosaženo [EEA 2010].

3. „Silná Evropa“ v krizi: Na cestě k řešení

Motto: „Evropa musí znovunastolit růst.“

Richard Baldwin,
profesor mezinárodní ekonomie,
The Graduate Institute

Žába, která vyskočí z vroucí vody, pouze pokud je do ní přímo vhozena, ale která se nechá uvařit k smrti, jestliže je voda ohřívána postupně, je oblíbenou analogií, kterou environmentalisté užívají, chtějí-li si postěžovat na pomalé tempo implementace opatření proti globálnímu oteplování. Ilustruje odhodlanost politiků, mají-li zareagovat na okamžitou hrozbu, a zároveň jejich váhavost, jestliže se situace zhoršuje pozvolna.

Evropa prožívá ekonomický šok od roku 2008. Budeme-li se metafory držet a použijeme-li ji pro ekonomické prostředí, můžeme říci, že se žába usilovně snaží zhasit oheň pod kotlíkem, ale vyskočit z něj odmítá.

Vystavena recesi, Evropa je zhoršujícím se životním prostředím znepokojena ještě méně než před krizí. V porovnání s jinými částmi světa je ovšem životní prostředí v Evropě stále relativně důstojné. Přestože zde existují lokality, kde je znečištění vcelku závažné (například rumunské město Copsa Mica, kde do roku 1993 fungovala továrna na výrobu uhelných sazí, nebo nechvalně známá Zóna odcizení v okolí černobylské jaderné elektrárny na Ukrajině), Evropané jsou zatím v zahřívací fázi. Řečeno bez obalu, v Evropě se dosud snadno dýchá, ale těžko platí účty.

Situaci lze interpretovat dvěma způsoby. Buď považujeme ekonomický úpadek za hodný větší pozornosti nežli environmentální výzvy, nebo vnímáme oba fenomény jako stejně urgentní. Je evidentní, že třetí možná interpretace – přednostní péče o ekologické otázky namísto ekonomických – by rovněž měla být zmíněna. Detailněji však rozebírána nebude, protože takový postoj je momentálně v politickém veřejném prostoru nepřítomný a další diskuse by tedy byla pouze hypotetická.

3.1 Vnímání ekonomické a ekologické krize: Nespojité či provázané?

Poté, co jsme shrnuli základní fakta o ekologické a ekonomické krizi, budeme se v této podkapitole věnovat způsobu, jakým jsou oba procesy vnímány, se zvláštním zřetelem na otázku, zda jde o vnímání spojitě či nespojitě, včetně srovnání připsované naléhavosti.

Začneme komentářem toho, jak prezident Evropské komise José Manuel Barroso hovořil o daných dvou tématech ve svých projevech z poslední doby. Uvádíme úryvek z proslovu prezidenta Barrosa „Od Kjóta ke Kodani“:

Věc je jednoznačná. Pokračování v nastoupeném směru téměř jistě znamená nebezpečné, možná katastrofické klimatické změny v průběhu tohoto století. ... Lidé na této planetě rozumí rozsahu problému stále více. ... Ale ti s politickou odpovědností je dosud kolektivně nepřesvědčili, že existuje potřebná politická vůle přistoupit k řešením, která jdou ruku v ruce s ekonomickým růstem a trvalou udržitelností. [Barroso 2009]

V roce 2010 prohlásil prezident Barroso o ekonomické krizi následující:

Ekonomická a finanční krize – nejhorší za posledních 80 let – otřásla Evropou a celým světem. ... Krize je pro nás Evropany posledním zvoněním na poplach. Je třeba skutečně sjednocené Evropské unie, abychom mohli z krize vyjít silnější než před ní. ... Ukazuje rovněž, že aktivity na podporu růstu a inovace nebudou dostačovat. Nejprve musí být znovunastolena důvěra. Přeloženo do terminologie ekonomie a financí, Evropská unie má před sebou tři úkoly: stabilizovat, konsolidovat, stimulovat. [Barroso 2010]

Rozdíl ve vnímání obou krizí je tedy nasnadě. Zatímco podle Barrosa existuje široké povědomí o zhoršování životního prostředí, političtí vůdci situaci nevyhodnocují jako kritickou. V případě ekonomické a finanční krize se ovšem dle Barrosových slov titíž lídři na vážnosti globálních ekonomických trendů shodují.

Pokud jde o hledání cesty z krize, je EK tradičně aktérem, který usiluje o prosazení inovativních federalistických opatření.⁶ Jak je však jasné z úvodních Barrosových slov, odvaha EU vyrovnat se s ekonomickou krizí by měla spočívat v těsnějším přimknutí k principům, které řídí integrační proces. Jinými slovy, aby Evropa znovu získala svou ekonomickou sílu, měla by svědomitě následovat cestu vytyčenou v 50. letech minulého století, na úsvitu spektakulárního ekonomického růstu a v době, kdy byly širší ekologické úvahy teprve v zárodku.

Jaká jsou opatření, která takové přesvědčení odrážejí? Zaměřují se na stabilizaci eura, konsolidaci veřejných financí a stimulaci strategických oblastí. Jejich cílem je oživení evropské ekonomiky. Je ovšem nejasné, jak by taková opatření mohla vyřešit krizi, která „není jen ekonomickou či finanční krizí (*ale* – pozn. Z. S.) též krizí hodnot“ [Barroso

⁶ Nicméně ty generální direktoriáty (DG), které souvisejí s oblastmi financí, obchodu nebo průmyslu, mají tendenci stát v opozici vůči alternativám. ER, na rozdíl od EK, zastupuje spíše konzervativní neoliberální přístup, zatímco EP stojí někde uprostřed.

2010]. Z Barrosových tvrzení vyplývá, že se mýjí s důležitým poznáním Lestera Browna obsaženém v jeho práci *Svět na hraně*: „Hodnoty, které vedly k ekologickému deficitu, jsou týmiž hodnotami, které zapříčinily deficit ekonomický“ [Brown 2011: 3].

Na ustáleném chápání dnešní ekonomické situace je zvláštní, že uznává jedinečnost příležitosti pro změnu, ale nehledá nové perspektivy jak problém uchopit. Místo aby-chom se soustředili na přítomnost, respektive budoucnost, veškerá energie je vynaložena na pokus o poučení z minulosti. Historická zkušenost je bezesporu cenným zdrojem informací pro dnešní politiky. Ovšem otázka, která je stěžejí kdy položena, je, **zda by udržení stávajícího ekonomického systému vůbec mělo být konečným cílem dnešního úsilí**. Prozatím je krize chápána jako **hrozba pro ideu růstu**, a znovunastolení důvěry v tento myšlenkový proud je hlavní ambicí zúčastněných aktérů. Žádné radikální (tedy jdoucí ke kořenům, zásadní), nýbrž pouze konzervativní (tedy zachovávající, stávající stav udržující) řešení se bere v úvahu. Injekce likvidity, vládní podpora finančního sektoru a stimulace globálního toku kapitálu mají být východiskem z krize. [Brown 2011]

Zdá se, že zde narážíme na nesoulad mezi připuštěním skutečnosti, že existující ekonomický systém je chybně nastaven, a mentální uzavřenosti společnosti a společenských činitelů vůči paradigmatické změně. V tomto světle se slova prezidenta Barrosa jeví jako podivně bezzubá:

Chceme-li překonat krizi, musíme lidskou důstojnost stavět do centra našich aktivit. Lekce, kterou bychom si měli odnést, je poznání, že ani trh ani samotný stát nemohou zodpovědět palčivé otázky dneška. Přejmenším stejně tak jako potřebujeme je, potřebujeme všechny síly společnosti, abychom mohli dostat potřebám lidí. [Barroso 2010]

Jestliže je ekonomická krize vnímána jako katastrofální událost s četnými vedlejšími efekty a hovoří se o ní jako o tématu nejvyšší naléhavosti, environmentální úpadek přitahuje pozornost veřejnosti ve dvou případech: buď dojde k ekologické havárii, nebo se koná mezinárodní setkání s ekologickým zaměřením.

Domněnka, že pouze nárazové události (spíše než pozvolné procesy) dokáží společnost rozpohybovat, je potvrzena tím, jak odlišně jsou obě krize pojímány. Termín *krize* není v souvislosti se změnami životního prostředí užíván zcela běžně, a to z několika důvodů. Zaprvé, zatímco fakt ekonomické krize zpochybňován není, vyskytují se vlivní jedinci i instituce, kteří popírají postupující degradaci životního prostředí.⁷ Zadruhé, stav životního prostředí, přinejmenším v EU, se ještě nezhoršil do té míry, aby mohl být považován za blízký kolapsu.

Mechanismy, které se uplatňují při ekonomické recesi, a procesy, které doprovázejí environmentální úpadek, jsou všechno jen ne jednoduché. Jejich globální rozměr pouze podtrhuje jejich složitost a přestože nás to jistě nedovede k rychlé a snadné odpovědi, mohlo by být prospěšné podívat se na oba problémy jako na dvě strany téže mince. Ale dívá se na ně takto EU, propagátor myšlenky udržitelného rozvoje?

---

⁷ Nejhlásitějšími kritiky opatření proti globálnímu oteplování jsou bývalý poradce Margaret Thatcher Viscount Monckton a český prezident Václav Klaus. Nejvlivnějším think-tankem, který nesdílí konsensus ohledně změny klimatu, je Cato Institute.

V roce 2010 se v japonské Nagoyi konalo setkání Spojených národů za účelem vytvoření Úmluvy o biologické rozmanitosti. Událost přitáhla celosvětovou pozornost k ekologickým otázkám a výstupy jednání nebyly zvláště povzbudivé:

Směr, kterým se vydáme v následující dekádě či dvou, a který bude vytyčen v rámci Úmluvy o biologické rozmanitosti, bude rozhodující pro to, zda bude zachována stabilita ekologických podmínek, na nichž lidská civilizace závisela v posledních 10 000 letech, i v příštím století. Necháme-li si tuto příležitost uniknout, mnoho ekosystémů na planetě se dostane do nových, zcela bezpříkladných stavů, v nichž bude jejich schopnost vyhovět požadavkům současných i budoucích generací nejistá. [GBO-3 2010: 9]

Japonský tisk představuje EU jako vedoucího aktéra na poli environmentální politiky, bojujícího proti váhavým globálním mocnostem. „Zatímco Evropská unie prosazuje tvrdé cíle zastavení biodiverzitních ztrát do roku 2020, mnoho zemí se staví spíše za mírnější opatření,“ napsal *Asahi Shimbun* v úvodníku k Úmluvě o biologické rozmanitosti⁸ [Editorial: Biodiversity Conference 2010]. Profil EU je v tomto ohledu skutečně výjimečný, jestliže jej porovnáme s ostatními národními a trans-národními entitami. Když však posuzujeme absolutní účinnost aktivit EU, závěry jsou o mnoho skeptičtější.

V dubnu 2009 EK připustila, že biodiverzitní ztráty na evropském kontinentu nebudou do roku 2010 zmírněny. Nebyl to však zástupce evropských institucí, nýbrž Claire Papazoglou, ředitelka evropské divize BirdLife International, kdo rozpoznal nutnost chápat životní prostředí a ekonomiku, obojí momentálně v ohrožení, spojitě: „Ti, kteří rozhodují, se musí probudit. V jedenadvacátém století nemohou krátkodobá ekonomická zvýhodnění a soukromé zájmy udávat charakter strategie. V opačném případě nezvládneme ani ekonomickou, ani ekologickou krizi.“ [Environment News Service 2009]

Dalším zdrojem informací o koncepčním pojetí EU tandemu ekonomické a ekologické krize je dokument publikovaný EK v říjnu 2008, *From financial crisis to recovery: A European framework for action*. V celém textu se vyskytuje jeden (sic!) odkaz na environmentální otázky:

EU potřebuje ... investovat do budoucnosti skrze posilování evropské konkurenční schopnosti, a to tím, že budeme pokračovat v ekologizaci naší ekonomiky. Tím bude podporována zaměstnanost i rozvoj technologií, překonány bariéry energetické nezávislosti a dosaženy environmentální cíle. [EC 2008a: 4]

Zatímco v případě nepříznivého ekonomického vývoje jsou výzvy k okamžitému zásahu obvykle vyslyšeny v podobě závazných opatření, o potřebě jednat v souvislosti s ekologickými problémy se obvykle toliko hovoří.⁹ Je zřejmé, že **ekologickým závazkům EU**

⁸ Hlavním výstupem konference je smlouva o Strategickém plánu pro ochranu biologické rozmanitosti do roku 2020, a Nagojský protokol o přístupu ke genetickým zdrojům a spravedlivém a vyváženém sdílení přínosů plynoucích z jejich využívání. Nezbytné finanční prostředky k dosažení cílů vytyčených v daných dokumentech, například tzv. Zelený rozvojový mechanismus, však nejsou zajištěny.

⁹ Viz např. posouzení EEA implementace zelených opatření EU z roku 1997: „EU dělá pokroky, avšak nedosahuje celkového zlepšení kvality prostředí a ještě méně se blíží dosažení udržitelnosti. Pokud se proces ekologické integrace nezrychlí, tlaky na prostředí budou i nadále narušovat potřeby lidského zdraví a často omezenou kapacitu prostředí.“ [Collier 1997: 2]

pravděpodobně nedostojí v obavách z ekonomických ztrát. Navíc je dnes ještě více než dříve environmentálně mířená akce obhajována na základě ekonomických kritérií.¹⁰ Takováto argumentace je nejen chybná sama o sobě, ale značí také zásadní zjednodušení celého problému. Idea „ekonomického zviditelnění přírody“ [TEEB 2010]¹¹ je součástí obrazu světa, který vedl k ekonomickému kolapsu. I když může potřeba **měřit, řídit a ekonomicky zhodnocovat v rámci odpovědného spravování přírodního kapitálu** [TEEB 2010] být krokem správným směrem, bude nejspíš stát v cestě jakémukoliv pokusu o paradigmatickou změnu směrem k novým principům, zakořeněným v absolutní ekologické udržitelnosti.

Na druhé straně existují signály, že by ekonomická krize skutečně mohla být příležitostí pro zásadní zelená opatření. Přestože je politická vůle národních politických elit v tomto směru nestejná a podpora ze strany občanů je rovněž nejistá,¹² oficiální orgány přece jen do diskuse vnášejí nové perspektivy. Například v roce 2007 vznikla iniciativa „Za rámec HDP: Měření pokroku, skutečného bohatství a blahobytu národů“ jako společný projekt EK, EP, WWF, OECD a Římského klubu.¹³

Povědomí o propojenosti obou procesů tedy narůstá, avšak ve veřejném diskursu je důležitost ekonomické recese zdůrazňována na úkor environmentálních problémů.

3.2 Konkrétní výstupy opatření: Splývající krize, splývající řešení?

Abychom prověřili naši hypotézu, měli bychom prokázat, že opatření navrhovaná EU ke zmírnění ekonomické krize berou sice ekologické závazky v úvahu, ale jen ve velice omezené míře. Zaměříme se na *European Economic Recovery Plan*,¹⁴ dokument vydaný EK a přijatý v listopadu 2008 jako společná strategie EU v boji proti krizi.

Především neexistuje žádný ekvivalent ekonomického plánu obnovy, který by byl výhradně zaměřen na otázky spojené se životním prostředím. Hledáme-li důvod této skutečnosti, nelze se vyhnout problému časového vymezení. Orientace na krátkodobá zlepšení, která je pochopitelná, vezmeme-li v úvahu politickou podstatu EU, není na místě, zabýváme-li se životním prostředím. Jsme svědky zásadního nesouladu časových perspektiv, pokud jde o pokusy definovat možná řešení obou problémů. Neschopnost vyvarovat se této nesourodosti je dána nutností jednat v několika perspektivách najednou a také neochotou vyrovnávat napětí mezi rychle se měnícími ekonomickými potřebami udávanými politickými zájmy a dlouhodobými ekologickými závazky.

¹⁰ Viz např. výzkumný projekt známý jako TEEB, The Economics of Ecosystems and Biodiversity, podporovaný mimo jiné také EU. Vezmeme si následující citaci jako příklad: „Existují dvě základní výzvy pro sociální učení, kterým společnost nyní čelí. Zaprvé se stále učíme uchopit koncept hodnoty, jak rozšiřujeme naše pojetí kapitálu tak, aby obsáhl i kapitál lidský, sociální a přírodní. Uznáním a podporou růstu či zachování těchto kapitálů postupujeme na cestě k udržitelnosti. Zadruhé se nám stále nedaří vystihnout hodnotu přírody. Příroda je každodenním zdrojem mnoha hodnot, a přesto většinou zcela obchází trhy a uniká oceňování. Tato absence ohodnocení je, jak se ukazuje, podstatou degradace ekosystémů a zaznamenaného úbytku biodiverzity.“ [TEEB 2008: 4]

¹¹ Tato zpráva byla zveřejněna 20. 10. 2010 na výše zmíněné konferenci k Úmluvě o biologické rozmanitosti COP10 v japonské Nagoyi.

¹² „Přes výsledky sociologických šetření, podle nichž mnozí zastávají zelené postoje, jakmile dojde na lámání chleba, lidé volí podle svých peněženek.“ [Burchell, Lightfoot 2001: 97–98]

¹³ Více informací na <http://www.beyond-gdp.eu/index.html>.

¹⁴ Dále citováno jako EC 2008b.

Ekonomická krize není pojímána jako krize ideová, přestože byla jako taková identifikována i oficiálními zástupci EU. Je i nadále chápána jako manažerský zádrhel, který lze vyřešit urychlenými opatřeními, stejně jako lze stroj opravit mechanickým zásahem. Ve chvíli, kdy je takový přístup uplatněn i v otázkách životního prostředí, lze očekávat v nejlepším případě skromné výsledky a selhání v tom nejhorším.

Fakt, že bohaté intelektuální i finanční zdroje jsou investovány do okamžitých záchranných plánů, ale neexistuje seriózní diskuse ohledně obdobného environmentálního padáku, jen potvrzuje domněnku, že zhoršující se kvalita životního prostředí není chápána jako kritická.

„Trhy dokáží reagovat během minut či hodin. Příroda reaguje na ‚environmentální plán obnovy‘ mnohem pomaleji. Zanedbanému habitatu může oživení trvat roky, zatímco snížení emisí skleníkových plynů se dokonce měří na roky a desetiletí. Zásah v zájmu zastavení bankovních bankrotů byl pohotový a drahý, ale záchrana přírodního světa je úkolem, za který teprve bude třeba zaplatit.“ [Rankin 2009] Co má Jennifer Rankin, reportérka European Voice, na mysli, když říká „pohotový a drahý“? *European Economic Recovery Plan*, tento evropský ekonomický plán obnovy přijatý v roce 2008, stojí na dvou pilířích a jednom obecném principu. Taktika spočívá ve stimulaci poptávky a povzbuzení důvěry skrze masivní peněžní injekci ve výši 200 miliard EUR (1,5 % HDP).¹⁵ Tato bezprostřední odpověď na krizi byla následována programem zaměřeným na takzvané chytré investice do budoucí konkurenceschopnosti EU, jako je např. energetická účinnost, čisté technologie, infrastruktura a prostředí pro inovace. Plán deklaruje solidaritu a sociální spravedlnost jako svůj základní princip. [EC 2008b]

Měli bychom se krátce zastavit u dvou otázek, které se nabízejí, uvažujeme-li o strategii EU na zmírnění dopadů krize. Zaprvé, jaká je kvalitativní povaha plánu obnovy? A jak (pokud vůbec) ovlivňuje životní prostředí?

Občané jsou opakovaně ujišťováni, že Evropa míří k východu z krize a že stabilita regionu bude dokonce posílena. Skutečně se objevují náznaky zlepšení v některých členských státech, alespoň podle statistických ukazatelů.¹⁶ EU pokračuje ve svém krizovém managementu, zaměřujíc se především na makroekonomická opatření, strukturální reformy a kontrolní mechanismy pro neukázněné státy. [EU economic governance 2010] Evropsí politici jsou si vědomi toho, že finanční systém je v základu chybný a v některých ohledech neetický, ale řešení, která navrhuji, se omezují na posílení integrace a vyvarování protekcionismu.

Jak už jsme naznačili, role, kterou ekologické závazky hrají v boji proti ekonomickému úpadku, je ve své filosofické šíři spíše omezená. Mají ovšem napomoci dosažení energetické efektivity a technologické inovace. Lepší infrastruktura, doprava, management odpadu a vodních zdrojů, obnovitelné zdroje energie, zelená výroba a služby, udržitelná spotřeba a nízkouhlíková ekonomika patří mezi ústřední priority. [Council of the European Union 2009]

Zúžení celého problému na zmírňování klimatických změn, revizi energetické politiky a propagaci zelených výrobků je tedy výsledkem limitovaného chápání naší závislosti na životním prostředí. Zavedení environmentálně opodstatněné legislativy spolu s nástroji zacílenými na ekonomickou obnovu však může být krok správným směrem.

¹⁵ Během let 2008–2010 věnovala EU ve skutečnosti asi 400 miliard EUR na podporu ekonomiky. [EC 2009a: 2]

¹⁶ Podle předpovědi Interim vydané v září 2010 „ekonomická obnova EU, ačkoliv stále nejistá, postupuje rychleji, než se původně předpokládalo. Především růst HDP jak v rámci EU tak eurozóny byl překvapivě rychlý ve druhém kvartálu 2010.“ [Interim forecast September 2010]

4. Podstata síly

Motto: „Síla nepochází z fyzických možností.

Pochází z nezdolné vůle.“

Mahatma Gandhi

Představili jsme, jakým způsobem jsou vnímány a řešeny ekonomická a ekologická krize, a nyní se zaměříme na klíčový koncept našeho článku – evropský diskurs síly. Úhlem pohledu, který nabízí nové perspektivy, je podstata síly obsažená v oficiálních výrocích a strategických dokumentech EU. Vyjádříme se postupně ke třem bodům.

Zprv, jak lze definovat sílu s ohledem na indicie, které získáme při studiu zmíněných zdrojů? Klíčová slova jako *znovunastolení, důvěra, růst, stabilita, konkurenceschopnost a inovace* mohou problém osvětlit.

Zadruhé, do jaké míry je myšlenka síly (kulturní, ekonomické, politické apod.) slučitelná s našimi znalostmi o potřebách životního prostředí? Analýza může odhalit, zda si je EU vědoma oboustranného vztahu mezi ekonomickými opatřeními a environmentálními změnami, a nakolik myslí úpravu stávajícího systému v zájmu udržitelnosti vážně.

Závěrem otevíráme prostor pro nezbytnou revizi podstaty síly. Je třeba však mít na paměti, že příliš rychlé změny paradigmatu mohou vést ke ztrátě jistoty a sociální anomii. Lidé jsou novým idejím otevřeni jen do určité míry. Za její hranicí je odmítnutí inovace pravděpodobné, protože většinou nejsme ochotni brát zřetel na anomálie, které se vymykají systému, v němž žijeme, natolik, že jej ze základu vyvrací. Bylo by tedy utopické požadovat bezvýhradné opuštění stávajících představ o síle, avšak jejich citlivá redefinice uskutečnitelná být může.

4.1 Síla jako prostředek

Chápání síly, jež se odráží v přístupu EU k nejrůznějším aspektům regionálního a globálního vývoje, lze charakterizovat jako **instrumentální**. Silná Evropa je vykreslena jako entita připravená se postavit konkurentům, vážný soupeř a v ideálním případě vzor pro méně rozvinuté společnosti. To bezpochyby platí v oblasti environmentálních opatření; EU sama sebe označuje za průkopníka ekologicky uvědomělých strategií a je za něj považována ostatními regionálními a transregionálními aktéry. Stejně nastavení však lze vysledovat i ve sféře ekonomiky, kdy jsou opatření EU prezentována jako inovativní a následováníhodná v globálním měřítku. „Evropa má dobré předpoklady pro to, aby sehrála aktivní roli při určování nové globální architektury a zajišťování jejího správného fungování,“ uvádí EK ve svém komuniké k protikrizovému plánu. [EC 2008a: 8] Ideologie, kterou zastupuje Komise, zahrnuje koncepci vícerozměrného spravedlivého rozvoje. Tato pozice se značně odlišuje od neoklasického ekonomického myšlení, které nebere v úvahu sociální a ekologická omezení ekonomického růstu. [Cole 2000]

Rozložení moci v bitvě idejí je spíše nevyrovnané. Myšlenkové nastavení společnosti, formované desetiletími jednorozměrnosti, se odráží v institucionalizovaných orgánech výkonné moci, které pracují ve jménu veřejného zájmu. Protože společnost vytváří instituce a tyto zpětně ovlivňují společnost, hodnoty a principy ukotvené v lidské mysli se zrcadlí ve společenském uspořádání, kteréžto se stává nástrojem sebeospravedlnění.

Komise se tedy v tuto chvíli nachází uprostřed společenského klimatu, které je nastavené tak, aby potvrzovalo platnost existujících vzorců („business as usual“) a navzdory svým ambiciózním cílům se tak nemůže vyhnout pasti této nepružné mentální atmosféry. Smyslem urychleného plánu na záchranu ekonomiky nebylo nic jiného než znovunastolení důvěry v systém jako takový, s ekologickými závazky jako provizorním doplňkem.

4.2 Rovnováha síly

Jestliže chápeme dnešní podstatu síly jako vztahování k uspořádání světa před krizí, prostor pro nové vzorce myšlení je více než omezený. Dějiny environmentální integrace v EU jsou dlouhou řadou argumentů a protiargumentů v diskusi o sladění ekonomie a přírody. Můžeme celou věc zjednodušit tvrzením, že ekonomové, politici a environmentalisté se snaží odpovědět na otázku, zda přerozdělení prostředků ve prospěch ochrany životního prostředí musí být nutně doprovázeno zpomalením ekonomického růstu v krátko-, středně- a dlouhodobé perspektivě.

Takové uvažování se opírá o teorii zachování energie, podle níž nárůst v jedné složce systému musí vést k poklesu ve složce jiné. Téma ekonomiky ohrožující prostředí a ekologických závazků (obvykle omezených na snahu o zachování stávajícího stavu) stojících v cestě ekonomickému rozkvětu je tedy výstupem klasické vědecké představy.

Americký ekologický ekonom Herman Daly je známý svou schopností formulovat nové, zásadní otázky. Daly zpochybnil nejen uskutečnitelnost trvalého ekonomického růstu, ale i jeho prospěšnost [Cole 2000; Daly 1996]. Budeme-li následovat tento směr kritických úvah, můžeme analogicky zpochybnit i představu o nezbytnosti zachování energie (potenciálu), a nabídnout hypotézu možnosti souběžného zlepšení. Jestliže se jedna složka systému stane silnější a odolnější, nemusí jiná složka nutně utrpět oslabení. Zde se však dostáváme k podstatnému faktoru **povahy růstu**.

5. Síla jako konečný cíl

Náš návrh kvalitativní revize ideje síly stojí na domněnce, že dokud je síla chápána instrumentálně, nezahrnuje v sobě ohled na potřeby životního prostředí, nebo alespoň ne v dostatečné míře.

Nezávislé nevládní subjekty přispívající do diskuse o ekonomické a ekologické krizi již mnohdy přinesly inspirativní pohledy. Jejich analýzy představují posun od nižších úrovní instrumentality k vyšším stupňům etiky (a dále).

Vezměme si za příklad tzv. position paper WWF vydaný v září 2010 jako reakci na plán EU snížit negativní dopady ekonomické krize skrze nově navržený komunitní rozpočet:

Reforma rozpočtu EU je základním předpokladem účinné odpovědi na krizi. Evropa a evropské země však nesmějí zopakovat nedávné chyby záchraných opatření a balíčků obnovy bankovního systému, aby byl zachován stávající chod ekonomiky. Mnohé z těchto investic v sobě obsahují potenciální riziko prohloubení ekologické krize. [WWF 2010: 5]

V této perspektivě se návrat ke stavu před krizí jeví jako problematický, a to nejen pro cenu takového pokusu. Jde především o potřebu hlubokého přepracování systému, nyní na hranici zhroucení:

Rozpočet EU musí být radikálně reformován tak, aby odrážel rozsah systémové krize před námi. ... EU může a musí převzít odpovědnost. Musí přesvědčit své občany, že jejich peníze budou investovány s rozvahou do ekonomiky budoucnosti, která bude zajišťovat život pro ně, jejich děti a další generace. [WWF 2010: 11]

Jak už jsme uváděli dříve, časový horizont změn je obzvláště důležitý pro otázku dvou vzájemně souvisejících krizí. Zatímco se EU jen těžko potýká s rychlými a pružnými opatřeními kvůli byrokratické povaze svých orgánů, je zcela nad její možnosti přijmout právně závazný dokument, jehož dopadů by se žádný ze současných politiků nedožil.

Níže uvedená citace vyjadřuje odhodlání posunout naše úsilí od skromných a politicky korektních kompromisů k ambicióznějším počínům, které by vedly ke zlepšení lidských podmínek pro život. Evropské sociální fórum jistě nepatří k reprezentativním hlasům Evropy, avšak zasluhuje, aby mu bylo nasloucháno:

V novinách se píše o finanční a ekonomické krizi, ale když se rozhledneme kolem sebe, nevidíme deriváty a finanční trhy – vidíme rozklad společnosti, našeho sociálního a přírodního prostředí, mezilidských vztahů. ... Musíme bojovat z místa, na kterém stojíme; abychom vytvořili nový svět, potřebujeme také vytvořit novou Evropu a strhnout její opevnění. Těm, kteří rozlišují mezi sociální a environmentální spravedlností, namítáme, že si tyto navzájem neprotiřečí. Jsou a musí být vzájemně se doplňující. Naše představa je dobrý život pro všechny, nikoliv noční můra autoritářské eko-úspornosti. [ESF 2010]

6. Otevřenost budoucnosti: Na křižovatce myšlenek

Motto: „Měkké a slabé překonává tvrdé a silné.“

Lao-C'

V rámci evropské kulturní tradice je běžné přesvědčení, že pokrok a zlepšení mohou být dosaženy prostřednictvím tlaku moci, ať už ekonomické nebo politické, která v sobě nese představu síly. Dnešní obrázek „silné Evropy“ zahrnuje Evropu zavádějící opatření na podporu udržitelného rozvoje podloženého synergiemi mezi ekonomickými, sociálními a environmentálními složkami. [EC 2007]

Síla a konkurenceschopnost patří k vlastnostem akcentovaným v evropské kultuře. Evropská unie je jejím explicitním následovníkem, čerpající inspiraci z kulturního, náboženského a humanistického odkazu Evropy. [EU 2007] Dialog mezi společností, ekonomikou a přírodním prostředím je řízen v intencích tohoto institucionalizovaného světonázoru.

Je zřejmé, že EU hrála klíčovou roli v posunu veřejného diskursu, pokud se týče environmentálního výhledu celosvětově. Tento posun však není kvalitativní povahy, jinými

slovy, nejedná se o kulturní změnu. EU totiž „má všeobecně známé ambice vést zbytek světa na cestě k řešení, ale sama má problémy s přijetím nutných vnitřních změn.“ [Jordan, Huitema, van Asselt 2010: 4] Vzorce chování jsou mírně pozměněny, u některých jedinců i institucí více než u jiných. Komunita jako celek však pokračuje v nastoleném směru – k instrumentálně „silné Evropě“.

Chybnost logiky síly v jejím tradičním racionalistickém významu je nasnadě, podíváme-li se na jiné regionální mocnosti, které ji přebírají v zájmu maximalizace svého vlastního růstu namísto toho, aby naslouchaly výzvám Evropy k usilování o udržitelnost. I když se Evropa pomalu a bolestně snaží uskutečnit zásadní reformu, drží se i nadále bytostně ekonomické rétoriky „konkurenceschopnosti“. Není proto divu, že se argument síly a růstu západnímu světu vrací z rozvojových zemí, jako jsou Čína či Indie. Ty usilují o obdobný „ekonomický rozvoj“ a „růst“, a obhajují svou neochotu podřídit se ekologickým závazkům na základě stejné mantry „konkurenceschopnosti“. Dokud se EU nerozejde s ustáleným paradigmatem a zastaralými postupy, a nenabídne jasnou udržitelnou alternativu, jak může oponovat touze jiných částí světa následovat neudržitelnou cestu industrializace, která udělala z Evropy prosperující region?

Evropská unie tvrdí, že zná řešení environmentálních problémů dneška a že je bezpochyby nejaktivnějším regionálním aktérem, jenž se těmito otázkami vážně zabývá. Oficiální evropské orgány opakovaně podtrhují dosažený pokrok v ekologicky motivovaných opatřeních, a v poslední době navíc prezentují ekonomickou krizi jako příležitost pro novou vlnu takových opatření.

V posledním vydání Environment Policy Review z roku 2008, publikovaném EK, stojí:

Krise je klíčovou příležitostí udělat naši ekonomiku „zelenější“ a položit základy nízkouhlíkové a zdroje efektivně využívajícího růstu. Jak recese ovlivňuje naše postupy, silnější environmentální opatření mohou napomoci oživení ekonomiky a konkurenceschopnosti EU. [EC 2009b: 12–13]

Obvyklým způsobem řešení problému, u nějž si myslíme, že známe řešení, je jeho úpornější implementace. Evropská unie vypracovala koncept „silné Evropy“ a jestliže jsme kýžené úrovně ještě nedosáhli, ukazuje to údajně na příliš nesystematické prosazování tohoto konceptu. Představa nedostatečně systematického přístupu k uplatňování eko-opatření se ukazuje jako pravdivá, jak se celková proměna politiky v této sféře profiluje jako „nevyvážená ... (co se týče způsobů a nástrojů) a nerovnoměrně zaměřená (se zmírňováním téměř zcela zastiňujícím adaptací)“ [Jordan et al. 2010: 259] a jak se její aktuální vývoj zdá být „nerovný s množstvím nových začátků a úprav spíše než jako neúprosný pokrok“ [Jordan et al. 2010: 259]. Tvrdíme, že příčinou tohoto problému je chybná volba základního cíle. Krize je prezentována jako šance pevněji lpět na ideji ekonomicky, politicky a kulturně mocné Evropy. *Růst, ekonomická obnova a konkurenceschopnost*; to jsou hnací motory ekonomické a environmentální integrace, která má na oplátku zajišťovat vyšší kvalitu života občanů EU.

Jsmo v situaci, kdy se globální ekologické výzvy stávají stále urgentnějšími, zatímco naše nástroje ke zmírňování jejich dopadů jsou stále méně účinné. „Na konci tisíciletí jsou environmentální trendy stále v režimu ztrát, včetně další degradace a fragmentace ekosystémů, ubývajících lesů, vymírání druhů, oslabující se regulace klimatu, škodlivých

dotací apod.“ [Clement 2000: 3]. U příležitosti summitu G20 v Torontu v červnu 2010 dva nejvyšší zástupci EU vyjádřili své přání „zajistit silný a udržitelný růst“ [Securing strong and sustainable growth 2010]. Takové výroky vzbudí vždy zaručený zájem o způsob, jakým bude cíle dosaženo; novináři, politici a analytici se ptají, *jak* EU chce dosáhnout deklarovaných met. Tento přístup je rovněž tradiční v tom smyslu, že žádný účastník debaty nezpochybňuje výchozí představu o směru, kterým by se mělo jít.

Alternativou by pak bylo studovat EU na hlubší bázi, zaměřit se na význam výrazů jako jsou *jistota, síla, udržitelnost* nebo *růst*. V tuto chvíli je stabilita EU ohrožena v základech. Když přemýšlíme o budoucím vývoji, mohlo by být užitečné prověřit navrhovaná řešení ekonomické krize a jejich důsledky pro životní prostředí.

Je zřejmé, že současné směřování světového vývoje není dlouhodobě udržitelné, dokonce i když uznáme obrovský potenciál trhů a technologické inovace. Nové myšlenky a strategie budou třeba, máme-li zajistit lepší životní podmínky a mají-li být příležitosti pro rostoucí populaci ve světě sladěny se zachováním snesitelného klimatu a křehkých ekosystémů, na nichž závisí veškerý život. Nová vize a směřování světového vývoje musí být přijaty, jestli má lidstvo obstát ve výzvách, které jej čekají. [The Club of Rome 2010]

Tato citace z webové stránky Římského klubu je příkladem myšlení, které jde za hranice standardní politické akce. Status EU je bezpochyby odlišný od pozice autonomní skupiny odborníků. EU je politickou entitou, regionálním týmem nezávislých hráčů. Její lídři se nicméně hlásí k závazku napomoci vytvoření „silné“ udržitelné komunity, která bude brát životní prostředí jako partnera a nikoliv pouze jako zdroj použitelný pro povzbuzení ekonomického růstu.

Když se ptáme po podstatě síly, jak je chápána ve většinovém diskursu v EU, zjistíme, že navrhovaná ekonomická a environmentální opatření mohou přinést jedině konzervativní řešení. Příčiny obou tektonických změn jsou propojené a zasluhují si zvláštní pozornost. Jejich řešení nám však budou pravděpodobně z kulturního hlediska vzdálená.

„Dnešní lídři a podněcovatelé změn napříč institucemi stojí rozkročení mezi dvěma světy: na jedné straně jsou konfrontováni s bezprecedentními výzvami 21. století, na straně druhé jsou vybaveni manažerskými strategiemi 20. století, které jsou nevhodné pro řešení dnešních problémů. Mezi těmito dvěma světy zeje propast, již je třeba přemostit.“ [Scharmer 2010: 2]

Poděkování

Článek vznikl v rámci projektu Globální ekonomická krize: Holistická analýza z multidisciplinárního hlediska za podpory Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci a MŠMT ČR.

SEZNAM ZKRATEK

CIA	Ústřední zpravodajská služba USA
EEA	Evropská agentura pro životní prostředí
EK	Evropská komise
EP	Evropský parlament
ER	Evropská rada
ESF	Evropské sociální fórum
EU	Evropská unie
EU-27	evropská sedmadvacítka (všechny členské státy)
GBO	Global Biodiversity Outlook
GEO	Global Environmental Outlook
MMF	Mezinárodní měnový fond
OECD	Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj
WWF	Světový fond na ochranu přírody

LITERATURA

- Baker, Susan. 1997. „The Evolution of the European Union Environmental Policy: From Growth to Sustainable Development.“ Pp. 91–106 in Susan Baker, Maria Kousis, Dick Richardson, Stephen Young (eds.). *The Politics of Sustainable Development: Theory, Policy and Practice within the European Union*. London, New York: Routledge.
- Barroso, José Manuel. 2009. „From Kyoto to Copenhagen.“ Projev přednesený na *Global Editors' Forum*. Kodaň, Dánsko, 9. 10. 2009. [online] [cit. 20. 10. 2010] Dostupný z: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/09/458&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>.
- Barroso, José Manuel. 2010. „Europe of the Regions: Building Europe from the bottom up.“ Projev přednesený na *Meeting for Friendship Among Peoples*. Rimini, Itálie, 27. 8. 2010. [online] [cit. 18. 10. 2010] Dostupný z: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/10/403&type=HTML>.
- Brown, Lester R. 2011. *World on the Edge*. New York: Norton and Company.
- Burchell, Jon, Simon Lightfoot. 2001. *The Greening of the European Union? Examining the EU's Environmental Credentials*. London, New York: Sheffield Academic Press.
- Buti, Marco. 2009. „Foreword.“ In European Commission. *Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Central Intelligence Agency (CIA). 2010. *The World Factbook: Europe: European Union*. [online] [cit. 10. 10. 2010] Dostupný z: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ee.html>.
- Clement, Keith. 2000. *Economic Development and Environmental Gain: European Environmental Integration and Regional Competitiveness*. London: Earthscan.
- Cole, Matthew A. 2000. *Trade Liberalisation, Economic Growth and the Environment*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Collier, Ute. 1997. „Sustainability, subsidiarity and deregulation: New directions in EU environmental policy.“ *Environmental Politics* 6 (2): 1–23.
- Council of the European Union. 2009. *Council Conclusions on the Contribution of the Council (Environment) to the Spring European Council (19 and 20 March 2009)*. [online] [cit. 25. 10. 2010] Dostupný z: <http://www.consilium.europa.eu/App/NewsRoom/related.aspx?bid=89&grp=14848&lang=EN&cmsId=339>.
- Daly, Herman. 1996. *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press.
- „Editorial: Biodiversity Conference.“ 2010. *The Asahi Shimbun* 18. 10. 2010. [online] [cit. 20. 10. 2010] Dostupný z: <http://www.asahi.com/english/TKY201010180266.html>.

- Environment News Service. 2009. „Europe Will Miss 2010 Biodiversity Protection Target.“ 28. 4. 2009. [online] [cit. 20. 10. 2010] Dostupný z: <http://www.ens-newswire.com/ens/apr2009/2009-04-28-01.html>.
- „EU economic governance: the Commission delivers a comprehensive package of legislative measures.“ 2010. Europa.eu. [online] [cit. 25. 10. 2010] Dostupný z: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/10/1199&format=HTML&aged=%200&language=EN&guiLanguage=en>.
- European Commission (EC). 2007. „Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the Mid-term review of the Sixth Community Environment Action Programme.“ COM (2007) 225, Brussels, 30 April 2007.
- European Commission (EC). 2008a. „From Financial Crisis to Recovery: A European Framework for Action.“ COM (2008) 706 final, Brussels, 29 October 2008.
- European Commission (EC). 2008b. „A European Economic Recovery Plan.“ COM (2008) 800 final, Brussels, 26 November 2011.
- European Commission (EC). 2009a. „Driving European recovery.“ COM (2009) 114 final, Brussels, 4 March 2009.
- European Commission (EC). 2009b. *2008 Environment Policy Review*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. [online] [cit. 29. 10. 2010] Dostupný z: http://ec.europa.eu/environment/pdf/policy/epr_2008.pdf.
- European Environment Agency (EEA). 2010. *Assessing Biodiversity in Europe – the 2010 report*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. [online] [cit. 13. 10. 2010] Dostupný z: <http://www.eea.europa.eu/publications/assessing-biodiversity-in-europe-84>.
- European Union. 2007. *Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community*, 2007/C 306/01, 13 December 2007.
- European Social Forum (ESF). 2010. „Climate Justice Movements call in Istanbul.“ 5. 7. 2010. [online] [cit. 8. 10. 2010] Dostupný z: <http://www.fse-esf.org/spip.php?article694>.
- Eurostat News Release 148/2010 – 6 October 2010*. 2010 Eurostat Press Office.
- Eurostat News Release 55/2010 – 22 April 2010*. 2010 Eurostat Press Office.
- Eurostat. 2009. *Energy, transport and environment indicators. 2008 Edition*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat. 2010. *Eurostatistics: Data for short-term economic analysis*. Issue number 09/2010. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Global Biodiversity Outlook 3 – Executive Summary*. 2010. Montréal: Secretariat of the Convention on Biological Diversity. [online] [cit. 20. 10. 2010] Dostupný z: <http://gbo3.cbd.int/the-outlook/gbo3/executive-summary.aspx>.
- Global Environment Outlook 04: Environment for Development*. 2007. Nairobi: United Nations Environment Programme. [online] [cit. 12. 10. 2010] Dostupný z: http://www.unep.org/geo/geo4/report/GEO-4_Report_Full_en.pdf.
- „Interim forecast September 2010: EU recovery progressing within an uncertain global environment.“ 2010. Europa.eu. [online] [cit. 25. 10. 2010] Dostupný z: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/10/1111>.
- International Monetary Fund (IMF). 2010. *World Economic Outlook (WEO): Recovery, Risk, and Rebalancing*. Washington, DC: International Monetary Fund. [online] [cit. 8. 10. 2010] Dostupný z: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/index.htm>.
- Jordan, Andrew. 2002. „Introduction: European Union Environmental Policy – Actors, Institutions and Policy Processes.“ Pp. 1–10 in Andrew Jordan (eds.). *Environmental Policy in the European Union: Actors, Institutions, and Processes*. London: Routledge.
- Jordan, Andrew, Dave Huitema, Harro van Asselt. 2010. „Climate Change Policy in the European Union: An Introduction.“ Pp. 3–25 in Andrew Jordan, Dave Huitema, Harro van Asselt, Tim Rayner, Frans Berkhout (eds.). *Climate Change Policy in the European Union: Confronting the Dilemmas of Mitigation and Adaptation?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Jordan, Andrew, Dave Huitema, Harro van Asselt, Tim Rayner, Frans Berkhout. 2010. „Governing Climate Change in the European Union: Understanding the Past and Preparing for the Future.“

- Pp. 253–275 in Andrew Jordan, Dave Huitema, Harro van Asselt, Tim Rayner, Frans Berkhout (eds.). *Climate Change Policy in the European Union: Confronting the Dilemmas of Mitigation and Adaptation?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Klare, Michael T. 2008. „The Economic Crisis and the Environment.“ *The Huffington Post* 17. 10. 2008. [online] [cit. 29. 9. 2010] Dostupný z: http://www.huffingtonpost.com/michael-t-klare/the-economic-crisis-and-t_b_135631.html.
- Lenschow, Andrea. 2002. „Greening the European Union: An Introduction.“ Pp. 3–21 in Andrea Lenschow (eds.). *Environmental Policy Integration: Greening Sectoral Policies in Europe*. London: Earthscan.
- Phillips, Leigh. 2009. „Economic crisis producing huge drop in EU CO² emissions.“ *EU Observer*. 3. 4. 2009. [online] [cit. 29. 9. 2010] Dostupný z: <http://euobserver.com/885/27913>.
- Rankin, Jennifer. 2009. „Breaking butterflies upon a wheel of indifference?“ *European Voice*. 27. 8. 2009. [online] [cit. 25. 10. 2010] Dostupný z: <http://www.europeanvoice.com/article/imported/breaking-butterflies-upon-a-wheel-of-indifference-/65721.aspx>.
- Scharmer, Otto C. 2010. „The Blind Spot of Institutional Leadership: How To Create Deep Innovation Through Moving from Egosystem to Ecosystem Awareness.“ Draft paper pro *World Forum Annual Meeting of the New Champions*. Tianjin, Čínská lidová republika, 13.-15. 9. 2010. [online] [cit. 29. 10. 2010] Dostupný z: <http://www.ottoscharmer.com/publications/articles.php>.
- „Securing strong and sustainable growth – President Barroso and President Van Rompuy set out EU goals for the G20 summit in Toronto.“ 2010. Europa.eu. [online] [cit. 30. 7. 2010] Dostupný z: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/10/784>.
- TEEB. 2010. *The Economics of Ecosystems and Biodiversity: Mainstreaming the economics of nature: A synthesis of the approach, conclusions and recommendations of TEEB*. [online] [cit. 21. 10. 2010] Dostupný z: <http://www.teebweb.org/InformationMaterial/TEEBReports/tabid/1278/language/en-US/Default.aspx>.
- The Club of Rome. 2010. „A New Path for Development.“ [online] [cit. 29. 10. 2010] Dostupný z: http://www.clubofrome.org/eng/new_path/.
- The Economics of Ecosystems and Biodiversity: An interim report*. 2008. European Communities.
- Wissenbach, Ilona, Timothy Heritage. 2008. „EU agree to change treaty, create crisis safety net.“ *Reuters*. 29. 10. 2008. [online] [cit. 25. 11. 2010] Dostupný z: <http://www.reuters.com/article/idUSLDE69S0ZE20101029>.
- World Wildlife Fund (WWF). 2010. *Making the EU Budget Work for EU Citizens*. Brussels: WWF. [online] [cit. 29. 10. 2010] Dostupný z: http://wwf.panda.org/about_our_earth/all_publications/?194993/Making-the-EU-Budget-work-for-EU-Citizens.

SUMMARY

Europe, currently integrating within the European Union, is facing interrelated crises in the spheres of politics, culture, economics and environment. How is the development in these areas connected and how to approach the issue from a cultural perspective? Our hypothesis is that the global economic crisis unraveling simultaneously with ecological degradation is caused by a false understanding of the concept of “power”. The attempts to create a strong, globally successful region are primarily based on the idea of competitiveness and economic growth. Academics, politicians, bureaucrats and journalists follow developmental trends in, for example, China, fearing that Europe loses its leading position in the world. However, in reality the slowing of economic growth brings hope for longer and better life of citizens compared with the rapidly developing but highly polluted countries. Green, slowly expanding economy is more flexible, viable and also stable than the one which is growing at a galloping pace. The traditional Western economic competitiveness (which is a struggle of rivaling economic forces) is incompatible with principles which Europe is currently promoting under the banner of ecological sustainability. The need to mitigate the consequences of the recession is met by tweaking the system, which in its core is at the very best neutral towards the environment, if not detrimental to it. As the EU builds its new vision on the environmental-friendly foundation and positions itself as a leading actor in green politics, the basic assumptions about the world remain ecologically unsustainable. If we take a closer look at the essence

of power as conceived by the majority, it becomes clear that power is a synonym of growth and that small can be beautiful, but never strong. The causes of drastic economic and environmental changes are cultural assumptions, which need to be approached comprehensively. However, our society fails to do so, partial solutions adopted are insufficient and the need to work out a comprehensive strategy lingers. The concept of power in its traditional Western rationalist spirit becomes even more dangerous when its logic is accepted by other world regions striving to achieve the European standard of life. The current model of economic development, upon which a thin layer of ecological consciousness is superimposed, links strength with trust in the existing social order, stability, growth and innovation aimed at increasing competitiveness. "Strong" Europe, mantra of the European political elite, is a Europe returning to conservative anthropocentric values and cultural domination (of the West over the rest of the world, of a human being over nature). We are arguing for a revision of the concept of "strength" and for a shift away from aiming at material goals. Despite frenetic measures adopted to save the economy and the ambitious environmental agenda of the EU, in neither of these spheres the progress is satisfactory. Thus, if the current crisis of the Western society has a cultural foundation, one cannot progress by making isolated steps to prop the aging vision of the world, but it requires courage to open oneself to a radical cultural alternative.

DARWINISMUS A EKOLOGICKY UŠLECHTILÍ DIVOŠI

MARTIN SOUKUP

Úvod

Předmětem této studie je analýza možných důsledků současné teorie biologické evoluce pro koncepci ochrany biodiverzity. V úvahu se při zkoumání této otázky musí zít také antropologické poznatky o kulturách tzv. přírodních národů. Jejich příslušníci jsou v odborné literatuře nezdědka prezentováni jako „ekologicky ušlechtilí divoši“. Antropologická data tuto vizi vyvracejí, ne vždy tzv. přírodní národy žijí v harmonickém vztahu k přírodě. Antropologové naopak dokládají, že nelze oprávněně tvrdit, že teprve společnosti euroatlantického bloku založené na svébytné industriální racionalitě způsobují nevratnou destrukci biodiverzity, že se lidé v tomto regionu vlivem rozvoje vědy a techniky jaksi fatálně odklonili od své přirozenosti. Teorie biologické evoluce se zvláštním přihlédnutím ke koncepci tzv. sobeckého genu navíc vede k závěru, že altruistické ochrannářské postoje k biodiverzitě nemohou být součástí lidské přirozenosti. Současně z ní nicméně vyplývá, že sobecké individuální jednání může vyústit v původně nezamýšlenou kooperaci. Znamená to mimo jiné, že navzdory lidské přirozenosti lze zavést programy ochrany biodiverzity, jak ostatně doložíme několika příklady z Nové Guineje. Obecně lze říci, že současné poznatky antropologie a evoluční biologie nás informují, že ochrannářské postoje k biodiverzitě nejsou součástí lidské přirozenosti, ale lze přijmout a naučit se je navzdory lidské přirozenosti. Tato tvrzení nicméně vyžadují podrobnější výklad, kterému se budeme věnovat v této studii.

Otázkám důsledků darwinistického výkladu lidské přirozenosti pro programy a koncepci ochrany biodiverzity se věnuje spíše okrajová pozornost. Přitom teorie biologické evoluce vycházející ze zakladatelského díla Charlese Darwina představuje dominantní paradigma v přírodních vědách a přináší významné poznatky o původu života na Zemi a jeho rozmanitosti. Pokud se již výše uvedené problematice věnuje pozornost, ne vždy se uznává, že z biologické evoluce nelze odvodit žádný opodstatněný důvod, proč by lidé měli jiným druhům organismů věnovat péči a ochranu, nebo dokonce dbát o zachování biodiverzity [Wachner 2009]. Jinými slovy, z evolučně vzniklého „je“ nelze odvodit „mělo by se“ [Dennett 2008: 77].¹ Takové závěry odmítla řada vědců. Mezi jinými lze uvést francouzského environmentalistu Edwarda Goldsmitha (1928–2009) nebo norského filozofa Arneho Naesse (1912–2009), kteří usilovali o sblížení evoluce s žádoucími programy ochrany biodiverzity.

¹ Tento axiom jako první formuloval anglický filozof David Hume (1711–1776).

Nezřídka se také předpokládá, že takzvané přírodní národy mohou sloužit jako vzor soužití člověka s přírodou [srov. Berkes 1999; Callicott 1994; Krech 1999]. Kolem tohoto názoru se v posledních letech objevila v odborném tisku poměrně široká diskuze [Hames 2007; Smith 2000]. Současně zastánci ochrany biodiverzity obviňují euroamerickou civilizaci z toho, že se rozhodujícím způsobem podílí na devastaci biodiverzity do té míry, že se v ohrožení ocitl život na Zemi jako takový. Darwinismus přichází se závěrem, že součástí evolučně formované lidské přirozenosti nemůže být žádný „gen pro ochranu přírody“. Obecně lze konstatovat, že biologická evoluce spíše podporuje vyhledávání momentálního individuálního prospěchu, než současnou individuální skromnost, která umožní kvalitní život budoucích populací. Jak se pokusím doložit, kořeny ochrannářského přístupu k ekosystémům se musí hledat v kultuře, nikoli v evolučně formované lidské přirozenosti. Ridley v této souvislosti uvedl, že se hospodárnému zacházení s přírodními zdroji a ekologické etice musíme učit navzdory lidské přirozenosti, nikoli v souladu s ní [Ridley 2000: 235]. Pokud skutečně vyplývá z vztahy lidských populací k ekosystémům z povahy konkrétní kultury, je tedy otázkou zda můžeme zjednodušeně polarizovat a prohlásit takzvané přírodní národy za následovánímhodný model a euroamerickou civilizaci naopak za ekologicky patologickou. Že euroamerická civilizace zásadním způsobem přispívá ke snižování biodiverzity a zhoršování podmínek pro život na Zemi, považuji za jednoznačně doložitelné, ale rozhodně se neztotožňuji s romantizující představou „ekologicky ušlechtilých divochů“.

Lze totiž bezpečně doložit, že přírodní národy nejsou jednoznačně ekologicky ušlechtilými divochy, jak tuto představu pojmenoval Kent Redford [Redford 1990]. Mnozí autoři prokázali, že populace lovců-sběračů v době paleolitu způsobily první velká vymírání a zásadním způsobem narušily ekosystémy. Za mnohé lze uvést devastaci fauny na území Severní Ameriky, Nového Zélandu, Madagaskaru a na mnoha dalších místech [srov. Martin, Klein 1989; Klein, Edgar 2002]. Pokud tedy tvrdíme, že přírodní národy nepřetěžují jimi obývané ekosystémy, domorodce „*barvíme nazeleno*“, jak v této souvislosti poznamenal britský evoluční biolog a popularizátor vědy Matt Ridley [Ridley 2000: 225]. Navíc tato ničím nepodložená idea ekologicky ušlechtilého divocha nezřídka nežádoucím způsobem ovlivňuje programy na ochranu biodiverzity.

Za modelový příklad lze označit pokus o založení přírodní rezervace Mbaracayu v jihovýchodní části Paraguaye. Antropologové se na začátku osmdesátých let 20. století pokusili prosadit plán na vytvoření přírodní rezervace, jejíž správou by byli pověřeni původní obyvatelé regionu, totiž lovci-sběrači kmene Aché a někdejší lovci-sběrači kmene Guaraní, kteří se dnes převážně žijí zahrádkářením.² Do projektu se zapojila *The Nature Conservancy* (dále jen TNC), která se usilovně věnuje ochraně významných ekosystémů v různých oblastech světa. Indiáni Aché a Guaraní, kteří byli dříve z lokality Mbaracayu vyhnáni, vnímali vytvoření rezervace jako příležitost domoci se svých přirozených práv k pralesu. TNC však šlo především o záchranu jednoho z posledních paraguayských nedotčených pralesů. Antropologové usilovali jak o zachování dvou tradičních kultur, tak tím chtěli současně pomoci záchraně pralesa Mbaracayu. Podle nich mohli původní

---

² Zahrádkářením (ang. horticulture) je typ výrobního systému. Lidé orientovaní na tento typ subsistence pěstují na svých zahradách zpravidla hlízy, rýži či kukuřici s pomocí jednoduchých technologií. Od zemědělců se odlišují užíváním jednoduchých technologií (žďáření, mýcení, rycí hole).

obyvatelé prospět zejména tím, že velmi dobře znali místní ekosystémy. TNC však umožnila užívání rezervace pouze populacím kmene Aché, které se dosud živí tradičním lovem a sběrem. Pro populace kmene Guaraní, které byly v roce 1971 vyhnány ze svých domovů a musely se začít živit zahrádkářením, nebylo v rezervaci místo. TNC založila rozhodnutí na představě, že existuje ideální „původní stav lidstva“, který je potřeba chránit. Jako kdyby přírodní národy byly živoucími zkamenělinami. Přírodní národy kontaminované západní kulturou proto již nejsou „ekologicky ušlechtilými divochy“ [Redford 1990], nýbrž „ekologickými hybridy“ [Reed 2007].

Na základě dostupných antropologických a archeologických dat nelze jednoduše prohlásit, že kultury přírodních národů, ať již recentních, nebo minulých, existují v přirozeném souladu s místními ekosystémy, které nepřetěžují, natož aby je devastovaly. Zatím jsme se ovšem nevěnovali otázce, zda lze odvodit z principů biologické evoluce nějakou formu ekologické etiky, nebo poučení pro koncipování programů ochrany biodiverzity.

Darwin a darwinismus

Darwinismus patří v přírodních vědách k nejvýznamnějším teoriím, kterými lze vyloužit vývoj a rozmanitost života na Zemi. Jak je obecně dobře známo, položil základy jedné z prvních ucelených teorií biologické evoluce britský přírodovědec Charles Robert Darwin (1809–1892), když v roce 1859 publikoval dílo *On the Origin of Species* (O původu druhů). V něm popsal a dokumentoval hlavní principy evoluce druhů organismů. Ačkoli se Darwinova teorie prosazovala relativně pomalu, stala se nakonec ve 20. století dominantní teorií, s jejíž pomocí vědci vysvětlují nejen evoluci života, ale také lidské sociální chování, rozhodování, lidskou mysl a mnoho dalšího. Půvab jeho teorie spočívá i v tom, že jeho výklad rozmanitosti života nepotřebuje žádné zásahy vyšší inteligence, nadpřirozených jevů, nebo procesů. V tom podle amerického filozofa Daniela Dennetta (naroz. 1942) spočívá Darwinova nebezpečná myšlenka. Stejný autor zároveň konstatoval, že „kdykoli je tématem darwinismus, tak okamžitě začne stoupat teplota, protože v sázce je mnohem více, než jen jak se vyvinul život na Zemi...“ [Dennett 1995: 21]. V sázce může být například otázka darwinistického výkladu vztahu mezi lidskou přirozeností a ochranou biodiverzity.

Přestože od doby publikování definitivní šesté edice klasického díla O původu druhů uplynulo více než sto let a přirozeně došlo i k vývoji samotné teorie, zůstávají některé Darwinovy názory na principy evoluce nadále součástí současné teorie biologické evoluce. Podstatu původní Darwinovy teorie lze shrnout do sedmi axiomů:

1. Všechny druhy organismů povstaly evolucí a mají jednoho společného předka. „Pravděpodobně všechny ústrojné bytosti, které kdy žily na této zemi, vznikly z nějaké jediné prapůvodní formy...“ [Darwin 1953: 311].
2. V procesu evoluce se druhy organismů proměňují. „Všechny druhy [se] změnily, a změnily se tak, jak má domněnka vyžaduje, neboť se měnily zvolna a plynule“ [Darwin 1953: 300].
3. Proces evoluce se odehrává přirozeně bez zásahu nějaké nadpřirozené síly. „Každý druh nebyl zvlášť stvořen, nýbrž že vznikl jako odrůda z jiného druhu“ [Darwin 1953: 9].

4. Jednou z klíčových, ale nikoli jedinou sil evoluce je přirozený výběr. „Jsem přesvědčen, že přírodní výběr byl hlavním, avšak ne jediným z činitelů uzpůsobení“ [Darwin 1953: 11].
5. Přirozený výběr působí na variabilitu dědičných znaků. „Odchylka, která se nedědí, je pro nás nezajímavá“ [Darwin 1953: 15].
6. Evoluce probíhá formou soutěže mezi jedinci druhu a mezi druhy. Darwin přejal pro označení této soutěže označení „boj o život“. „Protože je vytvářeno více jedinců, než kolik jich může přežít, musí zde v každém případě dojít k boji o existenci buď jednoho jedince s druhým jedincem téhož druhu, nebo s jedinci jiných druhů, nebo s fyzickými podmínkami života“ [Darwin 1953: 49].
7. Hlavními produkty evoluce přirozeným výběrem jsou adaptace a diverzifikace druhů organismů. „Přírodní výběr působí výhradně jen zachováním prospěšných uzpůsobení“ [Darwin 1953: 119]. „Přírodní výběr téměř nevyhnutelně působí vyhubení méně schopných forem života a vede k tomu, co jsem nazval rozbíhání znaků“ [Darwin 1953: 10].

Darwin se ve svém stěžejním díle opatrně vyhnul otázce evoluce člověka. Naznačil ovšem, že jeho teorie může osvětlit původ a vývoj člověka. Definitivně tak svázal lidský druh se světem přírody a jeho zákony. V evropském myšlení se do té doby dlouhodobě udržovala představa, že člověk je na vrcholu bytí a je nad přírodou, které vládne. To lze dosvědčit řadou idejí a konceptů v evropském myšlenkovém dědictví. Podle biblické tradice umístil Bůh člověka na vrchol stvoření a světil mu vládu nad přírodou, jak dokládají notoricky známé věty z první knihy Mojžíšovy. Oddělenost člověka od přírody vyjadřovala také jednorozměrná koncepce *scala naturae*, „řetězce bytí“. Jedná se o ideu, která vznikla již v antice a má původ v myšlenkách antických filosofů Platona (427–347 př. n. l.) a Aristotela ze Stageiry (384–322 př. n. l.). Podstatou ideje řetězce bytí je seřazení existujících entit v nám známém univerzu na škále od nejvyšší po nejnižší. Nejvyšší místo náleželo Bohu a nejnižší nerostům. Každá entita byla určena pozicí „vyšší než“ a „nižší než“ [Lovejoy 1964]. Kromě toho můžeme odkázat na vývoj novověké vědy v 16. a 17. století, kdy se vyostřila mocenská pozice člověka vůči přírodě. Nejčastěji se v této souvislosti odkazuje na anglického teoretika vědy Francise Bacona (1561–1626), který proklamoval, že přírodu musí lidé násilím přinutit, aby vydala svá tajemství [Hadot 2010]. Na počátku 17. století se také zrodil kartezianismus, kterému představitelé filozofie a environmentalismu kladli k tíži, že stojí u zrodu bezuzdné exploatace přírody. Příčinu kritici spatřují v tom, že René Descartes odlišil *res extensa* a *res cogitans*, tedy substancí myslící, která se zásadně odlišuje od substancí rozprostraněných. Descartes přisoudil *res cogitans* pouze člověku. Všechny organismy považoval za stroje, které mohou lidé ovládat, zkoumat, využívat [Descartes 1970]. Kromě člověka nedisponují organismy duchem, proto netrpí. Založil tím další koncepci dualismu duše a těla a umožnil tak ideologické zdůvodnění vědeckých výzkumů, které zkoumají netrpící přírodu všemi dostupnými prostředky.

Tendence k reintegraci člověka do přírody existovala v evropském vědeckém myšlení nejméně od 18. století, kdy například švédský botanik Carl Linné (1707–1778) zařadil člověka mezi primáty, když navrhl nové principy taxonomie, jejíž základy položil v díle *Systema Naturae* (Soustava přírody, 1735), v němž právě zařadil člověka do řádu primátů. Zásadní krok k podřazení člověka přírodním zákonům však znamenala až Darwinova te-

orie biologické evoluce. Člověk je podle darwinismu jedním z mnoha druhů organismů, který se vyvinul na základě stejných principů jako každý jiný druh. Darwinův svět je nejen světem bez zázraků, ale také světem vnitrodruhové a mezidruhové konkurence, které představují hybnou sílu evoluce. Již takto popsán svět nevytváří prostor pro ochránářské postoje k přírodě. Nad těmito důsledky své teorie se přirozeně Darwin nezamýšlel, protože otázkami ochrany biodiverzity se začali vědci a filozofové intenzivně zabývat až v druhé polovině 20. století. Nicméně již na začátku 20. století vznesl ruský kníže Petr Alexejevič Kropotkin (1842–1921) kritiku Darwinovy představy evoluce života na principu konkurence. Stalo se tak v jeho jediném darwinistickém díle *Mutual Aid* (Vzájemná pomoc, 1905), do nějž se silně promítly jeho politické a sociální názory. V této práci na navlných antropomorfovaných příkladech ze života zvířat argumentuje, že „vedle zákona o vzájemném boji jest v přírodě i zákon o pospolitosti, který jest pro úspěšný zápas o život a zvláště pro postupný vývoj druhu mnohem důležitější než zákon vzájemného boje“ [Kropotkin 1922: 9]. Vzájemná pomoc mezi jedinci téhož druhu pomáhá podle Kropotkina přežívání i takových druhů, jejichž jedinci by jinak sami neobstáli. Tvrdil totiž, že

kdyby byl vývoj živočišné říše založen výlučně, nebo v prvé řadě na tom, že neschopnější předrží období zlá, kdyby se přírodní výběr omezoval jen na období výjimečných such, nebo náhlých změn teploty či povodní, pak by živočišný svět upadl. Ti, kdož předrží hlad, nebo hroznou nákazu cholerou, nebo neštovice, nebo záškrť, jak to vidáme v necivilisovaných krajích, nejsou ani nejsilnější, ani nejzdravější, ani nejinteligentnější. Na těchto nelze stavěti pokrok... [Kropotkin 1922: 66]

Kropotkin zdůraznil, že spolupráce sehrála důležitou roli v evoluci člověka a jeho dějinách. Spolupráce byla nezbytností, protože „tvor, tak bezbranný...“ by nemohl přežít, kdyby žil „v nemilosrdném zápasu o výhody osobní, aniž by dbal zájmů druhu“ (Kropotkin 1922: 77).

V jistém smyslu dala evoluční biologie ve 20. století Kropotkinovi za pravdu. Rozvoj evoluční biologie ve druhé polovině 20. století vyústil v takzvanou genocentrickou revoluci, kterou vyvolal svými teoretickými názory americký evoluční biolog George Christopher Williams (1926–2010) a podíleli se na ní i vědci jako Robert Trivers (narozen 1943) a William Donald Hamilton (1936–2000). Podstatou genocentrické revoluce je změna subjektu biologické evoluce, kdy se evoluční procesy vysvětlují na úrovni genů, nikoli organismů. Podle evolučních biologů jsou organické struktury výsledkem soutěže mezi alelami, a nikoli mezi jedinci nebo druhy. Znaměřší se tato nová teorie stala pod označením sobecký gen, které zavedl britský evoluční biolog Richard Dawkins (narozen 1941). Ten popularizoval Williamsovy názory v práci *The Selfish Gene* (Sobecký gen, 1976). Centrálním pilířem této knihy se stal výklad biodiverzity a sociálního chování prostřednictvím evoluce genů. O tom svědčí jeho následující slova: „Budu se snažit dokázat, že základní jednotkou selekce, a tedy i starosti o sebe sama, není ani druh, ani skupina, dokonce ani jedinec. Je jí gen, jednotka dědičnosti“ [Dawkins 1998: 21]. Tato radikální změna perspektivy vedla k dalšímu rozvoji teorie biologické evoluce a podnítila i celou řadu výzkumů v nejrůznějších oblastech. Tyto teoretické názory se tak staly východiskem i pro výklad biologických základů altruismu. Podíl na tom má především výše uvedený americký evoluční biolog Robert Trivers.

Ten ve studii *The Evolution of Reciprocal Altruism* (Evoluce recipročního altruismu, 1971) rozpracoval model evoluce altruismu mezi nepříbuznými jedinci téhož druhu. Za určitých podmínek může přirozený výběr favorizovat altruistické chování, protože může v dlouhodobé perspektivě přinášet genům výhody. Zkrátka řečeno, „modely, které se pokoušejí vysvětlit altruistické chování v pojmech přirozeného výběru, jsou navrženy tak, že altruismus zbavují všeho altruismu“ [Trivers 1971: 35]. Pro altruistické chování v podmínkách přirozeného výběru je typické, že ztráta dávajícího je nižší než zisk obdarovaného. Například pro sytého je darování krajíce chleba zanedbatelná ztráta, ale pro hladového může krajíc chleba znamenat přežití. Aby se mohl rozvinout biologicky determinovaný reciproční altruismus, musí se mezi zúčastněnými stranami uskutečňovat transakce s nenulovým součtem. Každá strana musí nakonec dosahovat nějakého zisku; zisk jedné strany nesmí být na úkor strany druhé. Musí také existovat mechanismy, které umožní identifikovat a potrestat potenciální černé pasažéry, kteří by jinak parazitovali na altruismu druhých. Trivers dokázal, že takové podmínky jsou z hlediska evoluční teorie nejen možné, ale došlo i k jejich evoluci. Ve svých úvahách věnoval pozornost i recipročnímu altruismu mezi lidmi. Konstatuje, že se ve všech lidských kulturách můžeme setkat s následujícími typy altruismu: pomoc v době nebezpečí, sdílení potravy, pomoc v době nemoci, dětství a stáří, sdílení nástrojů a znalostí [Trivers 1971]. Kropotkinovi tedy evoluční biologové dali v jistém smyslu za pravdu, když ukázali, že evoluce se může uskutečňovat i ve formě spolupráce a altruismu. Kooperace a altruismus se ovšem nezákládají na „zákoně spolupráce“, ale jsou výsledkem sobeckého jednání.

Důsledky darwinismu pro ochranu biodiverzity

Podíváme-li se optikou „sobeckého genu“ na snahy o ochranu biodiverzity, snadno dojdeme k závěru, že pro ně neexistuje v lidské přirozenosti žádná opora. Velmi zjednodušeně řečeno, nenajdeme v lidském genofondu gen, který by nás vedl k chování za účelem ochrany biodiverzity. Důvodů existuje hned několik. Je velmi nepravděpodobné, že by mohla nastat evoluce genu, který by podporoval evoluci genů v genofondu veškerých jiných druhů organismů. Biologická evoluce je proces, který je založen na náhodě, není plánovitý. Nemá jiný cíl, než úspěšnou a maximální reprodukci žijících organismů, nikoli organismů v budoucnu. Jinými slovy, biologická evoluce je proces, který se odehrává v současnosti a nestará se o minulost, natož o budoucnost. Zda dojde v budoucnosti k zásadnímu zhoršení podmínek pro život na Zemi, k výraznému snížení biodiverzity, nebo dokonce k jejímu zániku, vůbec není pro reprodukci v současnosti rozhodující.

Teorie takzvaného sobeckého genu má také kulturní důsledky v tom, že umožňuje ideologicky zdůvodnit lidské destruktivní chování. Jestliže totiž hlavní činitele biologické evoluce již nepředstavují jedinci, ale geny, tedy slepé determinující síly, má tato skutečnost zásadní důsledky pro programy ochrany biodiverzity. Tento posun v teorii biologické evoluce totiž umožňuje sejmut z lidí odpovědnost za současné jednání a jeho důsledky pro budoucnost. Bytost, která je řízena nevědomými a zděděnými silami v sobě, nemůže být volána k odpovědnosti. Přijetí takového paradigmatu by mohlo vést k závěru, že nelze vystavět a úspěšně uplatnit žádnou koncepci environmentální odpovědnosti.

Mýty o „ušlechtilém divochovi“, který žije v souladu s přírodou, byly již mnoha autory přesvědčivě vyvráceny. Jak jsem konstatoval, vědci opakovaně doložili, že už lidé v době paleolitu způsobili ekologické katastrofy, vybíjeli zvěř a způsobili vymírání některých druhů organismů. Mýtus o ušlechtilém divochu žije vlastním životem a podporuje sebe-mrškačství Západu, který sám sebe volá k odpovědnosti za škody způsobené na biodiverzitě. Za hlavního viníka zániku biodiverzity se všeobecně považuje člověk, jehož chování a kulturu zvláště považují mnozí za nepřirozené. Podíváme-li se na člověka optikou biologické evoluce, je zjevné, že se člověk chová zcela přirozeně a v souladu s principy biologické evoluce.

Například americký evoluční biolog Richard Lewontin (narozen 1929) konstatoval, že každý druh organismu přetváří svými životními pochody prostředí, které obývá. Lidské populace nejsou výjimkou, přijímají ze svého okolí to, co potřebují, a vylučují škodlivé. Rozdíl je snad pouze v tom, že *Homo sapiens* je nejúspěšnější druh organismu v nám známých dějinách života na Zemi. V důsledku to znamená, že čím je nás více, tím rychlejší a dramatictější jsou dopady našeho přetváření světa. Uvedený Lewontin dovozuje, že neexistuje žádné prostředí, které by bylo vůbec možné chránit. Prostedí utvářejí druhy organismů a každý z nich nepřetržitě přetváří prostředí, nejen lidé. Neexistuje tedy žádný stav, který by bylo lze chránit. Neobstojí ani výzva „zabraňme vymírání druhů organismů!“. Druhy organismů zanikají nepřetržitě a všechny druhy organismů jednou zaniknou, nejspozději se zánikem Slunce. Podle Lewontina je život na Zemi tak jako tak již za polovinou možného trvání své existence [Lewontin 2000: 68].

Otázkou vymírání druhů se zabýval například americký paleontolog David Malcom Raup (narozen 1933). Ten doložil, že většina druhů organismů, které kdy na Zemi žily, již vyhynula. Planeta Země není sama o sobě nejbezpečnějším místem pro život. Vyslovil rovněž smysluplný názor, že vymírání druhů organismů stimuluje biodiverzitu. Bez vymírání by došlo k nasycení biodiverzity do té míry, že by se zastavila speciace. Naopak vymírání biodiverzitu podporuje. Doslova napsal:

Vymírání, alespoň v našem světě, neustále poskytuje nové možnosti různým organismům, které tak mohou pronikat do nových prostředí a způsobit život. Tento proces udržuje dynamiku evoluce a snad je nutný pro dosažení různosti forem života, minulých i současných. [Raup 1995: 23–24]

Lidské populace jsou jistě katalyzátorem vymírání druhů a snižování biodiverzity, ale biodiverzita existuje do chvíle, kdy žijí alespoň dva druhy organismů (nezvažují vnitrodruhovou rozmanitost). Lze ovšem důvodně předpokládat, že pokud by došlo k radikálnímu vymírání druhů organismů vlivem člověka až na limitu dvou, pak by pravděpodobně *Homo sapiens* nebyl jedním z přeživších. Biodiverzita by pak mohla opět postupně narůstat bez lidského faktoru.

Z hlediska biologické evoluce by se stejně těžko prosazovala individuální skromnost ve prospěch všech. Přesvědčivě to dokládá teorie her, která se stala jedním z gnoseologických nástrojů evoluční biologie. Vychází z analýzy ekonomie chování jedinců, kteří nemají kompletní informace o chování dalších účastníků transakce. Hlavním poznatkem plynoucím z teorie her je, že výsledek interakce závisí především na rozhodování všech hráčů. Teorie her posloužila například při výkladu problematiky obecních past-

vin. Otázkou se zabýval americký ekolog Garrett James Hardin (1915–2003), který v této souvislosti hovořil o „tragédii obecních statků“. Jestliže budou k dispozici zdarma statky, které nikdo nevlastní, hrozí jejich kolaps. Jedinec, který se při využívání takových prostředků, uskromní, na tom nebude v budoucnosti lépe, protože se jeho zmeškané příležitosti chopí někdo jiný. Hardin to přiblížil příkladem obecní pastviny, které využívají různí pastevcí. Čím větší je stádo každého pastevce, tím větší výnos z nich má, proto má každý pastevce tendenci zvyšovat velikost svého stáda. Tím dochází k takovému přetěžování pastvin, že dochází k úplnému vypasení trávy a tedy i ke snižování výnosů ze stád. To vše může vést až k úplnému kolapsu [srov. Hardin 1968]. Hardin tak formuloval tezi, že ničím neomezený přístup k limitovaným zdrojům může vést ke kolapsu. Jak vysvětlil rybář Jonathanovi Gulliblovi v příbězích od Kena Schoollanda, ryby, které patří všem, ve skutečnosti nepatří nikomu, a proto bylo jezero téměř vylovené a zbývající ryby malé [Schoolland 1999]. S nadsázkou lze tedy říci, že francouzský filozof Jean Jacques Rousseau (1712–1778) neměl pravdu, když zastával názor, že kořenem všeho zla ve společnosti je vlastnictví, které můžeme chápat jako regulaci přístupu ke zdrojům pomocí stanovených pravidel. Výzkumy v oblasti teorie her totiž prokázaly, že za určitých podmínek mohou vést opakované transakce účastníky k přijetí pravidel vzájemně výhodné spolupráce na základě skupinové zkušenosti [srov. Peregrin 2011]. Americký filozof Francis Fukuyama (narozen 1952) v této souvislosti hovoří o spolupráci v zájmu soutěže, která může vést k sebeorganizačnímu chování. Takové modely interakcí ilustroval řadou příkladů, kdy živelně vznikaly normy spolupráce, které jim umožňují překonat rizika spjatá s užíváním společných zdrojů. Tak například popsal fenomén sluggingu na předměstí Washingtonu. Oficiální místa vyhradila jeden pruh dálnice pro auta s alespoň třemi pasažéry. Díky tomu se urychlil v dobách dopravní špičky přesun lidí do města, neboť nezůstávali uvěznění v kolonách. Obyvatelé na to reagovali postupným rozvojem organizovaného obsazování aut, kdy jedno místo na předměstí sloužilo jako shromaždiště lidí, kterým postupně zastavovala kolemjedoucí auta. Vytvořil se i systém nepsaných pravidel pro obsazování aut a normy pro chování během jízdy [Fukuyama 2006].

Živelně vzniklé normy spolupráce umožňují stabilní způsob sdílení zdrojů, který ovšem vzniká z individuálního sobeckého zájmu. Americká ekonomka Elinor Ostrom (1933–2012) shromáždila a analyzovala tisíce příkladů využívání společných zdrojů a dokázala, že tyto mohou být efektivně spravovány samotnými uživateli a není vůbec třeba zásahu nebo regulaci zvenčí [Ostrom 1990]. Naopak, pokud dojde k vnějšímu zásahu do pravidel dělby sdílených zdrojů například zavedení nějakého technického řešení, může nastat jejich rychlý kolaps. Tak například tradiční balijští zemědělci měli propracovaný systém hospodaření, které bylo založeno na stanovaném systému zavlažování a ponechávání půdy po určitou dobu ladem. Integrovanou součástí bylo náboženství a chrámy, které regulovaly zavlažování, když určovaly, které hospodářství bude mít v jaký čas k dispozici vláhu. Balijci v sedmdesátých letech 20. století přistoupili na odborné rady a opustili systém ponechávání půdy po nějakou dobu ladem a začali sázet odolnější druhy rýže. Systém však naneštěstí zkolaboval, když se objevily virové nákazy rýže a nastal nedostatek vody. Ukázalo se, že tradiční systém byl výhodnou kulturní adaptací, neboť zaručoval dostatek vody pro všechny zemědělce. Navíc ponecháváním půdy ladem zemědělci čelili virovým nákazám [Ridley 2000].

Známé jsou i další příklady. Na nedaleké Jávě došlo vlivem zásahu holandské koloniální administrativy k zemědělské involuci, kterou popsal americký antropolog Clifford

Geertz (1926–2006). Koloniální vláda přijala rozhodnutí, že zemědělci buď musí chodit pracovat stanovaný počet dnů v roce na státní pozemky, nebo na jedné pětině vlastních pozemků pěstovat předepsané odrůdy, přičemž výnosy budou patřit státu. Tím došlo k zemědělské involuci, kdy museli zemědělci na svých pozemcích zvýšit intenzitu práce, aby zvýšili výnosy na pozemcích, ale nedocházelo tím ke zvýšení výnosů na hlavu. Jinými slovy, museli na menších pozemcích dosáhnout alespoň stejného výnosu jako před zavedením nařízení [Geertz 1963].

Antropologické poznatky o vztahu kultury a přírody

Všechny zkoumané případy ukazují, že předpokladem udržitelného využívání zdrojů lidskými populacemi je dlouhodobá skupinová zkušenost v konkrétních lokálních podmínkách. Snad proto nastala v paleolitu velká vymírání druhů způsobená člověkem krátce po příchodu lidských populací do dané lokality. Jinými slovy, udržitelné využívání ekosystému nevyplývá z typu subsistence strategií, nebo typů společnosti, nýbrž je dáno povahou konkrétní kultury. Zatím jsem uvedl důvody, proč antropologové a evoluční biologové zpochybňují mýtus o ušlechtilém divochovi, který žije v souladu s ekosystémem a nepřetěžuje je. Lze ovšem také najít řadu příkladů, kdy kulturní adaptace nepřetěžují místní ekosystémy a jsou svou povahou udržitelné.

Ilustrativní je kultura novoguinejského kmene Tsembaga-Maring, jejiž výzkumu se věnoval americký kulturní antropolog Roy Rappaport, který na základě svého výzkumu publikoval monografii *Pigs for the Ancestors* (Prasata pro předky, 1968). Centrem jeho zájmu se stala analýza cyklů válčení, hodování a příslušných rituálů. V dlouhých cyklech se střídala válečná a mírová období, v němž rituální slavnosti *kaiko* fungovaly jako nástroj udržování křehké rovnováhy mezi růstem lidských populací a ekosystémem, do níž významně zasahovala stáda chovaných vepřů. Rappaport zastával názor, že tento cyklus efektivním způsobem bránil vzniku ekologické katastrofy. Tu by mohly způsobit příliš velké chovy prasat. Pro chov rostoucího počtu vepřů se totiž musí postupně zvyšovat produkce ze zahrad, jejichž plocha se musí za tím účelem rozšiřovat. To by mohlo vést až k přečerpání přirozených možností místního ekosystému. Taková situace nenastane díky *kaiko*.

Při rituálních slavnostech *kaiko*, které trvají přibližně jeden rok, probíhají přípravy na novou válku se znepřáteleným kmenem. V přípravné fázi vesnice hostí potenciální spojence, porazí se téměř všechna prasata, jejiž maso se jak konzumuje v průběhu slavností *kaiko*, tak redistribuuje mezi spojence. *Kaiko* představuje manifestaci síly, protože i sami Tsembaga-Maringové prohlašují, že „ti, kdo přicházejí na naše *kaiko*, přicházejí se také připojit k našim bojům“ [Rappaport 1984: 195]. Podle Rappaporta *kaiko* přináší také informaci o velikosti a hustotě populace dříve, než nastane válčení, které velikost i hustotu populace ovlivní. Rappaport se odvolává na výrok Wynne-Edwardse, když tvrdí, že se lidé shromáždění během oslav podobají „tanečním kracím komárů a mušek, reji vírníků, ptačím a netopýřím manévřům při hřadování, ptačím, netopýřím, žabím, hmyzím či garnátím chórům“ [Rappaport 1984: 195]. Tsembagové věří, že čím více prasat porazí a sní, tím více je budou jejich předkové podporovat ve válce. V okamžiku, kdy se zvýší pracovní výkon na zahradách na téměř neúnosnou mez, nastane čas *kaiko*. Zároveň se jedná o kritickou hranici, po jejímž překročení by jinak hrozila ekologická

katastrofa v důsledku přečerpání zdrojů. Slavnosti *kaiko*, při nichž se sníží chovy prasat na minimum, tedy představují adaptační mechanismus, kterým se udržuje rovnováha mezi horskými populacemi a ekosystémem.

Nejen tradiční kultury mohou ilustrovat, že kultura a příroda nemusí nutně být v opozici. Lze doložit i příklady dobré praxe, kdy příslušníci západní kultury přispívají k zachování biodiverzity ve spolupráci s lokálními kulturami. Za vzor může sloužit komunita Wannang, ve které jsem uskutečnil antropologickou sondu v roce 2009.³ Vesnice Wannang se nachází v provincii Madang, distriktu Middle Ramu. Lidé ve Wannangu sami sebe označují jako komunita Wannang podle řeky, u které se nachází jejich vesnice. Nicméně ve vlastním jazyce si říkají Gali. Obecně lze říci, že kultura lidu Gali představuje typickou ukázkou kultur nížin východní části ostrova Nové Guineje. Jejich sociální struktura se zakládá na deseti patrilinéárních klanech, vzájemně propojených komplikovanými pravidly exogamie. Jejich výklad původu světa a lidí, které jsou synkrezí křesťanství a původních náboženských představ, má rozhodující význam pro jejich vztah k místnímu ekosystému. Bůh vytvořil nejen zemi, vody, zvěř, rostliny, stromy a člověka, ale také duchy všeho, co na světě je. Po pádu Babylonské věže Bůh odeslal lidi do všech možných koutů světa, a tak se také ve Wannangu objevili lidé Gali. Současně s pádem věže vzniklo deset klanů lidu Gali, jehož příslušníkům Bůh světil wannangskou zemi a rozdělil ji mezi muže v deseti klanech. Vlastnictví pozemků od té doby přechází z generace na generaci v linii prvorozených synů, kteří mají povinnost se o pozemky starat a sdílet je se svými bratry. Pozemky mohou využívat pro potřeby své i širší rodiny. Vlastnictví pozemků není nikde zaknihováno, ale uloženo v kolektivní paměti. To je ostatně na Papui Nové Guineji obvyklé, jen asi 5 % vlastnických práv k pozemkům je zaknihováno [Sillitoe 2000].

Papua-Nová Guinea je druhý největší exportér tropického dřeva na světě. Podle oficiálních údajů představuje těžba dřeva 9,2 % HDP Papuy-Nové Guineje, přičemž dřevo většinou končí v jedenácti asijských zemích. Osmdesát procent je nicméně určeno pro trhy v Číně, Japonsku a Koreji. Tam se exportují všechny jen trochu vzrostlé stromy. Na Nové Guineji roste více než sto sedmdesát druhů stromů. V různých průmyslových odvětvích se z nich uplatní více než šedesát, mezi jinými kwila (*Intsia bijuga*), taun (*Pometia pinnata*) nebo kamarere (*Eucalyptus deglupta*), který dorůstá výšky až sedmdesát metrů a může mít i dva metry silný kmen [srov. Bolza 1975]. Předtím však musí firmy i stát získat souhlas majitelů pozemků. Stát stanovuje takzvané *Forest Management Area* (FMA, Oblast lesní správy), tedy lokality, kde bude probíhat těžba dřeva. Vlastník pozemků, které se ve stanovené oblasti nacházejí, je tak může nabídnout státu, aby našel vhodnou těžební společnost. Osudy tropických lesů v oblasti řek Wannang a Ramu nebudou v následujících letech zrovna jednoduché, protože řada vesnic smlouvy k těžbě dřeva podepsala. Jen v okolí Wanangu tak v následujících letech zmizí devadesát procent stromů, zbylých deset procent je ve vlastnictví lidí kmene Gali, který zatím smlouvu o těžbě nepodepsal.

Je to dáno dvěma faktory. Zaprvé vztahem k přírodě, který je rámován stranami trojúhelníku, jehož vrcholy tvoří klanový systém, vlastnictví pozemků a přírodní duchové.

³ Rád bych touto cestou poděkoval prof. Vojtěchu Novotnému, CSc., který mi umožnil odcestovat na Papuu-Novou Guineu a uskutečnit antropologické sondy ve třech místních komunitách. Jeho tým v Binatang Research Centre pro mě vytvořil bezpečné a inspirativní zázemí, proto patří díky i všem pracovníkům a spolupracovníkům této instituce.

Každý klan má na svých pozemcích posvátné místo duchů, které je tabu. Nesmí se navštěvovat, nesmí se obhospodařovat. Pokud někdo tato tabu poruší, může ohrozit nejen své vlastní zdraví nebo dokonce život, ale také život v okolní přírodě. Na těchto místech totiž žijí duchové, kteří jsou spojeni s duchy všech zvířat a rostlin na daném území. Posvátná místa jsou chápána jako důležitá pro život v přírodě a úzce souvisí i s aktivitami těžařských společností. V představách Gali má totiž všechno na světě svého ducha. Když je nějaké zvíře zabito, nebo pokácen nějaký strom, tak se musí někam přesunout jeho duch. To zajišťují právě duchové na posvátném místě, kteří jsou spojeni se všemi duchy na jimi ovládaném území. Proto také nejde prodat nebo vytěžit posvátná místa, protože po jejich zničení by nebylo nic, co by řídilo přesun duchů a zahynulo by tak úplně všechno. Nastal by kolaps univerza. Řada komunit tak sice přistoupila k prodeji svých stromů, ale posvátná místa by se údajně měla navždy zachovat.

Zadruhé má tato komunita alternativu. Většina komunit na Papui-Nové Guineji má minimální příležitost k rozvoji. Jistou příležitost vidí právě v těžařských společnostech, ty ovšem většinou zůstanou u slibů, a lokální komunity tak z těžby svého dřeva profitují jen nepatrně. S Wannangem ovšem navázala dlouhodobou spolupráci výzkumná instituce Binatang Research Centre (*binatang* je výraz z pidginu pro hmyz). Ta pod vedením českého entomologa profesora Vojtěcha Novotného s lidmi z Wanangu dlouhodobě pracuje při výzkumu biodiverzity v tropických lesích. Podmínkou ovšem je zachování místních tropických lesů, které jsou ve vlastnictví příslušníků komunity Wannang. Lidé ve Wanangu tak mají skutečnou alternativu a nemusí se rozhodovat, zda usilovat o zisk finančních prostředků na svůj rozvoj z těžby dřeva, nebo nemít nic. Zapojení příslušníků komunity do výzkumných projektů přináší komunitě žádoucí finanční prostředky na její rozvoj.

Podobné projekty jsou na Papui-Nové Guineji spíše vzácností. Uvést lze ještě oblast přírodní rezervace YUS v provincii Morobe, která vznikla v roce 2009, a do jejíhož provozu se zapojily lokální komunity.⁴ Jiný projekt zaměřený na zachování biodiverzity se rozběhl ve druhé polovině devadesátých let 20. století v oblasti Crater Mountain, který však neskončil vzhledem k interkulturním nedorozuměním stoprocentním úspěchem. Americká kulturní antropoložka Paige West prováděla v Crater Mountain terénní výzkum zaměřený na interakce mezi iniciátory projektu a kmenem Gimi, který oblast obývá. Jak konstatovala, není to o těch dobrých a zlých. Došla k závěru, že většinu obdobných iniciativ předem odsuzuje k zániku skutečnost, že jim nepředchází důkladný antropologický výzkum. Ten by odhalil základní kulturní hodnoty a kognitivní model světa místní komunity. Například příslušníci kmene Gimi z Crater Mountain nerozumějí konceptu „ochrana prostředí“ a mají vlastní představy o tom, co znamená „rozvoj“ vlastní komunity, který výměnou za ochranu prostředí očekávají [West 2006]. Tak jako v popsáném paraguayském případě, o němž jsem psal dříve, tedy rozběhu fungujících ochrannářských projektů nebrání toliko institucionální, ale i kulturní bariéry.

---

⁴ Během pobytu v roce 2009 jsem provedl sondu v komunitě Yawan, která je součástí YUS. V roce 2011 jsem se vrátil do údolí Uruwa v YUS, kde jsem navázal na předchozí pobyt v komunitě Yawan. Výsledky tohoto výzkumu budou publikovány později samostatně. Nicméně podrobnosti o projektu YUS jsou k dispozici na stránkách Sedmé generace [Soukup 2009; Soukup, Hubeňáková 2011].

Závěr

Každý druh organismu bezustání přetváří svět, to lze chápat jako přirozený proces života na Zemi. Již citovaný Lewontin k tomu uvedl:

Stále se hovoří o tom, jak my lidé ničíme životní prostředí, nejsme však jedineční v tom, že naše životní pochody přetvářejí svět, který má zčásti negativní dopad na pokračování našeho života... Organismy ničí nejen svůj svět, ale také svět svých potomků. [Lewontin 1997: 97]

Lidé jsou však jedineční tím, že se nepřizpůsobují přírodě pouze prostřednictvím biologických adaptací, ale disponují kulturou jako nadbiologickým prostředkem adaptace. Evoluce kultury vybavila některé lidské populace rozvinutým technologiemi, které ještě umocňují přetváření světa, a to do té míry, že se ocitl v ohrožení život na Zemi jako takový. Příslušníci druhu *Homo sapiens* na druhé straně disponují vědomím času a schopností plánovat do budoucna. To lidem umožňuje překročit základní limit biologické evoluce, která není plánovitá, nemá žádný předem daný směr a cíl. To vůbec umožňuje formulovat, prosazovat a řídit procesy ochrany biodiverzity a trvale udržitelného rozvoje.

Antropologické poznatky dokládají, že míra udržitelného přežití lidských populací v konkrétních ekosystémech se liší od kultury ke kultuře. Dělicí čára neběží mezi typy společností, nebo typy subsistence, nýbrž mezi jednotlivými kulturami. Rozmanité případy efektivní správy společných zdrojů nacházíme jak v kulturách přírodních národů, tak třeba v euroamerické civilizaci. Analýza těchto případů naznačuje, že udržitelnost využívání společných zdrojů pramení z interakcí jedinců prosazujících individuální zájmy. Jinými slovy, že spolupráce je výsledkem prosazování sobeckých zájmů. Kořeny takového chování lze hledat v samotných principech evoluce, která je založena na vnitrodruhové a mezidruhové konkurenci. Obecně lze na závěr konstatovat, že ochránářský přístup k biodiverzitě je kulturní jev, který se může objevit v nějaké konkrétní kultuře. Ačkoli se však jedná o kulturní jev, koncipování funkčních a životaschopných projektů na ochranu biodiverzity a udržitelného přežití lidských populací v konkrétních ekosystémech se neobjede bez znalosti lidské přirozenosti formované procesem biologické evoluce.

LITERATURA

- Berkes, Fikret. 2008. *Sacred Ecology*. New York: Routledge.
- Bolza, Eleanor. 1975. *Properties and Uses of 175 Timber Species from Papua New Guinea and West Irian*. Highett: CSIRO Division of Building Research.
- Callicott, Baird. 1994. *Earth's Insights*. Berkeley: University of California Press.
- Darwin, Charles. 1953. *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Dawkins, Richard. 1998. *Sobecký gen*. Praha: Mladá fronta.
- Dennett, Daniel. 1995. *Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meanings of life*. New York: Simon & Schuster.
- Dennett, Daniel. 2008. *Záhada ľudského vedomia*. Bratislava: Europa.
- Descartes, René. 1970. *Úvahy o první filosofii*. Praha: Svoboda.
- Fukuyama, Francis. 2006. *Velký rozvrat*. Praha: Academia.

- Geertz, Clifford. 1963. *Agricultural Involution*. Berkeley: University of California Press.
- Hadot, Pierre. 2010. *Isidín závoj*. Praha: Vyšehrad.
- Hames, Raymond. 2007. „The Ecologically Noble Savage Debate.“ *Annual Review of Anthropology* 36: 177–190.
- Hardin, Garrett. 1968. „The Tragedy of the Commons.“ *Science* 162 (3859): 1243–1248.
- Klein, Richard, Edgar Blake. 2002. *The Dawn of Human Culture*. New York: John Wiley & Sons, Ltd.
- Krech, Shepard. 1999. *The Ecological Indian: Myth and History*. New York: Norton.
- Kropotkin, Petr. 1922. *Pospolitosť: vzájemná pomoc*. Praha: Družstvo kniha.
- Lewontin, Richard. 1997. *Biologie jako ideologie*. Brno: Jota.
- Lewontin, Richard. 2000. *The Triple Helix*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lovejoy, Arthur. 1964. *The Great Chain of Being*. Cambridge: Harvard University Press.
- Martin, Paul, Richard Klein (eds.). 1989. *Quaternary Extinctions*. Tucson: University of Arizona Press.
- Ostrom, Elinor. 1990. *Governing the Commons*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peregrin, Jaroslav. 2011. *Člověk a pravidla*. Praha: Dokořán.
- Rappaport, Roy. 1984. *Pigs for the Ancestors*. New Haven: Yale University Press.
- Raup, David Malcom. 1995. *O zániku druhů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Redford, Kent. 1990. „The Ecologically Noble Savage.“ *Orion Nature Quarterly* 9 (3): 25–29.
- Reed, Richard. 2007. „Two Rights Make a Wrong: Indigenous Peoples Versus Environmental Protection Agencies.“ Pp. 92–99 in Aaron Podolefsky, Peter Brown (eds.). *Applying Cultural Anthropology*. New York: McGraw Hill.
- Ridley, Matt. 2000. *Původ ctnosti*. Praha: Portál.
- Schoolland, Ken. 1999. *Podivuhodná dobrodružství Jonatana Gullibla*. Praha: Centrum liberálních studií.
- Sillitoe, Paul. 2000. *Social Change in Melanesia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Eric Alden. 2000. „Conservation and Subsistence in Small-Scale Societies.“ *Annual Review of Anthropology* 29: 493–524.
- Soukup, Martin. 2009. „O stromových klokanech a kmenových lidech.“ *Sedmá generace* 19 (4): 9–10.
- Soukup, Martin, Julie Hubeňáková. 2011. „Jíst, či nejíst stromové klokany?“ *Sedmá generace* 21 (6): 31–33.
- Trivers, Robert. 1971. „The Evolution of reciprocal altruism.“ *The Quarterly Review of Biology* 46 (1): 35–57.
- Wachner, Amelie. 2009. „What use is evolution to environmentalists?“ *Ecologist* 39 (6): 11–13.
- West, Paige. 2006. *Conservation Is Our Government Now*. Durham: Duke University Press.

SUMMARY

Object of the paper is the relationship between Darwinism and nature protection in the context of discussion about ecologically noble savages. Main principles of the Darwin's theory of biological evolution are intraspecific competition and interspecific competition. Author argues that protectionist attitude to the nature can not be the part of the human nature shaped by the biological evolution. In the light of the theory of biological evolution are cooperation and altruism result of the selfish behavior of the individual organisms. Special attention is devoted to the idea of ecologically noble savages. Author illustrates that indigenous peoples are not always protectionists. The dichotomy of ecologically noble savages and ecologically pathological Euro-American civilization he found as false. It is not possible to work out typology of protectionist and non-protectionist cultures consistent with the typology of subsistence or societies. Author concludes that protectionist attitude to the nature rises as a cultural phenomenon, but is necessary to build programs of the nature protection according to the human nature.

ESTETIKA A OCHRANA PŘÍRODY

KAREL STIBRAL

Úvod

Ochrana přírody má kořeny v romantismu, kdy se začala formovat především na základě emocionální reakce na přírodu. Jakkoliv se již v této době podíleli na prvních krocích k ochraně přírody i sami vědci, především naturfilosofové¹ (vzpomeňme v ideové rovině A. von Humboldta), vědecká argumentace se rozvíjí v podstatě až později, v průběhu 19. století. Ve druhé půli dvacátého století ochrana přírody sama sebe prezentuje s určitou oscilací příklánějící se – ať již v rovině „metateorii“, filosofického pozadí environmentálního přístupu [viz Binka 2011], či i v rámci „terénní praxe“ – jak k vědeckému zdůvodnění, tak i k zdůraznění emoční a všeobecně kulturní zakotvenosti ochrany přírody.

Jednou ze složek emocionálního, ale obecně kulturního vztahu k přírodě a její ochraně je pak estetické zalíbení v přírodě. To prošlo v průběhu novověku prudkými změnami. Vždyť ještě v průběhu 17. století byly obdivovány terény rovinaté, utvářené lidským vlivem a pokud možno co nejpravidelněji strukturované, v průběhu 18. století se začaly za esteticky hodnotné naopak považovat scenérie doslova divoké, jako pralesy a velehory. Tento trend pak vyvrcholil v romantismu, kdy se začala poprvé uvědoměle ochraňovat příroda² v podobě jednotlivých objektů (viz i Humboldtův pojem přírodní památka), i celých enkláv, většinou (pra)lesního charakteru (viz i náš Žofínský prales založený r. 1838). Tento trend chránit území s vysokou estetickou hodnotou přetrvál v podstatě do druhé půlky 20. století, jak můžeme vidět na příkladu stále fungující sítě britských *Area of Outstanding Natural Beauty* (v Anglii, Walesu a Sev. Irsku) či *National Scenic*

¹ Naturfilosofii míněno období přírodních věd, *Naturphilosophie*, kryjící se především v Německu s obdobím romantismu (ne tedy obecně jakákoliv přírodní filosofie). Tento typ vědy se vyznačoval velkým odporem k mechanicismu, vitalismem, důrazem na celistvost vědění, kdy se často prolínal přírodovědecký náhled s uměleckým, byla pro něj charakteristická i značná spekulativnost, navazovalo se na filosofii Kantovu, Herderovu a především Schellingovu. Z dnešního úhlu pohledu patřily naturfilosofové ovšem i mezi pionýry uvažování o evoluci a ontogenezi. Můžeme sem zařadit Lorenze Okena, Gottfrieda R. Trevirana, Alexandra von Humboldta, Erasma Darwina, Étienne Geoffroy-Saint Hillaire, u nás např. Jana E. Purkyně či Ladislava Čelakovského, Jiřího F. A. Buquoye a další. Viz např. Komárek [1997: 74–77], Rádl [1909: 98–101] a Jahn [2000: 290–301].

² Ochranu různých přírodních území i jednotlivých organismů najdeme již samozřejmě dříve, ale výhradně z důvodů utilitárních (např. jako zdroj zvěře) či náboženských (posvátné území). Teprve v období romantismu najdeme ochranu přírody „pro ni samu“, snahu zachovat určité území či organismy pro ně samotné (třeba vrby vykoupené malířem C. D. Friedrichem), pro jejich vlastní existenci – jakkoliv zde pochopitelně můžeme najít různé antropocentrické motivy, mezi které patří i estetické zalíbení.

Obr. 1: Příklad britského území *Area of Outstanding Natural Beauty*, údolí řeky Wye (Wye Valley) na rozhraní Anglie a Walesu. Řeka Wye (velšsky *Afon Gŵy*) patřila již v 18. století k hlavním cílům tzv. *Picturesque Tours*, cest za malebnými scenériemi. Dobová akvatinta hlavního propagátora cest za malebnem Williama Gilpina z jeho *Observations on the River Wye ... relative chiefly to Picturesque Beauty* z r. 1782.

Area (ve Skotsku). Stejně tak najdeme estetickou hodnotu krajiny i u nás v současnosti v případě zákonů vztahujících se ke krajinnému rázu, přírodní památce, ale i u institutu významného krajinného prvku, přírodního parku a obecně u zvláště chráněných území, kde je zohledněno i hledisko estetické.³

Estetická hodnota krajiny samozřejmě nebyla jediným motivem k vyhlášení rezervací či ochrany přírodních památek – obecně se ale jednalo o kulturní hodnoty, na nichž se estetická hodnota podílela významně. Již od 19. století se také na motivech k ochraně přírody podílel význam či hodnota přírody/krajiny z hlediska přírodních věd. Postupem času přírodní vědy v podstatě přejaly úlohu vedoucího myšlenkového pozadí pro ochranu přírody. Mnozí se snažili postavit tuto činnost na čistě přírodovědecký základ spolu s tím, že se značně proměnila témata i slovník této činnosti (hovoříme dnes především o ochraně biodiverzity, klimatu atd., nikoliv krásné skály, hory atp.).

Je jisté v pořádku, že jsou to přírodní vědy, kdo spolupůsobí při ochraně přírody, její praxi i teorii. Současně však v posledních desetiletích vzniká tlak na to, převést *celou*

³ Viz zákon 114/1992 Sb. Dá se říci, že tvůrci zákona věnovali estetickým hodnotám přírody pozornost skutečně významnou. Estetické hodnoty jsou zmiňovány nejen u významného krajinného prvku (§ 3 b) či krajinného rázu (§ 12), ale obecně u celé kategorie zvláště chráněných území (§ 14), která jsou definována přímo jako „území přírodovědecky či esteticky velmi významná nebo jedinečná“. Z nich pak je estetická hodnota výslovně zmíněna ještě jednou u národní přírodní památky (§ 35) a přírodní památky (§ 36). V případě chráněné krajinné oblasti (§ 25) je v definici použita formulace: „rozsáhlá území s harmonicky utvářenou krajinou“. Pojem harmonie tradičně koření v estetické oblasti, i když dnes a zde je ho možné vykládat i s jinými akcenty (např. jako rovnováhu, navazující spíše na fyzikální představy). Člověk se až skoro diví, že v každém okresním městě či národním parku nesedí ze zákona nějaký estetik přírody...

agendu spojenou s ochranou přírody do kompetence přírodních věd, a to v celosvětovém měřítku – viz i příklady britských území, kde se stále více uplatňuje exaktní metodika, snaha zobjektivizovat důvody pro ochranu té které scenérie. Novopositivistická tendence podřadit všechno pod exaktně zjiřitelné údaje je více než patrná.

Přitom se zapomíná na to, že ochrana přírody, stejně jako ochrana památek, nejen byla, ale stále je, činnost navýsost společenská a kulturní – to lidé rozhodují o tom, co budou chránit a co ne, jakkoli to dělají i pro „přírodu samu“. Vzhledem k dominanci euroatlantické civilizace a jejích idejí pak samozřejmě tyto tendence přejímají i kultury, které dříve přírodu nechránily vůbec, nebo byla „ochrana“ motivována zcela jinými motivy – např. náboženskými, jako v případě míst či organismů, které jsou tabu atp. A tyto civilizace či kulturní okruhy budou chránit přírodu pouze do té míry, nakolik se nám podaří je přesvědčit, že i pro ně je ochrana přírody nějaká hodnota. To se třeba v případě tropického deštného pralesa ukazuje jako značně problematické pro drtivou většinu tamních obyvatel, nezvyklých uvažovat v globálním měřítku (které lidské psychice není vlastní). To se týká ale i „domorodého“ obyvatelstva v rámci naší euroatlantické civilizace, které často s nevolí či nepochopením sleduje uzavírání dosud přístupných areálů z důvodů ochrany tamní přírody, musí omezovat podnikatelskou a průmyslovou činnost atp.

Paradoxem „vědecké“ ochrany přírody je ovšem to, že se svým způsobem zřídka argumentů, které jsou pro obyvatele naší i jiných kultur srozumitelné, a které pracují právě s emocemi a vůbec kulturními hodnotami – které jsou dnes často díky globalizované civilizaci sdíleny i značně odlehými společnostmi. Ochrana biodiverzity, ale i řady přírodních procesů jsou pro většinu lidí skutečně těžko pochopitelné a v konkrétních případech narážejí na odmítavou reakci. A nemusíme chodit ani za hranice – i u nás ochrana nějaké vzácné ropuchy, brouka, ale i samovolných procesů na Šumavě je problematická pro většinu místních obyvatel. Právě na příkladě Šumavy je vidět, jak dalece jsou otázky ochrany spojeny jednak se společensko-kulturním konsensem, stejně jako s estetickými preferencemi – ošklivost krajiny s uschlými stromy je jedním z nejčastějších argumentů.⁴

Tendence řady ochranářů založit ochranu přírody pouze na přírodovědných argumentech nutně narážejí – přes svou oprávněnost – na nepochopení i neporozumění právě tím, že pomíjí ochranu přírody jako činnost v podstatě kulturní. Tím není řečeno, že by přírodní vědy neměly být zásadní při péči o konkrétní území, konkrétní organismy, ale to, že jejich kompetence už není zcela tak jednoznačná při výběru, o které území či organismus se bude a v jaké míře pečovat. Při léčení jednotlivého pacienta je jistě třeba přenechat rozhodování na lékařích, vlastní směřování zdravotnictví i vůbec pojem zdraví je však již jev podstatně složitější a ve své podstatě celospolečenský.

Navíc, v řadě případů kompetence přírodních věd jednoduše nepostačují – především při ochraně krajinného rázu (v anglické oblasti *landscape character*), který je založen na ochraně krajiny, kde se podílí jak přírodní, tak kulturní prvky. Převést tyto aspekty jednoduše na přírodovědou evidovatelné či pouze exaktně zjiřitelné údaje je odsouzeno k neúspěchu, stejně jako snaha kvantifikovat vlastnosti uměleckých děl, které v nás vzbuzují estetické zalíbení či nikoli. Respektive je možné jistě nalézt některé obecné charakteristiky i měřitelné rysy, ale hodnotu konkrétního uměleckého díla (stejně jako hodnotu

⁴ Blíže k problematice estetického zalíbení v přírodě ve spojení s „otázkou Šumavy“ v mém popularizujícím článku psaném pro *Ekolist.cz* [Stibral 2011].

krajinného rázu) lze „měřit“ jen v natolik hrubých rysech, že teorie na takových údajích založené většinou postrádají v praxi relevanci i schopnost predikce.

Tato problematika vztahu kulturních, resp. emocionálních, estetických i přírodovědných motivů ochrany přírody a jejich vzájemných vztahů (stejně jako přírodovědných či estetických hodnot přírody) je samozřejmě značně rozsáhlá a zde se můžeme věnovat jenom omezenému okruhu, konkrétně právě estetickému. Text by rád přispěl především k diskusi nad možnostmi převést kulturní – v tomto případě estetické – hodnoty⁵ na empiricky, exaktně evidovatelné vlastnosti krajiny zjiřitelné metodami přírodních věd. Navázal by tak na texty publikované na mezinárodním i domácím odborném fóru [např. Sheppard, Harshaw 2001; Gobster 1995; Vorel, Kupka 2010], kdy se s jistými rozpaky pokoušejí přírodovědně vzdělaní odborníci začlenit estetické hledisko do svých textů a které pak budí v některých případech někdy odpovědi až drtivě kritické z pozic estetických kruhů, jako např. v českém prostředí reakce na Míchalovy texty [Löw, Míchal 2003] od předního českého estetika Zusky [2009a, b].

Nejde mi o nějaké zásadní analytické stanovisko z pozic mého oboru, estetiky, spíše bych se v této eseji pokusil nabídnout určitý pohled, či spíše pohledy z této disciplíny. Rád bych především problematizoval pokusy vyrovnat se s estetickou hodnotou krajiny převedením kritérií či dat jednoho typu na jiný. Jinými slovy především snahu postavit ochranu přírody na co nejvíce „exaktních“ základech a údajích.

Samo toto úsilí je poměrně všeobecnou tendencí ze strany těch, kteří se ochranou přírody zabývají profesionálně a mají přírodovědné vzdělání. Přitom jsou zjevně, jak se projeví při „soukromém rozhovoru“, motivováni k ochraně přírody především na základě emočních důvodů a hodnotových soudů, jejichž součástí jsou samozřejmě i soudy estetické. „Oficiálně“ však vystupují jako zastánci nejexaktnějších vědeckých poznatků.

Tento samotný rozpor však nechávám stranou, *není mým cílem* zkoumat míru estetické motivace u ochrany přírody, *pouze* podrobit kritickému pohledu některé ze snažící se propojit přírodovědou zjiřené vlastnosti ekosystémů, krajiny atp. s jejich estetickou hodnotou. Sami ochranáři se tak pokoušejí ze svého pohledu „pronést“ estetické hodnoty přírody, které sami silně vnímají, i do ochrany přírody, která má být podle nich ale motivována přírodovědecky či alespoň na přírodovědných základech postavena. Předmětem mého zkoumání na několika příkladech ale bude, zda se to, metaforicky řečeno, dá udělat skrze tyto „přírodovědecké dveře“, či zda by nebylo lepší si přiznat oprávněnost různých kritérií a motivů, nepřevoditelných jeden na druhý. Jakkoli osobní sympatie autora tohoto textu patří v mnoha ohledech přírodovědcům i ochranářům, a je dalek toho popírat platnost některých biologických zobecnění, pokusí se ukázat na několika příkladech problematičnost tohoto redukcionismu. Je podle něj totiž v podstatě zbytečné, aby se k němu zájemci o krásy přírody, stejně jako přírodovědci i ochranáři uchýlovali – ochrana přírody přece může být (a vlastně už je) založena na přírodovědných i estetických a dalších kulturních kritériích.

---

⁵ Estetické hodnoty chápu v tomto textu jako vzniklé v rámci lidské kultury, stejně jako estetické vnímání samotné (jakkoliv můžeme najít i jeho biologické kořeny). Estetický postoj je stále postojem zaujímaným v lidské kultuře, ať již se jedná o estetické zalíbení (či odpor) k lidským výtvorům nebo přírodě.

Estetické hodnoty přírody a její ochrana

Rozpaky, s jakými přistupují přírodovědci-ochranáři k estetické dimenzi, jsou převažující reakcí. Jak v jednom textu píše Ivan Dejmal, „navěřili“ si navrhovatelé zákona (míněno o krajinném rázu)⁶ kaši, nebo také upadli do „pasti estetického soudu“, z níž se pak snažili utéct „popisem krajinných prvků, které tvoří krajinný ráz, tak kategoriemi vzácnosti, jedinečnosti, typičnosti nebo cizorodosti“ [Dejmal 2005: 5], které se přiznávají jednotlivým krajinným prvkům či jejich kombinacím v určitém prostředí. Nemyslím si, že je kaše navařena špatně, ba se nedomnívám, že nějak zásadně špatně chutná, s rozpaky hledím však na její následnou konzumaci.

Takových příkladů samozřejmě najdeme celou řadu, u nás by bylo dobré uvést kromě výše citovaného Dejmalova textu, kde se pokouší dávat estetickou hodnotu krajiny do souvislosti s její stabilitou, především Míchalovy pokusy [Míchal 2001; Löw, Míchal 2003]. Ve světovém kontextu zde uvedu především přírodovědně vzdělané osobnosti, stojící aktivně i myslitelsky za formováním ochrany přírody v 20. století – a to Aldo Leopolda, který se snažil převádět estetickou hodnotu krajiny především na biodiverzitu, a Konrada Lorenze, který zdůrazňoval naopak komplexnost.

V obecné rovině má tento typ přístupu oprávnění, a také, nezapomínejme, velmi dlouhou tradici. Od antiky po novověk byla krása – chápaná ovšem často substancionálně, tj. jako objektivně existující – spojována s vhodností, dobrem, dokonalostí atp. Ale poté, co novověk přestal brát v potaz nezávislou existenci krásy jako ideje, univerzálie, přesunula se pozornost na studium estetické zkušenosti jako zkušenosti subjektu, který je jen do limitované míry závislý na objektivních vlastnostech vnímaných objektů. Estetická libost byla definována jako libost bez závislosti právě na nějakém zájmu, užítku, vhodnosti, dobru, ba dokonce proporci, symetrii atd. (Burke, Kant, Schiller, atp.). To jsou totiž vlastnosti, těšící rozum, nikoliv ale naši emocionální stránku. Však také ne každá užitečná věc je současně krásná (např. kanalizace, střeva), stejně jako ne každý symetrický či podle zlatého řezu konstruovaný objekt v nás vzbuzuje pocit estetického zálibení.

Tato velmi zásadní proměna chápání krásy ovšem nebyla přijata všemi, především pak přírodovědnými kruhy, které dále hledaly a hledají nějaké „objektivně“ evidovatelné vlastnosti objektů (rozuměj měřitelné), které by měly vzbuzovat estetickou libost. Pokouší se najít základ pro naše estetické preference, především v evoluci formovaných preferencích v rámci přírodního i pohlavního výběru [např. Appleton 1975; Eibl-Eibesfeldt 1984; Enquist, Arak 1994; Johnstone 1994; Roberts et al. 2004; aj.]⁷. Zásadnost přírodo-

⁶ Hledisko estetické ve spojení s pojmem krajinného rázu – s ještě větším důrazem – bylo zohledněno již ve starším českém zákoně [Sklenička 2003: 134]. Tento pojem se totiž objevuje už v přidělovém zákoně č. 47/1920: „Při sdělávání plánu přihlížej pozemkový úřad k tomu, aby přidělem nebyly rušeny krásy přírodní a ráz krajinný... Pozemkový úřad může k tomuto cíli svoliti, aby plochy, které jsou věnovány parkům, přírodním parkům, které slouží jinak k okrase krajiny, nebo jejichž účelem jest zachovati ukázkou původního rázu krajinného... vlastníkovi byly ponechány...“ I pozdější zákon 47/1948 pak uvádí: „Při pozemkových úpravách... buď zajištěna ochrana památek všech druhů, přírodních krás a krajinného rázu.“

⁷ Uvádím pro příklad jak citace knih, tak článků. S výjimkou zásadní Appletonovy práce zaměřené na krajinu jde o texty zaměřené především na estetické preference obecně s vazbou na evoluční vysvětlení. Vybrané příklady tří časopiseckých odkazů by samozřejmě mohly být i zcela jiné, kniha Eibl-Eibesfeldtova je ale průkopnickou a obsáhlou monografií, zahrnující i kapitulu o estetických preferencích s nebyvalým ohledem na filosofickou estetiku.

vědných znalostí pro estetické hodnocení přírody však přijímají i někteří zastánci tzv. environmentální estetiky, zabývající se estetickým postojem k přírodě, a není náhodou, že její zakladatel Allen Carlson se k Leopoldovi výslovně hlásí [Carlson 2002: 430].

Biodiverzita, komplexita, stabilita...

Z tohoto klimatu pak vycházejí názory i na přírodu, resp. krásu přírody, především u řady ochránářů, kteří mají přírodovědné vzdělání a oprávněně se snaží v jeho rámci najít i odpovědi na otázky estetiky. Otázkou ovšem je, zda je oprávněné snažit se převést dimenzi, doménu určitého typu (kulturní) na úroveň jinou, resp. nižší (biologickou). Tento problém však nechme stranou.

Již **Aldo Leopold** naznačil ve svých textech (*Sand County Almanac*, 1949) [čes. Leopold 1999: 195–206] některá východiska „ekologické estetiky“, a i když nikdy explicitně nevypracoval nějakou systematickou estetiku, vychází řada textů [Calicott 1983; Gobster 1995; Gobster 1999; Gobster et. al 2007] z jeho zmínek a především ze souboru Leopoldových textů vydaných Fladerovou a Calicottem (*The River of the Mother of God*, 1991) [Flader, Calicott 1991a].

Stručně řečeno, Leopold či „leopoldovská estetika“ se staví do protikladu k pouhé „scénické estetice“, založené na barvách a formách a scénických a malebných kvalitách [viz Flader, Calicott 1991b: 8–12; též Gobster et al. 1999: 57].⁸ Hlubší estetický zážitek je dle Leopolda závislý na našem vědomí přírodních procesů a znalostech⁹, např. jak se jedna část má k celku, jak se formy organismů objevily (evoluce) a jak přetrvávají (ekologie). Krása určité scenérie by podle něj souvisela proto s určitou ekologickou integritou a stabilitou.

Ještě krok za Leopolda jde dokonce současná větev estetiky, tzv. **environmentální estetika** [souhrnně např. Carlson 2002; Fisher 2005], která již přímo tvrdí, že estetický zážitek z přírody jsou oprávněny prostředkovat právě přírodní vědy. Doposud byla příroda podle ní vnímána prizmatem umění, jako scenérie nebo objekt, něco vymezeného rámem či podstavcem apod. Tento dosavadní přístup ale opomíjí dle této estetiky specifčnost právě zkušenosti s přírodou, která nemá rámce ani podstavce, jsme v ní uvnitř, vše se proměňuje. Příroda také nemá tvůrce, a jestli, tak zcela jiné kvality než má tvořící člověk. Jako podklad pro náš estetický postoj k přírodě pak mohou sloužit jen disciplíny, zabývající se přírodou a ne uměním, a tím jsou přírodní vědy¹⁰ – pro pravý estetický zá-

⁸ Uprímně řečeno, není zcela vždy jasné, co a jak přesně Leopold myslel. Jeho *Obrázky z chatrče* sice dokonce obsahují celou kapitolu nazvanou „Estetika ochrany přírody“ (*Conservation aesthetics*), ale je to spíše zajímavá a dodnes podnětná úvaha na téma rekreačního vztahu k volné přírodě a i výše zmiňované „estetické“ názory tu nejsou prezentované v této podobě, tj. jako specificky estetické, ale týkající se obecně vnímání [viz Leopold 1999: 202]. Jeho názory na estetiku ale nalezneme ještě v dalších pracích, např. v přednášce „Land Patology“ z r. 1935 [Leopold in Flader, Calicott 1991a: 212–217].

⁹ Historickou paralelu bychom mohli vidět ve vůbec první práci věnované estetice přírody, v *Unterredungen über die Schönheit der Natur* (1750) leibnizovského matematika, filosofa a přírodovědce Johanna Georga Sulzera – pro něj je také pravá krása přírody založená na vědomí zde probíhajících procesů, ale především na reflexi celé harmonické konstrukce Vesmíru, vzájemné stabilitě, dokonalosti a nenahraditelnosti stvořených druhů – stojí ale za zmínku, že se opírá ovšem o představu přírody kreacionistickou.

¹⁰ Carlson dokonce uvádí tezi, která ovšem jen těžko může obstát před filosofií a dějinami vědy 20. století: „Věda je tím paradigmatem, které odhaluje objekty takové, jaké jsou, a s vlastnostmi, které mají. Nejenže se tedy projevuje jako zdroj objektivní pravdy, jiné přístupy označuje jako subjektivní klamy, a tedy v souladu s objektivním oceňováním, jako irrelevantní pro estetické oceňování...“ [Carlson

Obr. 2. a 3: Dvě velké osobnosti ochrany přírody, které ve svém díle akcentovaly i estetickou dimenzi – Aldo Leopold (v r. 1946) a Konrad Lorenz (kol. r. 1983).

žitek z přírody je třeba umět rozlišovat jednotlivé organismy, stejně jako znát procesy zde probíhající, mít představu o vzájemných vazbách, tedy ekosystémech, a vůbec pracovat s pojmy těchto disciplín, atd.

Zůstaňme ale u vlastních přírodovědných kruhů. Obdobný přístup jako u Leopolda najdeme u **Konrada Lorenze**, který byl nejen zakladatel etologie, ale i rakouské strany Zelených, nazývaný dokonce „Der Erste Grüne“. Lorenz sice také nenapsal samostatné pojednání o estetice, ale k tématu se vrací hned v několika svých dílech [viz Lorenz 1943; Lorenz 1997; Lorenz, Mündl 1992]. Oproti Leopoldovi je estetická dimenze pro něj značně významná a tomu odpovídá i podstatně promyšlenější přístup [blíže viz Stibral, Stella 2006].

Pro Lorenze je estetická reakce na přírodu jednou ze základních psychobiologických reakcí lidského druhu a vyplývá z hluboce zakořeněných a pro naše přežití zcela zásadních preferencí. Podle Lorenze hraje totiž zásadní roli při vzniku našich estetických preferencí vrozené estetické schéma, které je odvozené z obrazu zdravého zástupce vlastního druhu – jeho tvarů, proporcí, textury povrchu, barev, hlasového projevu, a které pak přenášíme i na další organismy – např. ropucha se nám nelíbí, protože její bradavičnatá kůže pro nás signalizuje onemocnění.

Lorenz stavěl své estetické názory především na poznatcích gestaltpsychologie, stejně jako na tradici goethovské biologie, aniž by ovšem nějak zásadně vystupoval vůči darwinistickému paradigmatu.¹¹ Najdeme v jeho názorech jistou konzistentní syntézu těchto disciplín zahrnující jak psychologii, tak biologii darwinistickou i nedarwinistickou. Krás-

1993: 219] (překlad O. Dadejík, M. Kaplický). Již výchozí teze o tom, že věda poznává přírodu takovou, jaká skutečně je, je samozřejmě neudržitelná. Kritický pohled na Carlsonovu estetiku v češtině viz Dadejík a Kaplický [2009] a Kaplický [2009].

¹¹ Lorenz se nicméně od řady biologů lišil v tom, že krásu, resp. estetické hodnoty explicitně odmítal redukovat na užitečnost s poukazem na řadu bezúčelných jevů v přírodě (třeba některé formy ptačího zpěvu). Současně výslovně kritizoval kantovský důraz na bezúčelnost krásy – proč by krása i užitečnost neměly být i pohromadě? Stejně tak odmítal novověké oddělení etiky a estetiky, pro něj obě oblasti tvořily kontinuum.

ný organismus je pro Lorenze především celistvý, má jistou celkovou integritu, řekněme harmonii, stejně jako se vyznačuje dobrým zdravotním stavem. Hypertrofie a monstrozity narušují vrozené celky, estetické schéma (*ästhetische Beziehungsschema*) a hodnotíme je jako ošklivé [viz Lorenz 1943: 281–290].

Toto tvarové vnímání, estetický cit, nám pak mohou napovídat podle Lorenze i v otázkách ochrany přírody na úrovních celé krajiny – naše tvarové celostní vnímání nám pomáhá odlišit mezi zdravým a nemocným, tj. mezi krásou a harmonií na jedné straně a ošklivostí a disharmonií na straně druhé. Jako krásná se nám jeví krajina dostatečně diverzifikovaná, pestrá, druhově bohatá, stabilní, ať se již jedná o krajinu kulturní nebo divokou. Naopak jako ošklivá se nám jeví nestabilní, devastovaná a monokulturní scenerie, ke které vede kořistnický způsob využívání přírodních zdrojů.

„Ekologicky fundovaný člověk vidí rozdíl mezi krajinou vyznačující se přirozenou harmonií a krajinou, která je ohrožena devastací. Jeho podvědomí, celostní vnímání, mu umožňuje rozlišovat mezi harmonií a disharmonií“ [viz Lorenz, Mündl 1992: 34]. Člověk ovšem musí vyrůstat obklopen živou harmonickou přírodou v citlivé a klíčové periodě dětství (*imprinting*), kdy se vrozené dispozice pro celostní vnímání „doladují“. Pokud je ale vystaven podnětům špatným, pak výsledkem v dospělosti bude v podstatě esteticky i eticky méněcenný jedinec: „Lidé, kteří jsou slepí k hodnotám tohoto světa – a počítám k nim také skoro všechny vysoce postavené průmyslníky – vyrostli většinou ve velkoměstech, kde jejich celostní vnímání dostalo jen málo informací o kráse přírody“ [Lorenz, Mündl 1992: 38]. Pochopitelně, podotýká Lorenz, i zdevastovaná krajina se nakonec ustaví v nějakém stabilním stavu, který je určitým způsobem harmonický. Ve větru se vlnící velkolán i smrková monokultura mají též jistou estetickou hodnotu, která koreluje s komplexností. Tato hodnota (i stabilita) jsou však nesrovnatelné se starou mozaikovitou kulturní krajinou či původním smíšeným pralesem.

Míra estetické hodnoty podle Lorenze souvisí tedy i s množstvím nesené informace a komplexity. Vyšší typ řádu v živých organismech je krásnější. Plíseň pod mikroskopem se nám jeví jako pěkný ornamentální objekt, pokud však napadne např. květinu, zasáhne ve prospěch „relativně vyšší harmonie rostliny a začneme bojovat s nižší harmonií houby“ [Lorenz, Mündl 1992: 37].

Diskuse

Takto bychom mohli pokračovat (zejm. v případě krajiny) výčtem různých přístupů dále, ať již směrem k citacím ochranářů (krásná je bohatá biodiverzita, stabilita, komplexnost ekosystému atd.), nebo směrem k názorům biologů či evolučních psychologů, tvrdícím, že máme preference pro typ krajiny podobný savaně, nebo obecněji typ nabízející výhled a úkryt, atd. [viz blíže Stella, Stibral 2009] Většinou se ale jedná buď o spojení preferencí krajiny a organismů s jejich zdravím, komplexitou, biodiverzitou na jedné straně nebo spojení preferencí s nějakými vlastnostmi prostředí vhodnými pro činnost sběrače-lovce, vzniklé v průběhu vývoje rodu *Homo*.¹² Obé je pak v podstatě často vnímáno jako jedno a totéž.

¹² Jmenujme jako příklady Appletonovu *prospect-refuge theory* a *habitat theory* [Appleton 1975], Oriansovu *savannah hypothesis* [např. Orians 1980], teorie Ulrichovy [1983, 1986] či komplexnější teorie manželů Kaplanových [Kaplan 1987; Kaplan 1992; Kaplan, Kaplan 1989].

Obr. 4: Tropický deštný prales sice oplývá biodiverzitou, ale z estetického hlediska není vnímán většinou návštěvníků jako něco příliš přitažlivého a hodnotného. Spíše naopak, většině lidí v minulosti i současnosti přišla nerozlišená změň listoví a kmenů ve stálém příšeří vlastně nezajímavá a z estetického hlediska nesrovnatelná třeba s mozaikou kulturní krajiny, pochopitelně s výjimkou pralesních detailů, jako jsou květy či výrazně barevné živočichové (na obrázku primární deštný prales na jihovýchodním Borneu, lokalita Sungai Wain). Foto: Karel Stibral.

Upřímně řečeno, sám bych si přál, aby Lorenzovy závěry platily, velmi rád bych viděl souvislost mezi estetickou hodnotou krajiny a jejím zdravím a biodiverzitou, protože by to v řadě případů jak zjednodušilo rozhodování v konkrétních případech, tak i vysvětlovaní potřeby ochrany přírody laikům. Řada příkladů by nás zdánlivě v našem přesvědčení o těchto souvislostech mohla utvrdit, ale když se na ně podíváme opravdu kritickým okem, je evidentní, že řada z Lorenzových tvrzení bohužel neobstojí, stejně jako obdobných idejí jiných myslitelů.

Podívejme se nejdříve na spojitost **komplexity** s krásou. Alespoň v takové podobě a příkladech, jak ji uvádí Lorenz, vidíme bohužel na řadě příkladů i opak. Na úrovni jednotlivých organismů je to nejzřetelněji patrné. Lorenzem zmiňovanou rostlinu budeme sice chránit před méně komplexní plísní, ale stejně tak před komplexnějším a vyšší harmonií obdařeným hmyzem či králíkem. Ve velmi obecné rovině do jisté míry asi i platí, že čím komplexnější organismy, tím se nám jeví být krásnější – živé organismy víc než neživé, obratlovci víc než bezobratlí, ptáci než plazi, atp. Tato hierarchizace je však natolik hrubá a má tolik vyjímek na úrovni nejen druhů, ale celých řádů (ba i samotných) tříd, že

Obr. 5: Přesto i prales se stane jakýmsi prototypem přírodních krás, a to především díky líčení Alexandra von Humboldta a jeho následovníků z řad přírodovědců (např. Darwina), ale i umělců, kteří ho zachytí v podobě, se kterou se „ve skutečnosti“ asi nesetkáme, a která vypadá nadmíru lákavě. To je ostatně i širší problém vztahu originálu a reprodukce – krajina na reprodukci ještě není krajinou samotnou a zalíbení v objektu zobrazeném se vůbec nemusí krýt se zalíbením v objektu „reálném“. Hory se na obrazech líbily dávno před tím, než ve skutečnosti, obraz staré žebračky může být krásný, nikoliv však žebračka samotná, atd. A to platí i pro fotografii, kde každý známe fenomén fotogenického obličje, kdy dotyčný/á vypadá „lépe“ než ve skutečnosti, a naopak, schází jí objektivem nezachytitelný půvab. Přesto na tento jednoduchý rozdíl zapomínají přírodovědci, kteří často zkoumají estetické fenomény nikoliv na objektech samotných, ale na jejich zobrazení. (Litografie brazilského pralesa L. Deroye podle kresby oblíbeného Humboldtova výtvarníka J. M. Rugendase z 19. století.)

se pravidlo estetického zalíbení založené na komplexnosti nedá přijmout – neumožňuje totiž téměř žádnou predikci. Opravdu platí plazi za krásnější než ryby, savci než ptáci, opice než sudokopytníci či lichokopytníci? Spíše naopak. U konkrétních druhů či rodů již budeme zcela bezradní – u málokoho zvítězí v pomyslné soutěži krásy podstatně komplexnější vrápenec malý nad obyčejným „jednoduchým“ otakárkem fenyklovým, natožpak jeho tropickým příbuzným otakárkem *Trogonoptera brookiana*, kočkodan či potkan nad lyrochvostem či kanárkem atd.

Zdánlivě méně kontroverzní je toto výše zmíněné tvrzení v postoji ke krajině. Ale i tady najdeme celou řadu příkladů, kdy krajiny méně komplexní budou budit esteticky větší nadšení než složitější systémy – např. krása velehorských vrcholků a ledovců bude oceněna více ve srovnání s jednotvárným, ale stále komplexnějším lesem.

Zde by se ovšem dalo argumentovat, že tvarová komplexita může nahradit komplexitu biologickou, ale tím již ztrácí tvrzení, nadřazující složitější (eko)systém nad jednodušší smysl, celý argument by se přenesl na jinou úroveň. Můžeme sice uvažovat o vzniku našich preferencí pro složitější systémy biologické (logicky komplexnějších tvarových struktur) a jejich následném „zmatení“ tvarovými strukturami, již nám ale pak takový estetický soud nemůže pomoci rozhodnout, která krajina je i biologicky zdravější a hodnotnější a popřel by tak základní tezi o možnosti odvozovat estetickou hodnotu z biologických vlastností. Na druhou stranu by nám tato tendence k preferenci složitosti těžko vysvětlovala opačnou zálibu v některých jednoduchých tvarech.

U **biodiverzity** (od diverzity genetické přes druhovou až po rozmanitost ve smyslu rozdílů mezi ekosystémy, mezi společenstvy, v typech prostředí atd.), která s komplexitou samozřejmě souvisí, je situace obdobná. Opět zdánlivě logická spojitost druhového (resp. ekosystémového, genetického) bohatství s estetickými hodnotami neumožňuje predikovat estetické zalíbení v jednotlivých konkrétních případech.

A to ani na úrovni biotopů či společenstev značné obecnosti. např. biodiverzitou oplývající tropický deštný prales nebudí nijak velké estetické nadšení. Pro mě osobně sice tento typ biotopu přináší jeden z největších estetických zážitků, ale jak z historických pramenů, tak z osobní zkušenosti s dalšími lidmi, a to i přírodovědci, je zjevné, že nějak zvláštní estetické zalíbení obecně nevzbuzoval ani nevzbuzuje (k tomu viz obr. 4 a 5).¹³

U konkrétních případů dojdeme často k řadě křiklavých nesouměřitelností biodiverzity a estetického zalíbení. např. u Máchova jezera prohrává z estetického hlediska bažina¹⁴ Swamp (viz obr. 6) s vysokou biodiverzitou s podstatně druhově chudším borovým lesem na podzolové půdě, pusté kamenné srázy Dachsteinu budí větší zalíbení než druhově bohatší zarostlý český kopeček.

Složitější otázka je se **stabilitou** daného prostředí – je opravdu zřejmé, že přechodné fáze „zarůstání“, sukcese, destruovaného lesa či třeba břehu řeky (jedno jestli člověkem či slonem) budí opravdu nevelké nadšení. Možná, že by se estetická neatraktivnost pralesa dala svést i na to, že je to v podstatě biotop značně nestabilní – po odtěžení či vypálení je tenká úrodná vrstva velmi rychle ztracena. A i v rámci pralesa nadřadíme stabilnější primární prales nad přechodný sekundární.

Opět bychom ale asi našli problém při porovnávání některých jednotlivých prostředí či biotopů navzájem. Je tedy nejkrásnější ten nejstabilnější? Je snad mozaika pěkné české krajiny, udržovaná neustále zásahy člověka, stabilnější než poušť či tajga? Je obecně klimaxový stav esteticky hodnotnější než různá sukcesní stádia nebo uměle udržované stavy? Je březový nálet ošklivý? Není i poměrně stabilní krajina, jako třeba donekonečna se táhnoucí step, k uzoufání nudná a esteticky nezajímavá?

¹³ Estetické zalíbení v tropickém pralese (nejen třeba tropických ostrovech atp.) uvádí ve velké míře vlastně až Humboldt, ale třeba i Darwin. Oproti tomu třeba spoluobjevitel teorie přírodního výběru Wallace ho líčí spíše jako nudný. Pro mnoho lidí je setkání s reálným pralesem (nikoliv ve filmu) zklamáním: malá viditelnost, příšeří, hustá spleť rostlinstva a prakticky žádná barevnost na ně působí nudně. Bohatství biodiverzity zde není na první pohled patrné – rostliny jsou víceméně podobné, atraktivní hmyz či živočichové jsou většinou schovaní.

¹⁴ Estetické zalíbení v bažině je ještě pozdějšího data než v horách a pralesích a ve větší míře se dá datovat až do 20. století. Najdeme ale i dříve výjimky, nejčasnější jsem našel u Thoreaua [1925: 28]. I v sekundární literatuře nalezneme velmi málo textů věnovaných tomuto problému, v Čechách jsem našel jako výjimku jen Klvače [2003].

Obr. 6: Na biodiverzitu bohaté rašeliniště Swamp u Máchova jezera nevzbuzuje u kolemjdoucích žádné velké estetické zalíbení, zatímco okolní druhově chudá písčná krajina borových lesů je cílem mnoha výletníků a vyhledávanou rekreační oblastí. Foto: Jiří Neustupa – PŘF UK.

Obdobně nezbyvá než zpochybnit i názory na **potřebu vědeckých znalostí** pro estetický zážitek z krajiny, znalost jednotlivých druhů i ekologických procesů atp. A to jakkoli můžeme souhlasit s tím, že naše estetické vnímání může být podpořeno těmito znalostmi. Naše znalost organismů, geologických podmínek, ekologických procesů atd. umožňují totiž vnímané pole lépe artikulovat, strukturovat, pomáhají zaměřit naši pozornost, abychom vůbec daný organismus, ekosystém atd. „uviděli“.

I když tedy můžeme přijmout podíl vědeckých znalostí¹⁵ na vzniku estetického postoje, problematické je to, co by z takové teze vyplynulo, kdybychom ji absolutizovali. Míra estetického zážitku by pak nutně rostla s mírou poučenosti přírodními vědami. Přírodovědec by tedy krásu přírody dovedl ocenit více než laik i umělec, entomolog by byl jediný schopný posuzovat krásu otakárka i ploštice, protože zbytek populace o hmyzu z hlediska přírodních věd neví doslova nic, dendrolog by jediný měl skutečný estetický zážitek ze stromů, zatímco zbytek lidstva jen pouze mlhavý. Nadšení lidí 18. století přírodou, stejně jako třeba romantiků, by bylo vzhledem ke stavu tehdejších přírodních věd velmi omezené, nižší než naše. A to přes to, že bylo nejen pro ně samotné evidentně důležitější než pro nás. Obdobně bychom mohli u starých Číňanů, ještě méně znalých věd, shledávat

¹⁵ A nemusí to být znalosti pouze vědecké – třeba poznatky o růstu rostlin můžou spočívat na zahradnických, bylinkářských či lesnických znalostech, které se vytvářely už dávno před příchodem novověké vědy.

ještě méně libosti z přírodních scenérií. Caspar David Friedrich¹⁶, romantický malíř odmítající vědecké znalosti by pak z přírody měl potěšení menší než leckterý tehdejší důlní či lesnický inženýr atd. Dostáváme se jednoduše do naprostých rozporů s evidencí jak ze současnosti, tak z minulosti.

Ono to totiž může být navíc i naopak – přílišný vhléd do znalosti procesů, mezidruhových vztahů i schopnosti identifikace taxonů atd. může stejně tak znemožňovat estetické zalíbení. Přírodovědec, alespoň podle reflexe vnímání u řady z nich, musí totiž „přepnout“, a toto přepnutí na estetický modus vnímání mu může být naopak „základním nastavením“ na teoretický postoj i ztíženo. Takové zaujetí, odbornost, může naopak vést naše vnímání ke sledování pouze určitých organismů, určitých procesů. Může se stát, že nevidím pro stromy les, nevidím pro přílišné soustředění na detail celek (viz reprodukováný Friedrichův obraz *Útesy Rujanské* – obr. 7).

Jakkoli mám sympatie k těm, kteří se zabývají přírodou (a nikoliv pouze lidmi a jejich díly), nejsem si vůbec jist, že by k vnímání krásy růže nebo lesa byla nezbytně potřebná botanika.¹⁷ Stejně jako je otázkou, zda je nutná jiná (než vědecká) znalost – tou může být čistě praktická zkušenost a informace o terénu. Ty nám opět umožní sice v přírodě zaměřovat pozornost, ale ten, kdo vnímá všechno v přírodě pouze z funkčního hlediska je často doslova slepý k jejím krásám. Estetický postoj potřebuje právě „vystoupení“ z postoje teoretického či praktického. Ať již se v lese věnuji fytoecologii, sbírám houby a borůvky, lovím zvěř či kácím dříví, musím si dát na estetické potěšení „pauzu“, abych mohl vnímat i jeho krásu, musím poodstoupit ze své dosavadní aktivity a přejít do estetického postoje.

Vůbec je i otázkou, zda vědecké metody mohou přinést nějaké všeobecně platné definice estetických soudů či všeobecně platná zjištění. A to nejen u výše jmenovaných přírodních věd. I vědecké metody ze sociálních věd ke zjišťování krásy je totiž třeba brát s rezervou. Může nám sociologický výzkum přinést něco více, než zjištění, že určitá skupina obyvatel daného prostoru a času považuje věc za krásnou atp.? Pokud by takový přístup platil, bylo by to dobré – v zjednodušené podobě by pak stačilo udělat dostatečný sociologický dotazník na krásu toho kterého typu terénu a byli bychom tak schopni vlastně zjišťovat i další kvality daného kraje. Ale opravdu rozhodne třeba o kvalitě uměleckého díla jeho co nejširší obliba? Jsou tedy telenovely vrcholem lidského uměleckého snažení a bestsellery červené knihovny vrcholem literatury?

Na druhou stranu, osobně si myslím, že biologické teorie můžou přinést leccos zajímavého, ale spíše ve vztahu ke krajině než k jednotlivým přírodním objektům. Jmenoval bych zde např. Wilsonův koncept *biofilie* [Wilson 1984; Librova 2006], zalíbení v živém, nebo zjištění Kaplanových, jaké vlastnosti krajiny nás přitahují a činí ji v našich očích krásnou (komplexita, spojitost, čitelnost, tajemství) [Kaplan, Kaplan 1989]. Ale i zde narážíme – alespoň z hlediska nějaké „objektivní vědy“ – na nepřevoditelnost některých kritérií na jednoduché charakteristiky. Třeba pojem tajemství u Kaplanových, ale i pojem

¹⁶ Friedrich byl jedním z mála romantiků, kteří přírodovědné znalosti odmítali. V rozporu s obecně vžitou představou romantiků jako emocionálně založených lidí však většina projevovala o přírodní vědě eminentní zájem. Pod tehdejší přírodní vědou, zejména v našem německojazyčném okruhu, je třeba však rozumět především naturfilosofii.

¹⁷ Viz Kantův citát: „Květiny jsou svobodné přírodní krásy. Co květina vskutku má být, kromě botanika stěží někdo ví, ale ani botanik, který na ní dokáže poznat rozmnožovací orgán rostliny, nebere na tento přírodní účel žádný ohled, soudí-li o květinách na základě vkusu“ [Kant 1975: 69].

Obr. 7: Na obraze *Křídové útesy na Rujáně* (kol. 1818) ilustruje romantický malíř Caspar David Friedrich odlišný přístup k přírodě – zatímco muž skloněný k zemi je vědec, který pro analytické studium detailu vlastně krajinu kolem sebe ani nevnímá, muž vpravo (snad Friedrich sám) přírodu kontemplanuje jako celek. Friedrich odmítal přírodovědné znalosti, neboť podle něj mezi objektivním přístupem vědy a subjektivním citem malíře existuje nepřekonatelná propast. Znamená to tedy dle Carlsona, že měl minimální estetické potěšení z pohledů na krajinu?

živosti v rámci biofilie u Wilsona. Protože Wilson správně ukazuje, že jde o *dojem* živosti, co se nám líbí, nikoliv sám život, takže se nám může jako živá a tedy esteticky přitažlivá jevit např. měnící se obloha. Neodporuje to pak ale zase požadavkům na stabilitu a vůbec nějaké měřitelné hodnoty?

Problémem obdobných přírodovědných teorií je také již zmiňovaná schopnost predikce, tedy požadavek, který poměří kvalitu té které teorie. Jak jsme již psali s kolegou Stellou v jiné práci o estetických preferencích krajiny z pohledu evoluční psychologie [Stella, Stibral 2009], není možné jednoduše přijmout některé teorie jak z důvodů čistě faktických, tak i z důvodu, že nabízejí příliš široké a téměř nicneříkající závěry. Např. Appletonova *prospect-refuge theory* [Appleton 1975], tvrdící, že člověk má zálibu v krajině nabízející výhled i úkryt, umožňuje za krásnou označit velmi široké rozpětí scénérií od kulturní české krajiny přes africkou savanu až po francouzský park. Jistě nám umožní vyloučit některé typy scénérií, jako třeba prales. V tomto případě se ovšem dostaneme do rozporu s preferencí biodiverzity proklamovanou jinými teoriemi. A je vůbec takové obecné zjištění použitelné při rozhodování o konkrétních krajinách, neřku-li o jejich ochraně?

Závěrem

Předchozí text se pokusil na několika případech sledovat, zda je možné uchopit estetické hodnoty přírody skrze přírodovědou zjišťované vlastnosti (krajiny i přírody obecně). Na základě minimální schopnosti predikovat jednotlivé případy, ba i jistých vnitřních rozporů se zdá, že teorie tohoto typu, zmiňované některými environmentálními mysliteli nejsou udržitelné. Alespoň v současné podobě, samozřejmě – vývoj přírodních věd a biologie zvláště nám jistě přinese ještě četná překvapení.

Je ale toto spojení či zjištění (estetických a „přírodovědných“ hodnot, jako je biodiverzita, komplexita atp.) vůbec potřebné pro vlastní ochranu přírody? Jistě by bylo dobré vědět, že pokud považuji nějakou krajinu za pěknou, obdivuji určitý krajinný ráz, můj estetický smysl mě současně informuje o biologických hodnotách krajiny. Domnívám se, že toto spojení by splňovalo přání především těch, kteří považují ochranu přírody za čistě přírodovědnou záležitost, ba dokonce za vědu, ale současně pociťují vůči přírodě i silné estetické zalíbení. To poslední ovšem považují „pouze“ za něco subjektivního, méně hodnotného. Přebírají tak názory (neo)positivistické vědy, která upírá v podstatě hodnotu čemukoliv, co není měřitelné a převoditelné na nějaké „empiricky“ ověřitelné hypotézy a neměnné zákony. Osobní pocity a emoce hrají v takovém světě, kde mají význam pouze „objektivní“ fakta, pouze podružnou roli.

To je ale cesta, která jednak popírá vývoj ve vědě samotné i v teorii vědy, kde se pozitivismus stal již minulostí a touha po objektivně platných faktech a datech překonanou. Současně podobný přístup ale popírá i to, co vlastně ochrana přírody vlastně je – nikoliv přísně vědeckým oborem, ale na kulturních hodnotách založenou a těmito hodnotami podmíněnou disciplínou, která využívá informací z přírodních věd.

Zjednodušeně řečeno, měli bychom si přiznat, že ochrana přírody je kulturní záležitost (jak upozorňuje z našich přírodovědců např. David Storch [2011]), a nehledat pouze nějaká závazná přírodovědná kritéria. Estetická hodnota krajiny přece je také významný důvod pro její ochranu! To plyne i z tak prostého faktu, že ochraňujeme v našich podmínkách především krajinu kulturní. Ostatně, po některých rozhovorech s biology i ochraňáři se domnívám, že třeba vyhlášení řady různých rezervací či ochrany některých organismů je minimálně spoluformováno našimi estetickými preferencemi. Často se chrání organismy i místa „krásnější“. Pěkná květina či pták si evidentně naši ochranu vyslouží většinou častěji než mnohem vzácnější nenápadný hnědý brouček či téměř neviditelná terestrická řasa. A připomeňme si také historickou tradici – z textů z doby zakládání prvních rezervací u nás (Žofínský prales), ale i jinde (třeba Yellowstone či v úvodu jmenovaná území chránící *Scenic Beauty* v Británii), je patrná motivace primárně kulturní, nikoliv přírodovědecká.

Samozřejmě, problematický začne být kulturní přístup v praxi, protože zdánlivě nemožňuje jednoduchá řešení zaštitěná přírodovědeckými fakty (zde je potřeba chránit biodiverzitu, jinde unikátní ekosystém...¹⁸ A to se týká samozřejmě i legislativní úpravy, u které jsme vlastně celý text začínali. Zákon je ale především formulace etických pravidel a sankcionování jejich porušování. Etická pravidla, stejně jako estetická hodnota či funkce

¹⁸ Pomiňme ovšem fakt, že i takto motivované ochránářství se dostává do sporů a odlišných expertních názorů – viz spor mezi zastánci handsfree managementu a zastánci zásahů.

se ovšem proměňují, stále se sjednávají. Neznamená to přece, že když u etiky a estetiky nejsem schopen formulovat „věčné“ závěry ve stylu přírodních věd v podobě nějakých jednoduše ověřitelných hypotéz, nebo dokonce nějakých vzorcem popsateľných zákonů, že tato oblast neexistuje, nebo že je to pouze jakási „dojmologie“. Naopak! Neznamená to ale samozřejmě také, že můžu v humanitních disciplínách tvrdit postmoderně všechno, co mě napadne, bez racionální a logikou vedené argumentace – můžu především vyloučit nesprávná tvrzení či přístupy a omezit chybná řešení. A k tomu estetika jako disciplína jistě může přispět, jakkoli se od ní nedají čekat nějaké „objektivní“ a na vždy platné pravdy.¹⁹

LITERATURA

- Appleton, Jay. 1975. *The Experience of Landscape*. London: J. Wiley and Sons.
- Binka, Bohuslav. 2011. „Karel Hynek Mácha, evoluční ontologie a Larry Laudan.“ Pp. 159–164 in Josef Šmajš (ed.) *Aby země nebyla jen hrobem. Literatura, kultura, příroda*. Brno: Obec spisovatelů.
- Calicott, J. Baird. 1983. „Leopold's land aesthetics.“ *Journal of Soil & Water Conservation* 38 (3): 329–332.
- Carlson, Allen. 1993. „Appreciating Art and Appreciating Nature.“ Pp. 199–227 in Salim Kemal, Ivan Gaskell (eds.). *Landscape, Natural beauty and the Arts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carlson, Allen. 2002. „Environmental aesthetics.“ Pp. 423–436 in Berys Gaut, Dominic McIver Lopes (eds.). *The Routledge Companion to Aesthetics*. London, New York: Routledge.
- Dadejík, Ondřej, Martin Kaplický. 2009. „Kritika kognitivní estetiky přírody Allena Carlsona.“ Pp. 47–54 in Karel Stibral, Bohuslav Binka, Ondřej Dadejík (eds.): *Krása, krajina, příroda II*. Brno: Masarykova univerzita.
- Dejmal, Ivan. 2005. „Krajinný ráz aneb proč jsme si tuto kaši navařili.“ Pp. 5–6 in *Tvář naší země – krajina domova, sv. 5 – Krajinný ráz*. Lomnice n. Popelkou: J. Bárta Studio JB.
- Eibl-Eibesfeldt, Ireneäus. 1984. *Die Biologie des menschlichen Verhaltens*. München: Piper.
- Enquist, Magnus, Anthony Arak. 1994. „Symmetry, beauty and evolution.“ *Nature* 372: 169–172.
- Fisher, John A. 2005. „Environmental aesthetics.“ Pp. 667–678 in Jerrold Levinson (ed.) *The Oxford Handbook of Aesthetics*. Oxford: Oxford University Press.
- Flader, Susan L., J. Baird Calicott (eds.). 1991a. *The River of the Mother of God: And Other Essays by Aldo Leopold*. Madison, Wisc., London: University of Wisconsin Press.
- Flader, Susan L., J. Baird Calicott. 1991b. „Introduction.“ Pp. 3–31 in Susan L. Flader, J. Baird Calicott (eds.) *The River of the Mother of God: And Other Essays by Aldo Leopold*. Madison, Wisc., London: University of Wisconsin Press.
- Gobster, Paul H. 1995. „Aldo Leopold's Ecological Aesthetic. Integrating Esthetic and Biodiversity Values.“ *Journal of Forestry* 93 (2): 6–10.
- Gobster, Paul H. 1999. „An Ecological Aesthetic for Forest Landscape Management.“ *Landscape Journal* 18 (1): 54–64.
- Gobster, Paul H., Joan I. Nassauer, Terry C. Daniel, Gary Fry. 2007. „The shared landscape: what does aesthetics have to do with ecology?“ *Landscape Ecology* 22: 959–972.
- Jahn, Ilse (ed.). 2000. *Geschichte der Biologie*. Heidelberg and Berlin: G. Fischer.
- Johnstone, Rufus A. 1994. „Female preference for symmetrical males as a by-product of selection for mate recognition.“ *Nature* 372: 172–174.

¹⁹ Míchál s Löwem uvažují mj. o laických (statistickém výsledku výzkumu názorů relevantní skupiny laiků) či expertních soudech o krajíně [2003: 95]. Na rozdíl od nich se přikláním spíše k nějakým expertním soudům. Jak jsem psal již výše, sociologický průzkum nám nemůže úplně sloužit jako kritérium rozhodování o věcech estetiky. Stejně tak by se neměli kromě přírodovědců ke krajíně vyjadřovat pouze architekti, kteří jsou z titulu své profese ovlivnění zcela určitým typem preferencí a vnímacích rámců, a uvažují především v kategoriích krajiny zastavěné. Bylo by dobré dát slovo i odborníkům s jiným typem vnímání, jako jsou výtvarní umělci (např. land artu), fotografové, estetiци atp.

- Kant, Immanuel. 1975. *Kritika Soudnosti*. Praha: Svoboda.
- Kaplan, Steven. 1987. „Aesthetics, affect, and cognition: Environmental preference from an evolutionary perspective.“ *Environment and Behaviour* 19 (1): 3–32.
- Kaplan, Rachel, Steven Kaplan. 1989. *The Experience of Nature: A Psychological Perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Kaplan, Steven. 1992. „Environmental preferences in a knowledge-seeking, knowledge-using organism.“ Pp. 581–598 in Jerome H. Barkow, Leda Cosmides, John Tooby (eds.). *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Kaplický, Martin. 2009. „Carlsonova environmentální estetika: problematika estetického hodnocení přírody a umění.“ Pp. 42–49 in Karel Stibral, Bohuslav Binka, Ondřej Dadejčík (eds.). *Krása, krajina, příroda I*. Praha: Dokořán.
- Klvač, Pavel. 2003. „Bažina a mokřad – dvě tváře divočiny.“ *Biograf* 30: 37–52.
- Komárek, Stanislav. 1997. *Dějiny biologie*. Praha: Vesmír.
- Leopold, Aldo. 1991. „Land Pathology.“ Pp. 212–217 in Susan L. Flader, J. Baird Calicott (eds.). *The River of the Mother of God: And Other Essays by Aldo Leopold*. Madison, Wis., London: University of Wisconsin Press.
- Leopold, Aldo. 1999. „Estetika ochrany přírody.“ Pp. 195–206 in *Obrázky z chatrče a rozmanité poznámky*. Místo neuvedeno: Abies.
- Librová, Hana. 2006. „O biofilii.“ Pp. 8–13 in Pavel Klvač (ed.). *Člověk a les*. Brno: Masarykova univerzita.
- Lorenz, Konrad. 1943. „Die angeborenen Formen möglicher Erfahrung.“ *Zeitschrift für Tierpsychologie* 5: 235–409.
- Lorenz, Konrad, Kurt Mündl. 1992. *Zachraňme naději (Rozhovory s K. Lorenzem)*. Praha: Panorama.
- Lorenz, Konrad. 1997. *Odumírání lidskosti*. Praha: Mladá fronta.
- Löw, Jiří, Igor Michal. 2003. *Krajinný ráz*. Kostelec nad Černými lesy: Lesnická práce.
- Michal, Igor. 2001. „Proti estetickému nihilismu při zásazích do krajiny (hodnocení krajiny, estetický teorém a snímky Miloše Spurného).“ Pp. 52–59 in *Tvář naší země – krajina domova*. Lomnice n. Poupkou: J. Bárta Studio JB.
- Orians, Gordon H. 1980. „Habitat selection: general theory and application to human behavior.“ Pp. 49–66 in Joan S. Lockard (ed.). *The Evolution of Human Social Behavior*. New York: Elsevier.
- Rádl, Emanuel. 1909. *Dějiny vývojových teorií v biologii XIX. století*. Praha: J. Laichter.
- Roberts, Craig S., Jan Havlicek, Jaroslav Flegr, Martina Hruskova, Anthony C. Little, Benedict C. Jones, David I. Perrett, Marion Petrie. 2004. „Female facial attractiveness increases during the fertile phase of the menstrual cycle.“ *Proceedings of the Royal Society of London. B (Suppl.) Biology Letters* 271: 270–272.
- Sheppard, Stephen R. J., Howard W. Harshaw (eds.). 2001. *Forests and Landscapes: Linking Ecology, Sustainability, and Aesthetics*. IUFRO Research Series, No. 6. Wallingford: CABI Publishing.
- Sklenička, Petr. 2003. *Základy krajinného plánování*. Praha: N. Skleničková.
- Stella, Marco, Karel Stibral. 2009. „Krajina a evoluce? Evolučně-psychologické teorie percepce krajiny.“ *Envigogika* 2. [online] [cit. 12. 5. 2011] Dostupný z: <http://www.envigogika.cuni.cz/texty/20092/318-krajina-a-evoluceq-evolun-psychoologicke-teorie-percepce-krajiny>.
- Stibral, Karel, Marco Stella. 2006. „Konrad Lorenz – od estetiky k ochraně přírody.“ *Estetika* 1–3: 4–18.
- Stibral, Karel. 2011. „Líbí se nám uschlý les? Slovo estetika k Šumavě.“ *Ekolist.cz* [online] publikováno 16. 8. [cit. 11. 9. 2011]. Dostupný z: <http://ekolist.cz/cz/publicistika/eseje/libi-se-nam-zeleny-les-slovo-estetika-k-sumave>.
- Storch, David. 2011. „Odhady poklesu globální biodiverzity jsou naprostá hausnumera.“ *Ekolist.cz* [online] publikováno 17. 1. [cit. 11. 9. 2011]. Dostupný z: <http://ekolist.cz/cz/publicistika/rozhovory/david-storch-odhady-poklesu-globalni-biodiverzity-jsou-naprosta-hausnumera>.
- Thoreau, Henry D. 1925. „Chůze,“ in *Toulky přírodou a pohledy do společnosti*. Praha: J. Laichter.
- Ulrich, Roger S. 1983. „Aesthetic and affective response to natural environment.“ Pp. 85–125 in Irwin Altmann, Joachim F. Wohlwill (eds.). *Behavior and the Natural Environment*. New York: Plenum.
- Ulrich, Roger S. 1986. „Human response to vegetation and landscape.“ *Landscape and Urban Planning* 13 (1): 29–44.
- Vorel, Ivan, Jiří Kupka. 2010. „Estetická hodnota nebo vizuální atraktivnost krajiny.“ Pp. 104–116 in Ivan Vorel, Jiří Kupka (eds.). *Aktuální otázky ochrany krajinného rázu*. Praha: ČVUT.
- Wilson, Edward O. 1984. *Biophilia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Zuska, Vlastimil. 2009a. „Krajinný ráz a ‚lidová‘ estetika.“ Pp. 243–249 in Karel Stibral, Ondřej Dadejčík, Vlastimil Zuska. *Česká estetika přírody ve středoevropském kontextu*. Praha: Dokořán.
- Zuska, Vlastimil. 2009b. „Krajinný ráz a ‚lidová‘ estetika.“ Pp. 22–28 in Pavel Klvač (ed.). *Člověk, krajina, krajinný ráz*. Brno: Masarykova univerzita.

SUMMARY

This paper deals with the connections between the aesthetic value of nature, and landscape and ecosystem characteristics currently determined by the natural sciences to be important for nature conservation (biodiversity, complexity and stability). The paper shows the historical roots of nature conservation in Romantic reactions to nature, which were strongly related to aesthetic values. It also points out contemporary tendencies to protect aesthetically valuable natural areas (see for example British Areas of Outstanding Natural Beauty and National Scenic Areas). It points out the current dilemma about nature conservation for the sake of aesthetic landscape values and current attempts to transfer aesthetic values to values ascertainable using the natural sciences.

The essay presents several traditional attempts (Leopold, Lorenz) at connecting the beauty of nature with characteristics ascertained using the methods of natural science, yet it also discusses current biological knowledge. The discussion about the approach of natural sciences is led primarily from the perspective of aesthetics as a discipline. However, it also takes into account the incongruity of specific examples used in the arguments of natural scientists, as well as their inability to predict what type of landscapes will appeal to people. In the conclusion the idea that there is a definitive connection between the aesthetic value of nature and landscape and the biodiversity, stability and complexity therein is brought into question. At the same time though the paper admits that biological theories and approaches have a certain validity that is, however, so general (in that they include such a broad field of phenomena), that they do not allow for decision making in specific cases dealing with nature conservation.

UMĚNÍ KRAJINY – KRAJINNÝ DESIGN JAKO ESTETICKÝ PROCES

JAN HENDRYCH

Úvod

Tradiční krajina jako dialog člověka s přírodou je svébytný a dlouhodobý dynamický proces zrcadlící nejen základní lidské potřeby, ale i člověku přirozenou snahu o dokonalé a esteticky libé uspořádání prostředí. Způsoby hospodaření a osidlování krajiny si během tisíciletí osvojily principy, postupy a technologie, které předvíдалy a akomodovaly limity přírody. Člověk byl součástí místa, z něj bral a jemu vracel. Lidské dílo vycházelo z měřítka člověka a stejně jako on přírodu, příroda si přizpůsobovala jeho činnost; procesy sukcese dotvářely a narušovaly lidské uspořádání, stejně jako hospodářská a prostorotvorná činnost narušovala přírodní řád. Tento dynamický vztah vzájemného narušování a dotváření, umocněný neustálými proměnami, růstem a zráním, se mohl stát nejen velmi pestrým v jednotlivostech, ale i dlouhodobě harmonickým, pokud došlo k jeho ideálnímu ustálení a trvale vyváženému hospodářskému udržování lidských měřítek a poměrů. V takovém prostředí mohl být člověk šťasten, neboť odpovídalo jeho ustrojení a obráželo jeho chápání a vidění světa a potvrzovalo v něm jeho místo. Ať instinktivně, nebo záměrně, na malém, či velkém prostoru, člověk vždy své prostředí uspořádával a estetizoval ke svému obrazu, potvrzoval tím svou existenci a místo ve světě; často uprostřed přírody, která byla jeho nedílnou součástí a do značné míry ovlivňovala jeho činnost. Krajinný design byl odpradáva na nástrojem s jehož pomocí byly v krajině akomodovány a uspořádávány lidské potřeby.¹

Základní pojmy

Etymologicky se pojem *landscape* (krajina) vyvíjel z prapůvodních *landskift*, *landscipe* a *landscaef*, užívaných v Británii od pátého století n. l., a vztahujících se k systémům člověkem utvářených prostor na zemi. V němčině *landschaft* označoval malé administrativní území či region. Podobně v italštině *paessagio* odkazuje k *paese*, značící teritorium, region, zemi, ale také půdu, ve smyslu srovnat, zarovnat, uhladit. Jedná se o fenomén

¹ Záměrně v tomto příspěvku odlišuji pojem krajinného designu, jako dávné civilizační potřeby člověka a nástroje, od dnes obecně užívaného pojmu krajinná architektura, který vznikl po polovině 19. století v USA v souvislosti s érou zakládání městských parků, řešení urbanistických a sociálních problémů rostoucích aglomerací; v podstatě nebyla tehdejší krajinná architektura konfrontována s historicky významnější a dlouhodoběji utvářeným prostředím krajiny (všude byla jen příroda a indiáni v rezervacích). Počeštěný a dnes užívaný termín krajinářská architektura pak prozrazuje těsnou příslušnost k oborům zahradnickým, tvorbě krajinářských parků, sadovnictví a jejich přerůstání do krajiny.

spjatý s člověkem, jeho činnostmi, prací. V češtině krajina obecně odkazuje na okraj, kraj svého středu, těžiště, uzlového bodu; vizuálně rozeznatelný prostor, zpravidla sídla s morfologicky definovatelným okolím. Krajina je tak prostorově uceleným jevištěm, kde složky kulturní jsou vizuálně ohraničeny (okrojeny) a protkány složkami přírodními (horizonty, lesy). „Krajina je tedy lidský fenomén, mající charakter horizontu bližšího než svět a příbuzný obzoru domova“ [Gojda 2000: 59].

Pestrou mozaiku kultur a tradic kontrastně rámovala stejně pestrá mozaika hospodářsky utvářených krajin, od sídel až po okolní přírodu. Tato mozaika byla protkána sítí dálkových komunikací (již pohodlné římské silnice napříč impériem), cest a pěšin, podle významu a určení, mezi (zavedených římským katastrem v základních, cestami členěných celcích cca. 355 × 355 m, později 710 × 710 m, uvnitř dělených jednotlivými hony s mezemi), které podobně jako umístění sídel vycházely z morfologie krajiny, reliéfu a přirozených trajektorií, překážek terénu a vodních prvků. Dlouhodobě ustálenou mírou člověka a základní prostorovou jednotkou jeho činnosti v krajině se v našich podmínkách stalo katastrální jitro, hon (cca 0,5756 ha),² odvozené z plochy zorané oráčem s potahem od rána do soumraku. Ohraničení takových prostorů zprostředkovalo zpravidla rámování přírodními prvky (stromy, keři, vodotečemi atp.), později cíleným uspořádáním a zvýrazněním těchto a dalších umělých prvků (rozcestníky, stély, sochy, drobná architektura atp.) na funkčně důležitých uzlových a symbolicky významných místech (uzlové body, ohniska, linie).

Schopnost identifikace a strukturování prostředí je existenčním vybavením každého zvířete (smysl pro barvu, tvar, pohyb, světelnou intenzitu, chuť, zvuk, vůni a hmatové vjemy, cit pro těžiště věcí atd.) i člověka. [Lynch 1960: 3]

Utváření prostředí krajiny (design krajiny, ať záměrný či instinktivní) je nepřetržitým a pokračujícím procesem, kde příroda je polidštěna v krajině a ta se stává uměním. Všechnen záměr, úmysl a design obráží minulost i v současné krajině, zahradách, parcích a objektech, byť vzniklých v jiných společenských a sociálních podmínkách [Jellicoe, Jellicoe 1975]. Podle Platóna (428–347 př. n. l.) hmotné objekty (kameny, stromy i člověk) mohou, to je společné všem věcem na světě, dosáhnout a zrcadlit v sobě ideální formu, dokonalost svých nehmotných vzorů. Podle Schopenhauera [1969] člověk je okem přírody, kterým se příroda sama na sebe dívá; člověk tak disponuje kapacitou pro estetický vjem, prožitek zrcadlení ideálních forem, dokonalosti. Objekty (ale i prostory), které komunikují tyto zkušenosti, jsou pak nositeli estetických hodnot (viz také přírodní vzor, archetyp).³ Estetický vjem je vlastností intelektu, výsledkem rozumového procesu a rozeznání ideálních vlastností a forem; nejen záměrně vytvořených, ale i v přírodě jsoících a vjemově rozpoznávaných, instinktivně či nakonec záměrně kultivovaných a designovaných. „Nic se nezřejmje jen samo o sobě, ale vždy jen ve vztahu k okolí a v návaznosti na

² Malý slovník jednotek měření, vydalo nakladatelství Mladá fronta 1982, katalogové číslo 23-065-82. Jedno jitro staročeské (jitro pražské) = 2837 metrů čtverečních = 1/72 lánu podle Hájkovy kroniky: jedno jitro = 1 hon = 3085 metru čtverečního, jednalo se o obdélník o stranách 42 krát 210 loktů. Po zavedení systému dolnorakouských měř v roce 1764 užíváno vídeňské jitro neboli katastrální jitro (Joch) = 5756 metru čtverečního.

³ Ideální, abstraktní formy objektů (samotná esence a podstata, paradigma, koncept a vzor; u Platóna božský model kosmu), ležící mimo prostor a čas; jsou trvalé a uchopitelné vjemově a rozumově.

sled událostí, neustálý vývoj, které prostředí vytvářely.“ [Lynch 1960: 1–2] Odras poznání, která přinášely přírodní vědy, vrcholící Darwinem a jeho evoluční teorií, později silně ovlivnil chápání estetiky přírody; již naplno se hovoří o kráse přírody [Stibral, Dadejík, Zuska 2009]. Pro Josefa Durdíka je tak již příroda přímo estetickým objektem, objektem přírodních věd. Estetické vnímání přírody shrnul ve svém díle Všeobecná aesthetika, kde v podstatě uvažuje estetiku přírody jako samostatný studijní obor [Durdík 1875 in Stibral, Dadejík, Zuska 2009: 57]. Typičnost podle Durdíka náleží ke kráse, je to dokonalost a schopnost obrazu svého vzoru, ideální formy [Stibral, Dadejík, Zuska 2009: 60].

Poměry lidského díla v krajině a jeho obrazu v přírodě vycházejí z utváření člověka a jeho vztahu k prostředí. Podle Prótagoráse, člověk je mírou všech věcí (věci mají ty vlastnosti, které jim dává člověk).⁴ Plutarchos (46–127 n. l.) zmiňuje stromy na Aténské agoře, od Strabóna (64 př. n. l. – 24 n. l.) známe popis stinné aleje a sloupořadí (sloupy stoiků) Alexandrijského Museionu. Po řeckém vzoru člověk žije ve shodě s věcmi, kterými jej obdařila příroda; Vitruvius doporučuje a zdůrazňuje vysazování stromořadí (pravidelně uspořádaných přírodních prvků) podél kolonád, lázní, chrámů, veřejných prostranství. Marcus Vitruvius Pollio (70–80 př. n. l. – 15 př. n. l.) ve spisu *De architectura* rozebírá vhodné postupy zakládání hospodářských usedlostí v krajině, reflektuje klasické řecké příklady. Toto dílo, jediné dochované svého druhu, zásadně ovlivňovalo i učence, umělce a architektky renesance.

Renesance krajiny

Italská renesance, inspirovaná antikou, hledala dokonalé formy objektů v jejich přírodní podstatě, ve vztahu lidského měřítka v ideálním řádu prostoru a světa. Leonardo da Vinci (1452–1519) v úvahách o architektuře zdůrazňuje význam lidského měřítka pro uspořádání prostoru, příroda je u něj zásadním zdrojem inspirace, objektem studia a napodobování. Doporučuje stavět ulice tak široké, aby odpovídaly průměrné výšce okolních domů, před paláci zřizovat veřejné prostory, náměstíčka. Varuje před nepohledností velkých ploch kostelních střech, které oko nepotěší. Všímá si, skicuje a popisuje vizuální působivost a bohatství horské přírody Alp, společně s líčením lidských aktivit. Je to pohled renesančního cestovatele, který líčení scény dokládá vlastní zkušeností zdolávání hor a užívání si místní pohostinnosti za dobrou láci:

Nad jezerem Como leží údolí Chiavenna, z něhož do jezera vtéká řeka Mera. Po řece se sváží velké náklady dříví. Nacházejí se zde velmi vysoké, neúrodné hory s obrovskými skalami. Je nemožné se na ně vydrápat bez použití všech končetin. Nad nimi létají vodní ptáci zvaní racci. Rostou zde jedle, modřiny a borovice. Žijí zde jeleni, divoké kozy, kamzíci a medvědi hnědí. Rolníci tam chodí v dobách sněhu s velkými oky a chtějí medvědy donutit slézt z těchto skal. Nad řekou se nacházejí vodopády o 400 pažích na výšku, které jsou na pohled velmi působivé. Občas narazíte na dobrý hostinec. Dobře se tu pomějete za 4 groše. [Da Vinci 2010: 104]

⁴ (481 př. n. l. Abdéra v Thrákii – 410 př. n. l.). „Mírou všech věcí je člověk – jsoucích, že jsou, a nejsoucích, že nejsou.“

Kresebné studie věnuje detailům skal a podhorských krajin s vodopády i sídly, krajinně Toskánska z ptáčích perspektiv; věrná jsou horská pozadí obrazů z přelomu 15. a 16. století. Krajina řeky Arno, Ponte Buriano, tvoří pozadí Giocondy. Na jiném místě deníku líčí půvaby a krásu kopcovité kvetoucí krajiny Kypru:

Na jih od pobřeží Sicílie je možno spatřit půvabný ostrov Kypr, říši bohyně Venuše. ... Krása zdejších kopců láká putující námořníky, aby si odpočinuli mezi květinami a zelení, tam, kde vane jemný vánek naplňující ostrov a okolní moře nádhernými vůněmi. [Da Vinci 2010: 113]

Píše o duchu přírody a růstu, realizaci daru Boha na zemi prostřednictvím zemského ducha růstu, lidské práce, tvorby, intelektu a potřeby, kterou rozpoznal jako sílu podřízenou zákonům přírody.

Můžeme tedy říci, že země má ducha růstu. Tam, kde není vnímající, rostlinný nebo inteligentní život, nic nevznikne. Bože, prodáváš nám všechny dobré věci a my Ti platíme prací. Badatelé, nevychloubejte se, že znáte to, co se běžně nachází v přírodě, ale radujte se, víte-li o věcech, které sami vymyslíte. Potřeba je milenkou a průvodkyní přírody, je hlavní myšlenkou, vynálezcem, věčným omezením a zákonem přírody. [Da Vinci 2010: 126]

Jeho myšlenky, stavící na jednotě věcí a jejich vzájemných vztahů, vycházejí z matematické podstaty světa pythagorejců, z Platónových dokonalých idejí, jichž věci jsou jen odrazem a stínem, toužícím po přiblížení se dokonalosti svých nehmotných vzorů. Obrážejí učení Stoiků a úvahy novoplatoniků florentské Akademie, předbíhají myšlenky Shaftesburyho (představa bohem uspořádané a harmonické přírody, vesmíru, kde estetický vjem a soud je přesným obrazem tohoto harmonického kosmického řádu, božského díla), Rousseaua a Kanta. Otázky přírodní estetiky nedávno uceleně shrnul Stibral a kol. [Stibral, Dadejčík, Zuska 2009]

V antikou inspirovaném renesančním Toskánsku systém hospodářské krajiny, často uprostřed horských lesů, byl součástí obnoveného klasického konceptu vily v krajině, známého z popisů Plinia ml. (61–112), nověji i Leona Battisty Albertiho (1404–1472). Systém, jehož prostorové členění bylo dáno hospodářským životem, byl znovunalezeným základem kultivace krajiny. Stavějíc právě na klasických odkazech a filosofii, byla od renesance krajina již zcela záměrně uspořádávána prostřednictvím krajinného designu jako prostorový útvar (symbol, znak, umělecké dílo), kde efekt byl dosahován jednoduchostí formy; stojící na uměle vytvořené a přirozeně působící dominantě stromových cest (*lecce*), nejprve v prostorech zahrad, loveckých lesních obor (*barco*), vinic (*vigna*) a postupně přecházejících do širšího okolí krajiny, mnohde kultivované v prastarém rámci a členění původního římského katastru.⁵

⁵ Znáмым příkladem je historická, avšak dnes již značně industrializovaná, hospodářská krajina při zániklých meandrech řeky Santerno, doposud členěná římským katastrem mezi městy Imola, Massa Lombarda a Lugo; 44°23' S, 11°44' V / 44°19' S, 11°55' V / 44°26' S, 11°50' V. U Latiny při Via Appia pak např. na 41°22' 44" S, 13°07' 11" V.

Sepětí estetična s krajinou a přírodou shrnul Šindelář:

Estetická funkce původně fixovala to, čím se člověk začal lišit jako rodová bytost od ostatních forem života, totiž vědomou péčí o dokonalost. Z dávných dob se v nás uchovala bázeň z prázdného prostoru, nebo alespoň nechuť jako k něčemu, co postrádá lidský význam. Proto prostor zaplňujeme věcmi. Tato potřeba se projevuje i v potřebě pojednávat s prostorem v procesu našeho vidění a ovládnutí světa. Jsou potřeby, které jsou neodlučitelně spjaty s našimi instinkty a fyziologií, s pracovními úkony atp. Všechny mohou nalézt své potvrzení vnějším znakovým objektem, který je vzhledem k potřebě vhodný, tedy funkční, nebo je pro tento cíl zvlášť zhotoven. Estetická funkce je znamením zobecnění a tím i uspokojení té které potřeby prostřednictvím významového tvaru. Snaha estetizovat si skutečnost jde až tak daleko, že se i příroda začíná stylizovat. [Šindelář 1969: 237] Uspořádané prostředí se uplatňuje jako symbol, neboť v něm se teprve člověk cítí potvrzen jako lidská bytost. Tady se završuje Sokratova myšlenka o kráse jako účelovém uspořádání. [Šindelář 1965: 220]

Krajina se stala nositelem nových společenských hodnot, nejen starých mýtů (strach z divoké přírody, z lesa, hor, které ovšem v obecném povědomí dlouho přetrvávaly). Estetika umění přesáhla do krajiny sadů, vinic a polí, které byly chápány jako člověkem strukturovaná příroda, smysluplné uspořádání života a světa. Tento aspekt byl zvýrazněn i pravidelností výsadeb, od květin až po ořechové a kaštanové háje a lesy; řadami stromů i alejami, které zprostředkovaly funkční propojení vil a sídel se zahradami, vinicemi, oborami a drobnými hospodářstvími v krajině. Speciálním znakem kultivace krajiny se staly aleje a stromořadí, kde užitkové aleje a stromořadí byly vysazovány s ohledem na estetický účín a kompozici. Řady stromů v liniích a ve stejných odstupech (dle tradice určených již Šalomounem), v symbolické pětičce *quincunx*,⁶ se sázejí do uspořádaných řad, vytvářejí postupně klenbu (loubí, *lecce*), jsou univerzálním symbolem spojení lidského a přírodního řádu. Tak se pozděně středověká *ragnaia*, určená k čizbě, profilovala do vysokých stěn zeleně i dominantních cypřišových alejí Toskánska.⁷

Rostoucí estetický zájem o krajinu a přírodu je od renesance, mimo malířství a literaturu dokumentován proměnami umění zahrad a krajinného designu, kde společné prostorotvorné prvky a postupy zahradnického umění a architektury začínají formovat vzorová zemědělství (*Sancta Agricultura*) na severu Itálie, v duchu benátské renesance a za podpory průkopníka hydrauliky a meliorací, patrona umění Alvise Cornara (1484–1566) i malíře architekta Giovanni Maria Falconeta (1468–1535, který architekturu renesance přenesl z Říma a Florencie na sever Itálie) a vrcholící díly Andrea Palladia [Benzoni 2004]. Villa Badoer (La Badoera, 1556–1563) byla v konceptu inspirována nejen Palladiovými výzkumy římských vil v Tivoli, ale i Medicejským Poggio a Caiano

⁶ Cicerovo *De Senectute*, příběh Cyra, krále Persie, jenž ve své zahradě vysazoval stromy v rastru pětičky *quincunx*. Příběh byl oblíbený v renesanční Itálii, stejně jako později po celé Evropě; viz Thomas Brown (1658) *The Garden of Cyrus*. *Quincunx*, symbol pětičky, Brown vyložil jako mystické propojení umění, přírody a vesmíru; symbol božského díla na zemi prostřednictvím lidské ruky a přírody.

⁷ Čizba, kde vysoké stříhané stěny stálezelené vegetace, k hnízdění ptactva, jsou uspořádány jako pavučina či v řadách vedle sebe.

(po 1485) od architekta Giuliana da Sangalla (1443–1516), při níž Lorenzo Medicejský (1449–1492) zřídil okrasné vzorové hospodářství *La Cascine di Poggio a Caiano*. Zde, na ploše 10 000 hektarů, byla utvářena ideální krajina vévodství. Rovinaté pozemky u řeky Ombrone svědčily obilovinám, rýži, zelenině, svažitéjší terén na jihu pak zabíraly vinice a sady, louky, čižby (*ragnaia*) v podobě stromořadí vrcholících *roccoly* (čihadla, drobné věžové stavby s otvory ke sledování a lovu ptactva), *boscy*, bažantnicemi v oboře *Barco Reale Mediceo*, jejíž zeď čítala délky 50 kilometrů.⁸ Palladiovy vily Emo, Almerico Capra či Barbaro (mimo jiné) pak nejlépe ilustrují estetický účín kompozic alejí v intenzivní hospodářské krajině.

Diskuse

Příroda a její prvky byly vneseny do světa člověka, staly se vnímanými vzory obdivu a napodobování, byť byl tento zájem probouzen pozvolna, podle intelektu, citu, dobových možností. Jak dokládá zájem a zaměření přírodních věd od samotných jejich počátků, vjem estetických hodnot přírodních prvků v krajině je obrazem kapacity tyto prvky chápat jako součást představy ideálních forem věcí, jejich seskupení a systémů. Kapacita pro vnímání estetických hodnot přírody, rozvíjená od renesance, přes romantismus až k environmentálnímu pohledu, je výsledkem rozumového procesu, schopného pojmout a formulovat představu pestré, kontrastní a různorodé jednoty věcí ve světě, jehož jsme součástí; schopnosti sebereflexe a respektování podřízenosti jednotě přírody, v níž spočívá i trvalost a udržitelnost. Ideální představa přírody ovšem bude obsahovat jiné formy, poměry, měřítko (drama, vznešenost), než ideální představa tradiční sídelní krajiny (útlonost, řád, drobné měřítko).

Stejně jako u Leonarda, i u Albrechta Dürera (1471–1528) obdivujeme precizně a do detailu zpracované krajinářské a přírodní motivy, zachycené na cestách po Evropě, později inspirované Alpami a Itálií. Vedle obhospodařovaných Alpských údolí, jako pozadí dějů v krajině (Růžencová slavnost), setkáváme se s přesnými studii krajinných a přírodních scén a detailů (Jezero v lese, Velký drn atp.) jako samostatných motivů, ještě z doby před první italskou cestou.

Básník a humanista Jacopo Sannazaro (1458–1530) v úvodu své *Arcadie* vyzdvihuje utěšený pohled na přírodní prostředí rozeklaných hor a vysokých rozložitých stromů a srovnává je s nedokonalými zahradnickými upravovanými napodobeninami. Opěvuje fontány v přírodní podobě vývěřů z živoucích skal, chválí pastorální poesii přírodního parku bez okrasy a rustikálnost lesních pramenů, kde voda prýští přímo z žil přírody [Sannazaro 1966]. Aeneas Sylvio Piccolomini, v letech 1458–1464 jako papež Pius II., v pamětech střídá popisy povinností s líčeními přírodních míst, která navštívil během cest, úniků z nebezpečného Říma. V nosítkách se nechával vynášet nad vodopády, nosit horskými údolními, kochal se divokou horskou krajinou [Piccolomini 1959].

Malebnost tradiční krajiny, věrného zobrazování stromů, skal, vodních ploch, byla tématem Pietra Brueghela staršího (1525–1569), jehož tvorba nadlouho ovlivnila kraji-

⁸ Provoz hospodářství pokračoval ještě v době Cosima III. a po úpadku byl částečně obnoven za Pietra Leopolda po r. 1765. V současnosti přírodní park *La Cascine di Tavola*.

nomalbu. Upřímnému zájmu se zpodobňování přírody a kontrastních malebných detailů těšilo u císaře Rudolfa II. (1552–1612), sběratele umění, včetně imitací Brueghela, pro něhož je zpracovával povoláný vlámský rytec a krajinář Roelandt Savery (1576–1639). V Nizozemí byl na přelomu 16. a 17. století znám výraz pro malebno (*schilderachtig*), pro motivy „podle života“, nezkrášené, přitažlivé, živé, s bohatstvím detailů. Byly to rostliny, stromy, staré chalupy, přírodní útvary, hrady, kostely, rozvaliny, ruiny; u Saveryho také malebná zákoutí měst a ruiny románských rotund v Praze. Saveryho Orfeus, který líbez-nou hrou na lyru přivolá k sobě všechnu živou přírodu, byl mementem vztahu člověka a přírody [Kotková 2010].

Na pokyn císaře se Savery zabýval systematickým skicováním a malováním přírodních scén Tyrol a Čech.⁹ Vedle rozeklaných skal a alpských údolí s venkovany, rybáři, lovci raků, zobrazoval s oblibou detaily pokroucených kořenů a kmenů prastarých stromů, říčních zákoutí, skalisek a balvanů s bujnou vegetací, lesních scén s peřejemi a vodopády, pastorální a lovecké krajiny i naturalistické scenérie lesních roklí (*Lesní bystřina*, 1606–1608), inspirované lesními stržemi Alp i Křivoklátských hvozdů.

V šerosvitu *Lesní rokle* (1608–1610) ožívá podvečerní nálada Vergiliovy poezie (Panořsky [1955] pokládá Vergilia za objevitele krásy podvečerní krajiny); světla a nálady před západem slunce nad Arkádií, která se stává přítomností v lesní krajině na Křivoklátsku. Simon Schama [1996: 100] připomíná Saveryho v souvislosti s Arkádiemi Hercynského lesa; obraz rolníka v lese s ruinami (1616) je proměnou lesního božstva na lidské stvoření, s přírodou smířeného uživatele lesa. Lesní a pastorální krajina tady není jen kulisou klasické architektury; je vyzdvížena vizuální a malebná kvalita přírodních útvarů a porostů. Divoká příroda není již jen sídlem antických božstev, ale krajinou lidských bytostí. Nejen Orfea; vedle lovců jsou zde poustevníci, poutníci, hospodáři, rybáři i kreslíři skicující krajinné scenérie. Silueta Hradčan a ruiny pražských rotund jsou Saverym často kontrastně zasazeny do prostředí horských údolí, lesů a přírody. Estetika lesa, přírodní krajiny skal, roklí, peřejí, vodopádů i stromů, jak byla vnímána velkými umělci renesance a manýrismu, byla znovu restaurována romantiky, řád přírody se stal trvalou součástí lidského světa, krajiny.

V Anglii tvořící Václav Hollar (1607–1677) si na vedutách měst všímal krajiny, ruin, přírodních detailů. Sestavoval grafické soubory navazujících scén, zhotovovaných při procházkách rodiny Lorda Arundella u Albury. Představil formu přírodní promenády, přirozeně se vinoucí v krajině venkova. Cestu lemují solitéry a stará torza stromů, v přirozeném řádu zrození, proměn a zániku, který je odhalen a obdivován. Hollar, jak dnes dovozují někteří britští odborníci, patrně inspiroval princip postupného odkrývání krajinných scén, který byl zásadní pro krajinářské parky. Jak později zdůraznil William Gilpin (1724–1804), příroda oplývající bohatostí textur a barev (v průběhu doby se měnících, narušujíc tak neustále vnímanou scénu) je málokdy schopná sama vytvořit perfektní kompozici; zde musí pomoci umělec, třeba jen pečlivým umístěním stromu [Gilpin 1794].

Klasicistní estetika Gérarda de Lairese (1641–1711) předefinovala na čas pojem malebnosti a renesancí i manýrismem rozvíjená malebnost přírody byla zavržena jako nebezpečí pro pravé, čisté umění i pro samotné umělce klasicismu, kteří se v takové divoké krajině se samou skálou, troskami a bažinami lehkomyšlně potulují [Kotková 2010:

⁹ Mnohem později i císař Franz Josef uložil Juliu Mařákoví zachycovat lesní interiéry mocnářství.

132]. Francouzský park se v hlavním prospektu nesmírného měřítka rozvinul k jedinému Bohu, do nekonečna nebeské klenby. Stromová byla teatrálně formalizována v podobě francouzského bosketu, kde každý interiér podléhal geometrické symetrii a osovosti, v perspektivní prostorové iluzi přísných linií formálně upravovaných lemů stromořadí. Dobové ilustrace bosketů Le Nôtreových kompozic v Marly, Versailles, Chantilly aj. (z díla Antoine Josepha Dessaliera d'Argenville [1709]), dokumentují systémy hvězdic průseků, rozpracovanost interiérů bosketů, v ostrém kontrastu s prostředím lesních porostů (*Hohe Waldung*).¹⁰ Královské silnice (*Routes Royales*) byly od první poloviny 18. století vedeny krajinou co nejpříměji, v systému dopravních cest spojujících Paříž s provinčními městy a přístavy, v délce několika tisíc kilometrů. Se stabilním podkladem a štěrkovým povrchem měly zaručit rychlé spojení a být sjízdné za každého počasí, deště i sněhu. Jejich šíře byla dvacet metrů, s příkopy a upravovanými alejemi až dvacet sedm metrů [Hersche 1990: 147–148]. Jednotvárné porosty bosketů, lesů v parkových úpravách, ale i okraje cest a silnic, byly ve snaze o jejich estetizování opatřovány formálními liniemi, bordurami a rytmičnými řadami stromů, v kontrastu s přirozeným růstem, propůjčující jim programově formu a estetiku uměleckého, komponovaného díla.

Svobodnější prostředí Albionu otevřelo v 18. století prostor pro uplatnění nových forem krajinného umění, otevřeně se hlásícího k odkazu antiky a italské renesance a programově hledajícího inspirace v klasické a renesanční arkadské krajině pod Alpami a Apeninami. V Anglii boskety a výplně zahradních parterů byly nazývány *Wilderness*, jako prostředí i v rámci formálních kompozic divoká, rozmanitá zpěvným ptactvem, motýly, s biodiverzitou přírody vnášenou do zahrad. Lord Anthony Ashley Shaftesbury (1671–1713) znovu otvírá světu přírodu, navazuje na renesanční myšlení, zdůrazňuje jednotu, vyšší řád přírody, potřebu kultivace ducha, citu pro přírodní krásno. Ve vodopádech a skalách opět nachází půvaby přírody, jejíž součástí je, jak zdůrazňuje, i člověk [Stibral, Dadejik, Zuska 2009: 28, 34]. Estetický vjem u člověka, jeho soud, je zrcadlením vyššího řádu, kde krása zůstává dílem Boha, přírody; ta je i pro Jeana Jacquese Rousseaua (1712–1778) nevyčerpateľný zdroj jevů hodných pozornosti. Tuto pozornost ostatně dokumentuje již po polovině 17. století (1658) Komenského *Orbis Pictus* [1887].

Immanuel Kant (1724–1804) rozvíjí dále estetickou zkušenost, pocit záliby prostřednictvím lidské obrazotvornosti a rozumové úvahy. Účel krásy tkví v jejím ideálu, jímž je člověk; význam věcí tak spočívá v esteticku, v konceptu (účelu, důvodu) uspořádání. Pocit vznešenosti sestává z jedinečné „vibrace“ či „rychlých změn“ pocitů, kontrastů, vjemů. Kantova estetika, stejně jako krása, harmonizuje představivost a porozumění do samo-obsažného a udržitelného pocitu potěšení, vytržení; je odkrytým substrátem, vlastní podstatou světa, přírody, přítomnou v každé tvůrčí činnosti. Příroda, jako objekt vědeckých zákonů, je sama odpovědná za krásu svých forem. Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832), který pokládal antiku za vrchol kultury, uctíval Saveryho pokračovatele Jacoba Ruisdaela (1628–1682), nazývá je básníkem mezi malíři. Krása stromu není spatřována v jeho zahradnický upravované formě, krása kamene je odkrývána pohledu, vrací se přírodní estetika v zobrazování stromů, skal, lesních porostů.

Při hledání identity, mimo odkazů antiky a renesance, malebnosti a krás přírodních forem, romantismem a přírodními vědami živěný byl proud přírodního krajinářství

¹⁰ Viz Le Blond [1986: 78–79, 94–95, 112–113].

v Americe. Absence tradiční evropské krajiny (se kterou by se člověk mohl ztotožnit) byla saturována obdivem k majestátní a vznešené přírodě, k jejím přírodním fenoménům. Odkazy Saveryho, Ruisdaela, Claude Lorraina (1600–1682), Gasparda Dugheta (1613–1675), Johna Constabla (1776–1837) či Williama Turnera (1775–1851) byly rozvíjeny malíři do nově transponované arkadské krajiny amerického kontinentu Thomasem Colem (1801–1848), Albertem Bierstadtem (1830–1902), Fredericem Edwinem Churchem (1826–1900), Georgem Innesem (1825–1894) a dalšími. Inspirace však mnozí čerpali i v panenských krajinách tropických ostrovů. Volné uskupení hudsonské krajinářské školy našlo odezvu v širokých vrstvách a posílilo vztah k objevené estetice přírody. Ten vyvrcholil koncem 19. a během 20. století zakládáním a legislativní ochranou národních i státních parků, jejich správou, jako území národního společenského významu. Starou anglickou krajinářskou školou (Lancelota Browna, Humphryho Repton a j.), na kontinentě reprezentovanou knížetem Hermanem von Pücklerem, byla inspirována lesní estetika Heinricha von Salische [2008 in Stibral, Dadejík, Peprník 2010: 35–54], která se stala jedním ze základů krajinné architektury i lesnictví a ochrany krajiny v Severní Americe. V Anglii, Severním Irsku a Walesu byly mimo národních parků zřízeny Areas of Outstanding Natural Beauty (AONB), oblasti výjimečných přírodních krás, chránící území s význačnými krajinářskými hodnotami. Podobně v dalších zemích byla konstituována územní ochrana krajiny v řadě kategorií, od národních parků, přes chráněné krajinné oblasti, přírodní parky, až po krajinné památkové zóny. Koncem 20. století tak zřetelně posílil zájem na ochraně tradičních hodnot v krajině; byly rozeznány jako ohrožené kulturní dědictví.

Krajinný design jako estetický proces

S tradiční krajinou spojuje estetiku krajiny Antrop, u něhož každá tradiční krajina (kulturní a historická) obsahuje jedinečný duch místa, jako definující identitu, symbolickou hodnotu, umožňující orientaci v prostoru a čase. Tradiční venkovské krajiny jsou dobře „čitelné“ a propůjčují daným místům a oblastem jejich charakter a identitu. To jsou důležité dědičné kořeny, kde symbolické a vjemové hodnoty jsou přijímány prostřednictvím esteticky vnímaných scénérií (krajinných scén). Také se zde dají nalézt důležité tradiční postupy a principy hospodaření a údržby krajiny, jejich struktur a měřítek (během 19. století již prostorově ustálených) tak důležitých pro rozmanitost druhovou i kulturní. Obsahují nepostradatelné znalosti udržitelných metod a postupů, nabízejí inspirace pro krajinu současnosti a budoucnosti, i pro její obnovu. Přestože krajiny minulosti nemohou být vzkríseny, jejich cenné stopy mohou být zachovány a funkčně zapojeny do současné urbanizované skutečnosti [Antrop 2005]. Na tradičních principech a v tradičních měřítkách strukturované prostředí krajiny může vrátit citovou jistotu a harmonický vztah člověka ke světu, ztracené během vrcholící technologické a průmyslové revoluce, dvou světových a dlouhé studené války. Tradiční uspořádání společnosti a jejího vztahu k přírodě a krajině doznalo zcela netušených a zásadních změn, jejichž důsledky se odrážejí i v současných postojích a zavedených schématech agro-industro-environmentálních vztahů ke krajině. Estetika krajiny se dostala na samotnou periferii zájmů a vnímání, jak ilustrují i následující odstavce.

Estetika tvorby prostředí, designu krajiny, není jen estetikou výtvarnou, ale i estetikou životního dění, estetikou života, kde výtvarný dojem kontrastně podtrhuje dojmy mimo-výtvarné, přírodní. Přírodní složky, limitující lidskou potřebu, představy o uspořádání krajiny, fungují jako kontrast a narušení lidského řádu a mohou se stát nositeli estetická.

Jakýkoli předmět i jakékoli dění (ať děj přírodní, ať činnost lidská) mohou se stát nositeli estetické funkce. Těž jev, který byl privilegovaným nositelem estetické funkce v jisté době, zemi atp., může být této funkce neschopným v jiné době, zemi atd.; není v dějinách umění nouze o případy, kdy původní estetická platnost byla znovu odhalena teprve vědeckým zkoumáním. [Mukařovský 1971: 2-7]

Honzík v souvislosti s psychickými funkcemi v architektuře (urbanismu) hovoří o vlivech díla na lidské smysly, ducha, o působení dojmů výtvarných a mimo-výtvarných (prostorových, prostorově klimatických, provozních) o podvědomém vnímání atmosféry prostoru, která vyvolává libost či nelibost, pocit souzvuku či disharmonie. Prostorové i provozní dojmy podmiňují možnost výtvarných zážitků. Značnou váhu Honzík dává především uměleckému citu, který bude vždy směrodatným pro začlenění nové stavby do prostředí města, krajiny; žádné zásady ani pravidla nemohou být přijaty jako trvalá dogmata [Honzík 1944: 6, 33].

U Honzíka harmonizace prostředí sama o sobě nevytváří hodnotu, pouze dovršuje, korunuje dílo, jehož hodnoty byly vytvořeny řešeními programů provozních, klimatických a konstruktivních. Sebedokonalejší rovnováha, spořádanost a symetrie, dosažené chladným rozumem, postrádají estetického účinu, spočívajícího právě v porušení dokonalé kázně, normy. Chladná dokonalost je umrtvující a esteticky inertní. Konstatuje, že směry antiestetické zamítající harmonizaci (uvedení částí do vztahu k celku, která odpovídá konstitučnímu založení člověka) se uplatňují u architektury podnikatelských. Nezáměr o stránku estetickou a psychologickou vyhovuje plně zájmům exploatačního praktikismu.

Podaří-li se nám dívat na svět jako na skladbu prostorů, na jednotlivou stavbu ne jako na samostatný svébytný celek, ale jako na součást jiného většího prostoru, který pomáhá vytvářet, nemůžeme dojít ani ke špatným závěrům urbanistickým, ani k omylům krajinným. [Honzík 1944: 22]

Příznivý poměr jednotlivostí mezi sebou a ve vztahu k celku je obecně dán harmonickými vztahy výšek a šířek (poměrů či formátů) navzájem a jejich vztahy k výškám a šířkám prostranství. Již před válkou upozornil Mukařovský, že umění a zejména architektura ztratily cit pro materiál (brizolit, betonové střešní tašky, eternit atp.); nové hmoty nahradily tradiční materiály. Došlo mnohde i ke znásilnění lidských měřítek a k narušení tradičního obrazu krajiny (likvidace tradičního členění krajiny; krajina se stala výrobním prostorem). Postupně se tak vytratila i materiálová podstata charakterizující rozmanitost krajiny. Podle Šindeláře se tak v druhé polovině 20. století zdá již jisté, že

... umění je zbytečné, přesahujíc hranice zájmů a pojetí světa. Hledisko ekonomizace se stává stále více rozhodující. Výsadba lesů, plodin, organizace krajiny se řídí

přísně ekonomickými hledisky. V přírodu se zavádí typ uspořádání, který jí není vlastní. [Šindelář 1969: 220]

V době třetí říše princip krve a půdy „*Blut und Boden*“ byl součástí romantické národní zelené ideologie. Vědecký, rasistický sociální darwinismus Haecklův (monism) posloužil jako vědecký základ rasových myšlenek nacismu, pojem ekologie nabídl článek mezi nacionalismem, socialismem, rasou a ochranou přírody. Národní ideologie očištění (návratem k jednoduchosti německé lidové krajiny) od asfaltové kultury velkých měst a kapitalismu, měly sloužit návratu člověka k hospodářství, udržitelnosti a ochraně přírody. Wiepking Jürgensmann společně s Konradem Meyerem navrhli množství environmentálních plánů, funkčních schémat a norem, kde člověk, příroda a vegetace byli ve společné harmonii, bez ohledu na místní tradice, komunity a příběhy krajiny.

Krajinní plánovači měli na východě totální plánovací svobodu. Tradiční design krajiny, jako dlouhodobý tvořivý proces, byl na stolech architektů krajiny nahrazen okamžitými účelovými řešeními přesného funkčního uspořádání. Města byla přetvořena parky a zahradami, katalogové farmy s německými a holandskými kolonisty nahradily původní usedlosti. Řídké osídlení mohlo pomoci ekologickým plánům obnovit zdraví a stav venkovské krajiny a přírody říše. Přírodní rezervace, zelené krajinné plány, organické farmy a vyhlazovací koncentrační tábory stály vedle sebe v surrealisticky podivném, fantasmagorickém a neuvěřitelném, leč skutečném klimaxu reálného, racionálně funkčního plánu. Racionálně funkční řešení pracuje pouze s okamžitou situací, odvádí zodpovědnost od jednotlivce a předává ji byrokracii. Místo jednotlivce, jako historického (za činy odpovědného) účastníka je zaměněno všezahrnující vizi historie, kultury, vše určujícího a řídicího politického systému [Muser 2010]. Ztrácí se tak (je institucionálně odepřena a bagatelizována) etická a morální odpovědnost jednotlivce za současné jednání a jeho důsledky. Němečtí krajinní architekti se s entuziasmem podíleli na proměně východu k obrazu nové domoviny. Byli okouzleni možnostmi jejich odborné erudice a realizací plánů s absolutní volností. Ignorováním člověka, vizuálních struktur a hodnot krajiny s člověkem a jeho činností, zvyky a potřebami spjatých (v jejich pohledu cizích, nevýznamných) se mohli vlastní cestou podílet na realizaci konečného řešení [Brueggemeier, Cioc, Keller 2005: 145].

Nová architektura přírodních prostor Ladislava Žáka měla vzniknout z potřeb společenské třídy pracujícího lidu, vycházejíc z prvků české krajiny. Po stránce lidsky obsahové se celá krajina měla stát bytem, domovem a rekreačním prostředím všech vrstev, zejména vrstvy lidové.

Nutnost a potřeba dobře ubytovat v přírodě všechny lidi všech společenských vrstev je něčím nebývalým a novým a dává zcela nový a odlišný sociologický lidský obsah nové architektuře zeleně. Architektonická forma této nové architektury zahrady, sadů a krajin bude vytvořena – jestliže vznikne u nás – plným právem a zcela logicky z prvků naší české středoevropské krajiny, z její zdejší domácí přírody a vegetace. Sloučením nového lidského lidového obsahu a nové architektonické formy, odvozené z prvků naší krajiny, může vzniknout nová svérázná architektura přírodních prostor, jestliže opravdu organicky sloučí všeobecně platný lidový prvek s novou formou, odvozenou rovněž převážně z lidových civilních prvků české krajiny. [Žák 1942: 129–136]

Někdejší Bařův expert pro urbanismus, architekt Hruška, ve studii *Přiroda a osídlení, biologické základy krajinného plánování* upozornil záhy na porušení harmonie krajiny, rozptylování zástavby do krajiny a navrhl sladit a harmonizovat vztahy mezi člověkem a přírodou. Varoval před přicházejícím rozvratem venkova, sídel a tradičních struktur v krajině.

Je třeba, aby poznáním všech biologických závislostí v přírodě se stala nutná omezení soukromého zájmu. Nelze v budoucnu připustit, aby se jako dosud parcelovalo a stavělo kdekoliv, cokoliv a jakkoliv. [Hruška 1945: 14]

Urbanismus nahlédl jako přežitik 19. století a vyzdvihl možnosti prostorového plánování. Konečným výsledkem měla být biologicky harmonizovaná krajina, esteticky dokonalá.

Vycházet z biologického souladu je jediná možná cesta při ozdravování krajiny; tedy: napřed dát krajině organický pořádek, řád, pak se estetické uspokojení, pokud jsou stavební a kultivační zásahy prováděny s porozuměním pro krajinu a její organické potřeby, dostaví samo. [Hruška 1945: 26]

Hruška věřil v ozdravení a harmonizování lidských a přírodních sil, v kultivaci kraje, v estetickou kapacitu, měřítko, hmotu a formu, obraz a siluetu; krajinu viděl jako nadřazený biologický celek. Nechtěl nic jiného než dobrý průměr produkce ve stavebnictví a ve formovém regionalismu spatřoval obranu proti postupujícímu rozkladu a ničení kulturních hodnot.

Dokud nenalezneme novou technicko sociální formu zemědělského sídliště, budeme muset vesnici bránit před rozkladem (v tom stáváme se jaksi památkáři!) Musíme se snažit, aby sídelní celek byl prodchnut určitým tvarovým modulem, tedy základním laděním, jež pojí všechna lidská díla ve hmotě, výškovém rozvojení, členění, materiálu atd. v celek... ale zásady a míry harmonie nelze normovat. [Hruška 1945: 27]

Jenže potlačení estetiky tradiční krajiny, měřítek, materiálů a po r. 1948 vznikající nová bytová i rekreační zástavba v krajině naplno potvrdily zavržení tradičních struktur a řádu v uspořádání krajiny, před čímž varovali Mukařovský i Honzík. To se obrazilo v jednostranném a pouze funkčně produkčním standardu prostorového plánování a organizace krajiny socialistického realismu a neofunkcionalismu. Smělá sídliště s absencí soukromých zahrad a sadů potřebovala další prostor v nezastavěné krajině, v bývalých vinicích, sadech, zahradách byla kobercově stavěna svérázná víkendová a prázdninová pseudosídla a osady, ve zdrobněném (nikoli však lidovém) měřítku i detailu. V obrazu krajiny kontrastní transekt venkovských sídel byl nastolením prvoplánově funkčního řádu trvale proměněn. Tradiční estetika života byla nahrazena kolektivní indiferentností.

Ztráta schopnosti vidět svět celistvě a ve vzájemných organických souvislostech je zřejmá v neschopnosti vytvořit záměrný organický a stylový celek s vnitřní logikou

a harmonií. Záměr není vyjádřen individuální formou, ale je naopak výsledkem standardní, mechanické a anonymní výroby, je obelstěním estetiky a hlavně člověka. Standard je dáván do prostředí, kde člověk chce standardu uniknout. [Šindelář 1969: 34–39]

Obytné soubory periferií měst se promítly v krajině sekundárními rekreačními periferiemi. Ozdravovací a funkčně harmonizační experimenty (pozemkové úpravy, kolektivizace, meliorace atp.) nevedly v krajině ke zrodu očekávaných estetických hodnot; ty zbylé mizí společně s ještě tradičními prvky dlouhodobě vžitého řádu hospodářského utváření. Příroda i krajina se staly surovinovými zdroji a zastavitelnými plochami v plánech územního rozvoje a prostorového plánování. Pojem krajiny jako místa se všemi rozmanitostmi byl nahrazen indiferentním termínem prostor; ten je pak možný nově funkčně organizovat a plánovat, bez ohledu na jeho historii, proměny a tradice.

Na zásadní aspekt měřítka člověka a ideální formát obyvatelné, esteticky funkční a strukturované krajiny, koncem devadesátých let minulého století znovu upozornil až Nauman [1999]. Na základě ankety k estetice a charakteru krajiny mezi architektky a urbanisty, uvedl jako optimální pro současná venkovská sídla maximálně dvou etážový dům s podkrovím, tedy do výšky deseti metrů. Bydlení ve vyšším poschodí než třetím připouštělo cca 32 %, preferovalo však pouze 7 %, respondentů ankety. Určité procento připouštělo pro obchodní a administrativní funkce budovy větší výšky, avšak nepřevyšující výšku vzrostlých stromů. Vyšší stavby byly přípustné pouze jako tradiční architektonicko krajinné dominanty (věže kostelů, katedrály, rozhledny). To vše je zásadní pro architekturu, urbanismus a plánování krajiny, obory typicky multifunkční,

kde estetická funkce nabývá na dominantním významu účinem optickým, často teprve časem a naším způsobem zrakového vnímání a kde právě s oblibou zaujímá místo uprázdněné funkcemi ostatními. [Mukařovský 1971: 279] Architektonický výtvar ... je určen k tomu, aby sloužil jako prostorové prostředí činností druhu nejruznějšího, ... organizuje prostor obklopující člověka. Organizuje jej jako celek a vzhledem k člověku celému, tj. vzhledem ke všem jeho jednáním... [Mukařovský 1971: 274]

Estetická funkce vytváří vztah člověka ke skutečnosti, brání převážení jediné (totalizující) funkce nad všemi ostatními. Zároveň však nemá žádný konkrétní cíl, nesměruje k plnění žádného praktického úkolu; spíše vyřaduje věc nebo činnost z praktických souvislostí.

Právě tím, že (estetická funkce) postrádá jednoznačného obsahu, stává se průhlednou, nestaví se k ostatním funkcím nepřátelsky, ale pomáhá jim. Jestliže ostatní praktické funkce, ocitnou-li se vedle sebe ve vzájemné konkurenci, usilují převládnout jedna nad druhou, uplatňující směřování k funkční specializaci (k monofunkčnosti, jejímž vyvrcholením je stroj), směřuje umění právě vlivem estetické funkce k multifunkčnosti co nejbohatší a nejmnohostrannější... [Mukařovský 1971: 43–44] ... estetická funkce pomáhá člověku přemáhat jednostrannost specializace, ochuzující nejen jeho vztah ke skutečnosti, ale i možnost jeho jednání

vůči ní. Nezabraňuje tvůrčí iniciativě člověka, ale pomáhá ji rozvíjet. [Mukařovský 1971: 154–155]

Zůstává-li nerozpoznána, bagatelizována, promarněna, či záměrně je odvržena vlastnost estetické funkce korunovat, harmonizovat (udržovat v rovnováze) či nahrazovat funkce jiné (provozní, hospodářské atp.), ztrácí se pojistka před zásadními změnami v harmonii a jednotě prostředí, v environmentální, společenské a sociální oblasti. Odcizení od této jednoty má za následek estetický a tím i etický úpadek našeho vnímání a citění [Lorenz 2000]. Rozpad etického vnímání, odpovědnosti morální a mravní, se odráží i na způsobu kolektivně anonymního jednání vůči ostatním živým tvorům, krajině, přírodě. Vztah společnosti ke krajině, k životnímu prostředí, je vypočten a vymezen surovinově energetickými toky a normovanými agro-industriálně-enviromentálními vztahy k složkám přírody, zdrojům. Starost o tradiční krajinu je svěřena rozvojovým prvoplánům. „Falešné dílo, cenné pro netrpělivé duchem, jež rád ušetří hodně času, který by byl třeba na důkladné studium díla přírody a lidských skutků.“ [Da Vinci 2010: 127–128] Nikoli skutečný obsah, ale pouhá plocha a její výkaz jsou objekty zájmu. „Ó lidská hlouposti, nechápeš, že se dopouštíš stejného omylu jako člověk, který osekává větve stromu, ozdobené listy a voňavými květy nebo ovocem.“ [Da Vinci 2010: 128] Rozhodující je dnes pouze produkční funkce a tržní hodnota, které je podrobena příroda, ekosystémy, biodiverzita, člověk a jeho dílo. Kdysi přirozené limity přírody, s ohledem na současné technologie, již nemají regulační funkci. Člověk překročil své měřítko a z něj vzešlé poměry v krajině, je jako jednotlivec zbaven esteticko etických a morálních povinností a zábran, převzatých kolektivní byrokracií (kraje, rezortu, státu, společenství) a dopad je zásadní.¹¹ Svoboda volby je nakonec stejně řízena nevolenou mocí a totalitou trhu, peněz. Současné teorie nového urbanismu, transektu, udržitelného hospodářství příměstského venkova (new residential sustainable farming communities v USA) se vrací k poměrům rodinných farem, tradičně strukturovaných malých sídel, k měřítku členění katastru a snaží se nalézt odpověď na současnou krizi krajiny, byť jejich praktický dopad spočívá v minoritě specializovaných komunit [Lerner 2011].

Estetické hodnoty krajiny neumíme v současné praxi (jako společnost) zřetelně rozpoznat, uchopit a účinně chránit, nejsou předmětem územně rozvojových schémat a plánů (byť lze předpokládat určitý potenciál v realizaci pozemkových úprav či územních systémů ekologické stability, jichž se mohou stát součástí, jsou-li s takovými aspiracemi vytvářeny). Tradiční prvky a formy krajiny jsou nahrazovány lacinými a provozně zjednodušenými normovanými řešeními (například tradiční ovocná stromořadí a aleje mizí, jsou nahrazovány, pokud vůbec, lacinými, pro krajinu funkčně i významově prázdnými, mnohdy i náletovými druhy dřevin). Edible landscape, americkými kolegy nedávno znovuobjevený a uctíváný fenomén, je tak mnohde proměňován na sterilní, významově vyhaslou krajinu. To je nedobré pro specifickou regionální i obecnou kulturu prostředí, která vrcholí monofunkčností, před kterou při veškerém omezení své doby varoval již Šindelář:

¹¹ Jako reakce vznikl dokument *Evropská úmluva o krajině*. Úmluva se věnuje krajině pozoruhodné, běžné i narušené. Předmětem úmluvy je krajina přírodní, venkovská, městská i industriální. Ochrana, správa a plánování krajiny jsou podle úmluvy **právem a povinností každého jednotlivce** a všech evropských zemí. Viz http://geography.ujep.cz/geo_s/st_opory_s/prilohy/kraj_plan_umluva_o_krajine.pdf.

Je-li systém bytostných potřeb potlačen a zaměněn za systém funkcí, dochází k vážným poruchám ve společenském životě. Funkce má tendenci standardizovat naše potřeby, produkty a psychický život. Stabilizuje se postupně v autoritativní normu, která diktuje našemu počínání. Má tendenci zjednodušovat a okleštovat náš vztah k životnímu prostředí. Také náchylnost měřit vše kvantitativně projevuje se jako snaha redukovat skutečnost na měřitelná a ověřitelná fakta a data, na jednoznačný výkaz funkce. Jedinec se stává funkcí, obecninou a je mu upřen význam, člověk je redukován na jednu dimenzi a podobá se tak stroji nebo materiálu, jeho hodnota je měřena jeho výkonností. Jedinec se stává divákem a ne účastníkem světa. Je to degradace člověka na skupinu životních a sociálních funkcí. [Šindelář 1969: 235–236]

Estetická hodnota krajiny, dynamického rozhraní řádu člověka a přírody, spočívá v harmonické jednotě celku s pestrou obsahovou diversitou umělých a přírodních prvků a jejich kontrastů. Je spjata s přírodní (lidskou potřebou usměrňovanou) sukcesí v krajině, s měřítkem člověka, s kapacitou jeho pohledu a vnímání, kde vnímanými objekty jsou i fragmenty v krajině prolnuté přírody. V zákonitostech lidského díla se obráží řád přírody, v přírodě se zrcadlí lidský genius; tak dlouho, dokud tradiční hospodářské narušování této křehké harmonie zůstává v mezích lidského měřítka, poměrů hmot a prostorů, v čistotě tradičních forem i materiálů. „U duchů kultivovaných se umění obráží v přírodě a propůjčuje jí svůj lesk. Nadvláda estetické funkce je tu vnesena zvnějška.“ [Mukařovský 1971: 6]

Rozdílné klimatické, půdní a geologické podmínky, morfologie a staletí tradičního hospodaření vytvořilo v celé Evropě bohatou a druhově rozmanitou mozaiku kulturních a přírodních krajin. Jedině udržitelnou správou těchto mnohofunkčních, kulturně historických krajin a jejich biodiversity můžeme uchovat cenné ekosystémové služby při současném zachování jejího kulturního a přírodního dědictví [EEA 2010]. Estetická hodnota krajiny je dnes společensky konstituována normou, pravidlem.¹² Přestože je předmětem zákonné ochrany, estetická hodnota jako podstata tradiční krajiny není často rozpoznávána a rozlišována mimo prostory chráněných krajinných oblastí, přírodních parků či krajinných památkových zón. Historické mapy vojenských mapování i mapy stabilního katastru tvoří ideální, detailní podklad krajinářské, konzervátorské i tvůrčí praxe v rámci těchto území. Jejich vypovídací hodnota by však mohla pomoci i k lepšímu porozumění, čtení příběhů utváření krajiny i mimo ně, v nechráněné krajině, kde absence významnějších přírodních prvků ještě vůbec nemusí znamenat, že se jedná o krajinu nehodnotnou. Naopak, řada autorů, věnujících se problematice estetiky krajiny vychází z kulturně

¹² Estetická hodnota tradičního rázu (charakteru) krajiny je z hlediska současné legislativy stabilizována pravidlem, celoplošně chránícím mj. kulturní a historickou charakteristiku místa, kulturní dědictví minulosti. Zákon (č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny ve znění pozdějších změn) v § 12 o ochraně krajinného rázu vychází z celoevropsky přijaté normy, zájmu na celoplošné (ochrana krajinného rázu je ochranou obecnou, platí tedy na celém území státu) ochraně krajinného rázu (vyjádřeného především morfologií terénu, charakterem vodních toků a ploch, vegetačního krytu a osídlení), jako součásti kulturního dědictví minulosti a příznivého životního prostředí budoucích generací, kde **přírodní, kulturní a historická charakteristika místa či oblasti je chráněna před činností snižující jeho estetickou a přírodní hodnotu.**

historických, estetizujících projevů člověka v krajině [Newton 1973], fenomenologicky¹³ z poznání a vnímání krajiny, jejíž význam a estetická hodnota je vázána na dílo (přítomnost) člověka a hledá i nové (environmentální, kognitivní) interpretace [Norberg-Schulz 1994]. Člověk je okem přírody, estetika sídlí v jeho pohledu. Vnímání i utváření krajiny je jedinečnou součástí tohoto pohledu.

Krajinu tvoří (ať už přímým zásahem nebo pouhým zaměřením pozornosti) vždy člověk. Příroda, považovaná v případě předchozích paradigmat v různém smyslu za neredukovatelný, bytostně přítomný vnějšek lidského světa, je vtahována dovnitř a jejím interpretačním rámcem se stává svět primárně lidských záměrů a cílů... Estetickou hodnotu krajiny bychom proto mohli situovat na hranici průniku dvou rámců, se snahou zachovat a chránit roztržštěný přírodní rámeček před tlakem kulturně-sociálního rámce. [Zuska, Dadejčík 2006: 28, 44]

Krajina je dynamickým rozhraním řádu přírody a řádu lidského, kde vzájemné interakce, narušování (v mezích daných měřítkem, tradičními poměry, postupy), mohou být nositeli estetických hodnot. Strukturované napodobování a estetizování přírody, tvorba vizuální formy, se staly podstatou umění nejen zahradnictví, parkové tvorby, ale i designu krajiny; přírodní prvky jeho součástmi (třeba jako kontrastní pozadí, nenarušený jednotící rámeček prostorové scény).

Hodnoty přírodní (člověkem poznané) nakonec růstem, zráním, stárnutím a rozpadem (refugia, doupné stromy) mnohdy převáží nad estetickými hodnotami kulturně historickými, kompozičními, zanikajícími změnou či ztrátou původního poslání, absencí péče a údržby. Přírodními procesy (rozpoznanými a předpokládatelnými) narušený umělý řád (alejí, stromořadí, krajinné kompozice aj.) by měl být rozeznán jako esteticky funkční a hodnotný stav krajiny (kontrastem jednotlivých prvků a jejich proměn, pestrostí detailu, zbarvení, akcentů aj.), kde jsou takto umocněny původní estetické funkce a hodnoty prostorotvorné, kompoziční.

Často se jedná i o **esteticky hodnotnou formu přírodovědné význačnosti**, přírodního detailu, archetypu, materiálu, přírodního vzoru (například u památných stromů, nikoli jen patina, která také zvyšuje účinnost estetický) [Durdík 1875: 411–412]. Starý specimen prastarého stromu, coby pozůstatek kompozice krajiny, parku, solitér ve vinici, na louce, v poli, na mezi či u cesty, ale i pralesní interiér, či údolí říční krajiny, geologický odkryv, jsou nejen přírodními hodnotami (refugium, doupný strom, výskyt vzácného druhu, hmyzu atp.), ale mnohdy i podstatou, archetypy, z přírody často přejímanými a napodobovanými, estetizovanými. Jsou esteticky hodnotnými přírodními archetypy (přírodní vzor, solitér, sošný objekt, tradiční materiál, druh), rozpoznáním návratem původní přírodní formy, odhalením zdroje, podstaty, člověkem vnímané, přejímané a napodobované krásy.

Aspekt odhalování a zakomponování přírody, jejího řádu, byl součástí zahrad a parků manýrismu i podstatou malebných krajinářských a dramatických romantických parků

¹³ Fenomenologie (z řeckého *fainomai*, ukazují se), znamená obecně přesné zkoumání jevů. Místo zkoumání podstaty skutečností samých se zabývá zkušeností, tím, jak se věci, i příroda, samy člověku ukazují; člověk je okem přírody, kterým se příroda sama na sebe dívá.

v krajině. Nejprve umělým komponováním malebné krajiny venkovských sídel, v ohromujícím měřítku jednotné a vznešené kompozice přírodních segmentů a prvků, podrobených přírodnímu řádu a jeho procesům. Později romantickým dotvářením divokých a drsných přírodních míst skalních výchozů, roklí a říčních údolí jejich zpřístupněním, zprůchodněním a akcentováním výhledů na dramatické detaily a panoramata okolní přírody a krajiny. Sem také sahají počátky kolektivního rozpoznání estetických hodnot znovu objevené a poodkryté přírody, rozmachu nejen turistiky, ale i ochrany přírody a krajiny, zrozené z poznání etické a morální odpovědnosti tyto hodnoty zachovat a udržovat.

V krajině sídel minimalizovaná příroda privátních zahradních oáz s racionalizovanými porosty, zdobnými fontánami a sbírkami minerálů, je v tradičním veřejném prostoru rozvíjena fontánami, kašnami, dlažbami, sloupy a sochami, jež doprovázejí otevřená prostranství spolu s ovocnými stromy sadů, vodními prvky, solitérními stromy návsi (místní či symbolické proveniencie), stromořadími a alejemi ulic a náměstí. Strukturovaná příroda je výraznou estetickou hodnotou městské krajiny, kontrastně narušující funkční dokonalost města jako stroje, harmonizující ostatní racionálně vykalkulované a umělé provozní funkce.

V přírodní a přírodě blízké krajině spatřujeme estetické hodnoty v původnosti a přirozené, mnohdy v dobré víře člověkem poodhalené archetypálnosti přírodních prvků. **V krajině urbanizované a hospodářské** byly tyto prvky uměle instalovány, proměňovány, organizovány a uspořádávány v rámci složitého systému vztahů a s ohledem na potřeby člověka. Staly se nedílnou součástí obývané krajiny, estetiky života. Stromy a porosty v podobě dominantních solitér, stromořadí a alejí (růstem a strukturou z přírody pečlivě vybraných vzorových, symbolických či užitných druhů), hory a horniny v podobě skal a balvanů, skalek, drobných lomů, kamenných zídek cest, mezí a teras, rozcestníků, stél a soch, často v kontrastní kompozici se stromy; podobně jako vodní prvky doprovázené přirozenými porosty i uspořádanými liniemi.

Lapidárně čistými, místně tradičními formami, druhy, autentickými materiály a strukturovanými postupy tak docházelo k naplnění předpokladů a možností prostoru, místa, morfologie terénu, krajiny; zde estetická hodnota celku se obrátí v ostrosti a kontrastech přítomných jednotlivých složek, prvků a jejich estetických funkcí. Naopak sukcesí (expanzí, nikoli však invazí) znovu osídlené polohy mezí, okrajů starých cest, úvozů, břehů, mohou být esteticky funkčním narušením hospodářsky nefunkčního a opuštěného lidského uspořádání, vizuálním zvýrazněním a odhalením jeho relikvů i potvrzením přítomnosti přírodního řádu na zbytcích tradičního uspořádání prostoru (přírodní kolonizace). Takovéto **dynamické prolnutí řádu člověka a přírody (v ideálním případě trvale udržované a spravované), je nejen esteticky funkční a hodnotné, ale významné z hlediska zvýšení retenční schopnosti krajiny, udržení a zlepšení biodiversity.** Ta je dnes často zcela závislá na trvalém zachování těchto kontrastních (esteticky funkčních) a přechodových poloh přírodního a umělého řádu.

Závěr

Estetické hodnoty krajiny jsou neopakovatelné a jedinečné, jsou obrazem vývoje a proměn osídlení, charakteru i duchovního a etického života společnosti, estetikou ži-

vota; krajinu přece neděláme pro cykloturismus. **Estetické hodnoty přírodních charakteristik krajiny** (vycházejíce z konstrukce přírodní estetiky, environmentalismu a potvrzené staletými zájmu umění, filosofie i přírodních věd), se tak odrážejí i v přírodních hodnotách, které se také jeví být jejich mírou, obrazem a potvrzením.

Utváření, design a plánování krajiny a sídel se neobejde bez schopnosti předjímání či predikce výsledku, celkové struktury, obrazu (díla, stavby, činnosti), které budou po stránkách funkčních (i esteticky) dokonalé. Právě proto hledáme inspiraci v minulosti (minulé přítomnosti, jež je nedílnou součástí našeho světa a poznání), kdy kontrastní prvky lidského díla i přírody měly nezastupitelná místa v dynamicky vyváženém uspořádání krajiny. Je tak odkrývána **podstata věcí**, daná i měřítkem, ostrostí a kontrasty¹⁴ významných prvků a segmentů, charakteristických materiálů (geologický substrát a jeho povrchové prvky, vodní prvky, porosty, okraje, solitéry, přírodní i umělé vytvářené dominanty, prostory, oblasti, cesty, ohniska atp.), ale i jejich predikcí, narušováním, zviditelněním, strukturováním a kompozicí, s ohledem na přírodní procesy a potřeby člověka, naplňujíc jeho vlastní **bytí v prostoru krajiny**.

Je-li toto kontrastní **prolnutí, dialog člověka s přírodou** esteticky funkční v jednotlivostech, bude s velkou pravděpodobností esteticky hodnotné i jako celek. Míra této hodnoty (celkové libosti) je (podobně jako u hudby) dána netoliko harmonií, jednotou celku, ale především ostrostí, kontrasty a akcenty dílčích složek, segmentů a prvků, umělých a přírodních. Spočívá také v čistotě forem a detailů, v patřičnosti a autenticitě materiálů, porostní skladby, ozřejmujících, potvrzujících a zvýrazňujících samotnou (vnímanou a rozpoznanou) podstatu svých (přírodních a kulturně historických) prostředí. Nejen poznání (na základě studia, predikce terénu, přírodních procesů, minulých i stávajících struktur), ale dlouhodobá, trvalá poučená péče a management jsou nepostradatelné.

Umění designu krajiny, vizuální plánování, koncept místa a vztahů jednotlivých prvků a jejich výsledná vizuální forma by neměly být jen pouhou okamžitou (zpravidla ohromující a překvapivou) stavbou, instalací (jako pouhý nápad, objekt, architektura), ale výsledkem složitého, dlouhodobého, stále se proměňujícího, interaktivního procesu, který obsahuje hlubší poznání podstaty věcí a jejich vazeb, včetně komplexního uspořádání prostorových a provozně funkčních vazeb a souvislostí. Umění nehledá duši ve věcech, ale samotného ducha věcí. Je to umění predikovat poznané přírodní procesy a vycházet jim vstříc (například řízená sukcese, hledání podstaty, krásy vzorů a archetypů přírody a jejich přirozené zviditelnění s ohledem na charakter místa, nikoli však kýčovitá náhrada, překvapivé dotváření novotvary),¹⁵ včetně omezení se na postupy a technologie, jež jsou s tímto poznáním v souladu, dříve tradiční lidová či selská moudrost. Věci, objekty, prostory mají být právě jen tím, čím skutečně jsou. Ostatně konečným

¹⁴ Např. esteticky působivý kontrast drobného měřítka podhorské vesnice v poměru s mohutností okolních hor, kontrast etruských měst a vesnic na vrcholcích a výchozech v toskánské krajině; na druhou stranu odpudivá absence kontrastu, okraje současných sídel, rozlévajících se v jednotvárně uniformní zemědělské krajině, zbavené zbytků tradičních hospodářských struktur.

¹⁵ Strukturování a uspořádávání stávajícího řádu, kde významná je dominantní funkce vybraných klimaxových dřevin, solitérů i linií ve struktuře tradičních hodnot krajiny, nebo obdobně význam místních, zdomácnělých krajových odrůd ovocných dřevin atp. Na druhou stranu je pochybené a nevhodné přetváření tohoto řádu, často zavlékáním „krásných“ či jinak „perspektivních“ zahradnických výpěstků „à la mode“ do krajiny; jejich místo je v uzavřené zahradě, v arboretu s vlastní estetikou funkce a hodnoty sbírkové.

cílem není racionální kalkul, pouhý fyzický tvar, ale především kvalita a čistota jeho obrazu v lidské mysli [Lynch 1960: 118–119].

Poděkování

Príspevek vznikl jako úvod do problematiky k řešenému projektu MKČR DF12P01-OVV050.

LITERATURA

- Antrop, Mark. 2005. „Why landscapes of the past are important for the future.“ *Landscape and Urban Planning* 70: 21–34.
- Benzoni, Gino. 2004. *Verso la Santa Agricoltura – Alvise Cornaro, Ruzante e il Polesine*. Collana: Rapporti/ Polesine e Cultura padana.
- Brueggemeier, Marc, Franz-Josef Cioc, Thomas Zeller. 2005. *How Green Were the Nazis?: Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*. Athens: Ohio University Press.
- Comenius, John Amos. 1887. *Orbis Sensualium Pictus*. Syracuse, New York: C. W. Bardeen.
- Da Vinci, Leonardo. 2010. *Deníky*. Praha: Československý spisovatel.
- Dessalier d'Argenville, Antoine Joseph. 1709. *La Theorie et la Pratique du Jardinage*. Paris.
- Durdík, Josef. 1875. *Všebecná aesthetika*. Praha: I. L. Kober.
- EEA (Evropská Environmentální Agentura). 2010. *10 messages for 2010 Cultural Landscapes and Biodiversity Heritage*. [online] [cit. 18. 6. 2011] Dostupný z: <http://www.eea.europa.eu/publications/10-messages-for-2010-2013>.
- Gilpin, William. 1794. *Remarks on Forest Scenery and other Woodland Views (relative chiefly to Picturesque Beauty) illustrated by the Scanes of New Forest in Hampshire*. Vol. II., 2nd edition, London: Gillpin.
- Gojda, Martin. 2000. *Archeologie krajiny*. Praha: Academia Praha.
- Hersche, Peter. 1990. „Die französischen Physiokraten – Vorläufer der Grünen oder Bahnbrecher des Agrobusinesses?“ *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrosoziologie* 38: 145.
- Honzík, Karel. 1944. *Úvod do studia psychických funkcí v architektuře*. Knižovna architektury, řada II. – Svazek 1. Nákladem a tiskem Dr. Ed. Grégra a syna v Praze.
- Hruška, Emanuel. 1945. *Příroda a osídlení, biologické základy krajinného plánování*. Knižovna Architektury, řada II., Svazek 2., 1/1945.
- Jellicoe, Geoffrey, Susan Jellicoe. 1975. *Landscape of Man, shaping the Environment from Prehistory to the Present Day*. London: Thames and Hudson.
- Kotková, Olga (ed.). 2010. *Roelandt Savery: malíř ve službách císaře Rudolfa II*. Praha: Národní galerie v Praze.
- Le Blond, Alexander. 1986. *Die Gärtnerei*. Leipzig: Leipzig Buchbinderische Weiterverarbeitung: Kunst und Verlagsbuchbinderei Leipzig.
- Lerner, Jonathan. 2011. „Your sub-division.“ *Landscape Architecture Magazine* 101 (2): 6–7.
- Lorenz, Konrád. 2000. *Osm smrtelných hříchů*. Praha: Academia.
- Lynch, Kevin. 1960. *Obraz města*. Praha: Bova Polygon.
- Mukařovský, Jan. 1971. *Studie z estetiky*. Praha: Odeon.
- Muser, Mark. 2010. *Nazi Oaks*. Advantage Inspirational.
- Nauman, Pavel. 1999. „Príspevek na kolokviu: Péče o krajinný ráz.“ Pp. 92–99 in Ivan Vorel, Petr Skleňníčka (eds.) *Sborník přednášek a diskusních příspěvků z kolokvia Péče o krajinný ráz, cíle a metody, konaného 17.–18. 2. 1999*. Praha: ČVUT.
- Newton, T. Norman. 1973. *Design on the Land: The Development of Landscape Architecture*. Cambridge: Harvard University.

- Norberg-Schulz, Christian. 1994. *Genius loci*. Praha: Odeon.
- Panofsky, Erwin. 1981. *Význam ve výtvarném umění*. Praha: Odeon.
- Piccolomini, Aeneas, Sylvius. 1959. *Memoirs of a Renaissance Pope, The Commentaries of Pius II*. New York: Putnam.
- Salisch, Heinrich. 2008. *Forest Aesthetics*. Durham: Forest History Society.
- Sannazaro, Jacopo. 1966. *Arcadia and Piscatorial Eclogues*. Detroit: Wayne State UP.
- Schama, Simon. 1996. *Landscape and Memory*. New York: Random House.
- Schopenhauer, Arthur. 1969. *The World as Will and Representation, Vol. I, 3. Book*. Dover.
- Stibral, Karel, Ondřej Dadejčík, Vlastimil Zuska. 2009. *Česká estetika přírody ve středoevropském kontextu*. Praha: Dokořán.
- Stibral, Karel. 2010. „Lesní estetika Williama Gilpina a Heinricha von Salische.“ Pp. 35–54 in Karel Stibral, Ondřej Dadejčík, Michal Peprník (eds.). *Kauza les: Environment jako estetický problém*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Šindelář, Dušan. 1969. *Tržiště estetiky*. Praha: Obelisk.
- Zuska, Vlastimil, Ondřej Dadejčík. 2006. „Krajina jako maska přírody: estetika subverze versus estetika konformity.“ *Estetika* 44: 28–43.
- Žák, Ladislav. 1942. *Architektura IV*.

SUMMARY

The balance of ecological and productive functions of the landscape, keeping at the same time high aesthetic and cultural values was the product of a mastered human intervention (applied in a concrete context) within its physical limitations. The development of articulated landscape mosaics indicates that the aesthetic appeal is the result of a human desire for spatial order, purity and boldness of forms. The skills able to harmonize with the nature to this ideal developed during the long centuries of practice. While some features were sought by design as local inhabitants applied their instinct for rational spatial organization, many landforms developed spontaneously as nature, in its turn, adapted to human activities. Over centuries, a stabilised systems of footpaths (often in their prehistoric trajectories, given by the natural and landform limitations), hedgerows, tree stands and natural wetlands remained stable and unchanged, supporting a variety of wildlife and sustaining landscape stability. This scenery was reflected in more carefully designed landscapes of surrounding nearby noble estates, comprising ornamented farms, gardens and parklands, divided by often majestic tree avenues that underlined the hierarchy of the communication systems.

The continuous investment made in shaping the landscape by enhancing its appeal and productivity is comparable to a work of art, in which the aesthetic character of the result was not by accident but was considered a coronation of all the effort deployed to optimise landscape productivity. In our days, when productive function of the landscape has lost its meaning, the aesthetic function has taken its place, symptomatically along with the ecological function. The goal of restoring the internal harmony of the inherited landscape is to reinforce this unique functional symbiosis between aesthetics and ecological functionality which is increasingly at risk. The maps of Stabile Cadastre graphically illustrated the mastered compromise that was achieved in the early 19th century by applying long lasting human efforts in managing the spatial organisation of nature.

TOTÁLNÍ MĚSTO

VÁCLAV CIMBÁL

1. Moderní společnost – rozštěpení těla a mysli, přírody a kultury

„Příroda není jen materie; je to i duch.“

C. G. Jung

Německý básník Ludwig Tieck v pohádce Skřítkci proti sobě staví dva světy. Úpravnou a plodnou kulturní zemědělskou krajinu, obdělávanou místními vesničany a divokou, na první pohled nevábnou a strach nahánějící divočinu obývanou cikány a jinými bídnými postavami. Druhý pohled, kterého jsou ale schopné pouze děti, básníci a jiní lidé obdaření fantazií, však v této divočině odkrývá svět obývaný elementárními bytostmi – skřítky a vílami. V závěru pohádky se vesničané neschopní vnímavějšího pohledu rozhodnou vyhnat cikány, divočinu vymýtit a přetvořit k obrazu svému. Poté i skřítkci a víly opouštějí kraj, který však v tu chvíli ztrácí svou úrodnost a mění se ve vyprahlou krajinu [Tieck 1974: 87–106]. Kromě jiného lze z pohádky vyvodit, že dospělí, racionální, kulturou okleštění lidé nejsou schopni citového prožitku divočiny a nejsou tak schopni odhalit ani její krásu a tajemství. Druhým poznatkem pak je, že divočina je něco základnějšího a zásadnějšího, něco na čem stojí i náš kulturní svět, který s její smrtí také umírá. Posledním poznatkem pak je nutnost a potřeba rovnováhy mezi protikladnými silami v kultuře vyjádřená také dvojicí jin a jang, chaosem a řádem či nověji hmotou a antihmotou.

Člověk se jako biologický tvor vyvíjel v těsném kontaktu s přírodou a tento kontakt tedy formoval jeho fyzické i psychické vlastnosti. Nelze idealisticky hovořit o jednoznačné lásce k přírodě, spíše lze rozpoznat jak kořistnické a dobytvačné rysy tohoto vztahu, tak úctu a pokoru k neznámému a přesahujícímu světu přírody. A snad ještě spíše lze o přírodě mluvit jako o komplementární ke světu kultury, dávající jí smysl a život. Především však lze rozpoznat dlouhodobým evolučním vývojem vzniklý symbiotický vztah mezi přírodou a kulturou. V oblastech, kde byl tento dlouhodobý vzájemný vývoj přeskóčen, tam kde se stal člověk náhle novým prvkem ekosystému, jako např. v Severní Americe před zhruba 12 000 lety, byl nově příchozí člověk pro nepřizpůsobenou přírodu větším nebezpečím (a naopak) než v místech svého původu [Ruddiman 2011: 90–93]. Od vzniku kultury tedy probíhal vývoj každého jednotlivce v dvojím prostředí, v prostředí přírodním i v prostředí kulturním. Vyvážený vztah k nim oběma zajišťoval plnohodnotný rozvoj lidského jedince. Tedy plnohodnotný rozvoj rozumový, emoční, citový a tělesný. Tělesný rozvoj nemá pouze hodnotu estetickou či zdravotní, ale týká se přímo geneze osobnosti, kterou nelze pojímat ve dvou liniích, jako genezi psychickou a genezi fyzickou. Celý svůj svět si osvojujeme v pohybu a přímým fyzickým kontaktem s ním. Vztah ke

světu našeho života je přímo spjat s naší fyzickou existencí. Po většinu své existence žilo lidstvo v podmínkách, které rovnoměrně umožňovaly kontakt s přírodním i kulturním prostředím.

V 19. století však nastoupil člověk spolu s průmyslovou revolucí cestu urbanizace. Pojmu, užívám pro potřeby tohoto textu ve smyslu živelného růstu měst a jejich významu v době od průmyslové revoluce a pro šíření městského způsobu života na venkov.¹ Tempo urbanizace se stále stupňuje. V roce 1900 žilo ve městech 13 % obyvatel planety, v roce 1950 29 % a roku 2008 se podíl městského obyvatelstva přehoupl přes 50 % obyvatelstva, přičemž se uvádí, že v Evropě žije ve městech již dnes 80 % obyvatelstva. Pro rok 2050 se pak v celosvětovém měřítku počítá se 70% podílem městského obyvatelstva [Mezřický 2011].

V současných vyspělých státech probíhala urbanizace pomaleji než v rozvojových zemích, po počátečním živelném období postupně vstoupila do další fáze, v níž již není jedinou a hlavní hybnou silou dalšího rozvoje měst migrace a růst počtu obyvatel, ale jiné faktory jako např. zvyšující se nároky na obytnou plochu. Naopak v rozvojových zemích probíhá urbanizace rychleji a stále je hnána především přílivem nových obyvatel. Počáteční fáze urbanizace je spojena s růstem chudoby a sociálních jevů. Ve vyspělých zemích se míru extrémní chudoby podařilo snížit, míra sociálních jevů poklesla méně, je však otázkou zda se se svými slumy a kriminalitou dokážou vyrovnat, alespoň v míře rozvinutých států, i dnes vznikající megalopole třetího světa. Přesun obyvatelstva do měst s sebou nese změnu způsobu obživy obyvatelstva. Nejprve od zemědělství k průmyslu a poté od průmyslu ke službám, administrativě, expertní práci a řízení procesů. Vzhledem k našemu tématu je však důležitější jak se změnil vztah k přírodnímu prostředí, ale také jak se změnil způsob osvojování okolního hmotného světa, který stojí v základech vztahu k přírodě a divočině.

Růst měst a růst průmyslu byl podmíněn, vedle rozvíjejícího se kapitalistického systému a vedle touhy po zisku, osvícenskými idejemi, touhou osvobodit člověka z často kruté vlády přírody, ulehčením mu v jeho životním údělu, usnadněním obživy, odstraněním těžké dřiny a bídy. Je nutné objektivně konstatovat, že řadu z těchto cílů se podařilo naplnit: kapitál utěšeně roste, v rozvinutých zemích se alespoň podařilo vymýtit krutou bídu, lidský život se prodlužuje, těžké dřiny na polích, v dolech, v těžkých provozech ubylo. Je však nutné stejně objektivně upozornit na cenu, za kterou k tomu došlo: kapitál je skutečným vládcem, kapitál je cennější než lidská práce, pohodlnější život je umožněn zpřehráním vazeb s přírodou a s přirozeným světem, vytvořením bariéry mezi člověkem a přírodou, virtuální světy jsou reálnější než přirozený svět, pohodlnější práce je vykoupena umrtvením těla v kancelářských provozech. A právě posledně jmenovaná cena zaplacená za pohodlí může být chápána jako symbol celého vzdalování se člověka přírodě. To proto, že vytváří bariéru mezi tělem a myslí, jakoby popírala vše, s čím přišla fenomenologická filosofie v čele s Maurice Merleau-Pontym. Přehlízíme, že mysl se rozvíjí v tělesném kontaktu s prostředím a své obsahy čerpá především z něj.

Řečeno s filosofem Josefem Šmajsem, sociokulturní informace vzniká třetím čtením přirozeného prostředí, sociokulturní informace je pak, dle názoru Josefa Šmajse, zakó-

---

¹ Ruku v ruce s připodobňováním vesnického života tomu městskému dochází také k urbanizaci venkovské krajiny: infrastruktura, průmyslová výstavba na zelené louce (např. Hyundai Nošovice).

dována v jazyce [Šmajš 2011: 211]. Domnívám se však, že je nutné tuto myšlenku rozšířit a považovat za kód třetího čtení nejenom jazyk, ale i další systémy člověkem vytvořené a užívané. Především jde o vizuální umění, nebo lépe řečeno o vizuální vyjádření uměleckých, náboženských a mytologických obsahů. Jedná se tedy o vymezení blízké tomu, které podal Ernest Cassirer. Ten v souvislosti se vznikem symbolů dokazuje jejich spjatost se základní situací člověka ve světě a se základními kategoriemi času a prostoru. Při tvorbě symbolických obsahů lze vystopovat dvě vztažné soustavy. První soustava je vázána na člověka, který je jejím středem a tím pádem i jakýmsi pomyslným středem světa. Geneze symbolů tedy postupuje od „Já“ k „Ne-Já“ a od konkrétních pojmů k obecným a abstraktním. Druhá soustava je vázána na přirozený prostor, odtud se pak např. odvozuje symbolický význam světových stran v náboženství a jejich promítnutí do sakrálních staveb a průběhu rituálů [Cassirer 1996], orientace podle světových stran se promítá do architektury od dob Vitruvia i v praktičtější rovině a jejím cílem je dosažení optimálního obytného prostředí staveb (světlo, teplo, vlhkost). Prostředí je vztažným rámcem i na nižších úrovních než jsou světové strany, stavby se orientují např. vzhledem k horám, vodním plochám atd. Vzájemný vztah obou soustav pak umožňuje nejenom praktickou orientaci, ale stojí také v základech lidského vztahu ke světu.

Sociokulturní informaci tedy tvoří více systémů, ne pouze jazyk a není jednovrstvá. Pro její adekvátní popis je nutné vedle pojmu symbolu postavit pojem znaku, v distinkci jakou provedla filosofie počínaje právě E. Cassirerem a dále filosofií fenomenologickou. V české literatuře distinkci znaku a symbolu asi nejuceleněji podal Ivan Mucha v knize *Symbole v jednání*. Pro tuto stať bude postačovat, uvedu-li, že symbol odkrývá mnohé další roviny světa, a vyžaduje interpretaci, neboť k jeho základním vlastnostem patří nejednoznačnost a enigmatičnost. Naopak znak se vždy vztahuje k téže rovině, je součástí sémantické struktury a práce s ním nevyžaduje interpretaci, ale pochopení [Mucha 2000]. Kulturu pak lze vymezit jako celek tvořený symboly, znaky, artefakty a jednáním. Zároveň je kultura závislá na starších přírodních strukturách a nevytváří tedy autonomní realitu. K těmto strukturám, člověku vnitřním i vnějším, se vztahuje symbolická kulturní vrstva, znakový systém slouží vnitřní organizaci kultury. Aby byla kultura životaschopná, musí se všechny zmíněné složky rozvíjet ve vzájemném souladu.

Maurice Merleau-Ponty se ve své filosofii snažil rehabilitovat smyslové vnímání našeho světa jako plnohodnotné a neukazující pouze zdání a přelud zakrývající skutečnou podstatu světa. Její poznání bylo v dobovém myšlení vyhrazeno pouze vědě. Merleau-Ponty vědu neodsuzuje, pouze jí chce vykázat či přesně vymezit její oblast zájmu a zároveň se snaží vyvrátit přesvědčení o tom, že věda popisuje a postihuje samu podstatu světa. Také ve vědě je, stejně jako v každodenním smyslovém poznání, poznávaný předmět ovlivněn poznávajícím, tedy vědeckou metodologií a použitými přístroji. Vědy vytváří pouze přibližné popisy světa, které s realitou korespondují, nejzřetelněji se tato skutečnost projevuje v kvantové mechanice, rozhodně však nejsou se zkoumanou podstatou totožné. Je tak vyvrácena představa předmětu spočívajícího v homogenním prostoru pozorovatelném z pevného bodu umožňujícím zcela objektivní poznání.² Prostor, předmět a pozorovatel jsou ve vědě neoddelitelné. Stejně tak jsou však neoddelitelné i při každodenním smyslovém vnímání. Absolutní nadřazenost vědy i nedostatečnost smyslového vnímání jsou tak překonány.

---

² Viz Heisenbergův princip neurčitosti.

Merleau-Ponty dokazuje, že si neoddělitelnosti předmětů, prostoru a pozorovatele všimli již moderní malíři. Jako příklad předkládá Cézanna, který opustil klasickou techniku, kdy jsou od sebe odděleny kresby obrysů předmětů a následná barevná malba. Absencí ostrých kontur Cézanne poukazuje na plynulost přechodů přirozeného světa. Cézanne také opouští klasickou perspektivu, která znásilňuje realitu i pozorovatele. Obraz, který si ve vědomí vytváříme, není konstruován podle pravidel perspektivy. Reálně pozorujeme předměty z různých úhlů pohledu a nikoliv vztažené k úběžnému bodu. Je tak vytvářen prostor, slovy Jeana Paulhana, jež lze „cítit srdcem“, prostor, v němž jsme sami zasazeni, prostor kolem nás, prostor s námi organicky spojený. M. Merleau-Ponty k tomu dodává, že náš vztah k prostoru „není vztahem čistého netělesného subjektu ke vzdálenému objektu, ale spíše vztahem obyvatele k jeho důvěrně známému prostředí“ [Merleau-Ponty 2008: 22]. Namísto homogenního prostoru „jenž se naráz předkládá netělesnému intelektu“ tak nastupuje „idea prostoru heterogenního, v němž mají přednostní postavení některé směry, které souvisejí s našimi tělesnými zvláštnostmi a naší situací bytostí vržených do světa“ [Merleau-Ponty 2008: 22]. Člověk není rozštěpitelný na tělo a ducha, ale je nedílnou jednotou, existující mezi ostatními věcmi, které díky tomu může poznávat.

Ve stejné organické jednotě, do které vstupují věci s prostorem a pozorovatelem, spočívají také jejich vlastnosti. Pozorujeme-li podle Merleau-Pontyho nějaký předmět, nevnímáme jeho vlastnosti oddělně a nespojujeme je až následně v jednotný obraz. Realita je taková, že jednotlivé kvality nejsou izolované, ale jsou propojeny s ostatními smysly. Tak barva ovoce může odkazovat na chuť, tvar na vůni atd.³

Moderna spojila tři síly – průmyslovou revoluci, urbanizaci a sekularizaci. Všechny tři mají potenciál k odtržení člověka od přírody a těla od ducha, jejich spojením dochází k synergii a k urychlení tohoto procesu. Postupně byla příroda oddělována od městského prostředí, ale také lidská přirozenost od umělé vytvořených systémů a v důsledku toho došlo k oddělení lidského těla a mysli.

Svého prvního extrému toto rozštěpení lidské přirozenosti dosáhlo v době zavedení a rozvoje pásové tovární výroby, tj. od první čtvrtiny 20. století. Jedná se o technologii oddělující tělo od mysli, do zájmu kapitálu však primárně zapojující tělo. Stejnoměrný

---

³ Důkazem tohoto tvrzení může být zpověď Jonathana I., muže trpícího synestézií, tedy ztrátou barevného vidění: „Většina jídla mu připadala nechutná – například rajská jablka se mu zdála černá. Barva manželek mu připadala krysí a nedokázal se s manželkou milovat; ani zavření očí nepomáhalo. O svou vysoce rozvinutou barevnou představivost přišel. Dokonce i jeho sny ztratily předchozí živou barevnost“ [Crick 1997: 168]. Věc však není v této perspektivě pasivním předmětem, ale nabývá jistou aktivitu, kterou na pozorovatele působí, podmaňuje si jej. Věci symbolizují určité chování, které nám připomínají, což je také příčina toho, podle Merleau-Pontyho, proč se různí lidé obklopují různými věcmi. O této vlastnosti věcí, o jejich schopnosti symbolizovat chování, určit události a schopnosti vyvolávat je z paměti hovoří také filosof Daniel Denett v knize Druhy mysli. Zaměřuje se především na starší lidi a na známý fakt, že se často nejsou schopni po přestěhování sžít s novým prostředím a jejich fyzické i psychické chátrání končí brzkou smrtí, která by v původním prostředí, mezi věcmi obdařenými smyslem a sloužícími jako jakási externí paměť tak brzo nepřišla [Denett 1997: 129]. Z našeho pohledu je pak neméně důležitý přístup Gastona Bachelarda, který vidí v jednotlivých živlech (vzduch, voda, oheň, země) „jakousi domovinu pro určitý druh lidí, jež dává látku jejich snům, je oblíbeným prostředím imaginace, jež řídí jejich život a přirozenou svátostí, jež jim dodává sílu a štěstí“ [Merleau-Ponty 2008: 32]. Věci tedy nejsou souhrnem vlastností, které teprve intelekt spojuje dohromady. Vztah člověka k věcem nelze omezit na pozorování chladného rozumu z pozice pevného bodu, ale lze jej popsat jako živý, oboustranný a zahrnující rozum, emoce, smysly i tělesnost.

pohyb pásu, rutinní pohyby zaměstnanců, to je hlavní charakteristika pásové výroby, ale i činností v soukromí, které jsou často tovární logikou inspirovány.⁴ Práce vyžaduje pouze zvládnutí několika zautomatizovaných a zefektivněných pohybů, zapojuje tedy starší mozkové vrstvy, neokortex stojící za naší lidskostí však mohl ráno, při odchodu do zaměstnání zůstat doma na nočním stolku.

Druhý vrchol odtržení těla a mysli zažíváme v současné době. A to přes optimistické předpovědi a naděje spojované s počítačovou technikou, která měla průmysl a techniku přiblížit člověku. Naděje vyrůstaly z osvícenského a modernistického ztotožnění lidství a člověčenství s rozumem. Tyto předpovědi se však nenaplnily, došlo zato k převrácení dřívější nerovnováhy těla a mysli ve prospěch mysli. Konkrétněji ve prospěch instrumentálního rozumu. Naše životy se z valné části mění na existenci umrtveného těla a oddělené mysli řešící rozmanité instrumentální úlohy nejrůznější náročnosti. Umožněno to je stále pokračující automatizací manuální, ale i intelektuální práce. Činnost robotů i lidská práce jsou pak zapojeny do produkčních procesů, v nichž každý jednotlivec vykonává (řídí, organizuje, koordinuje) jednu omezenou část. To samé platí i pro nevýrobní sféry, kde jsou administrativní procesy také rozfázované do jednotlivých částí, které vykonávají k tomu vyškolení pracovníci. Podstatné však je omezení pohybu, soustředění pohledu do jednoho místa a ztráta jakéhokoliv osvojení prostoru.

2. Město jako protipřírodní bariéra

Kultury se původně vyvíjely v souladu s nadřazeným, všeobjímajícím a život poskytujícím přírodním rámcem. Jejich vývoj je však neřízený a kumulativní. Z neřízenosti kulturního vývoje vyplývá, že podobně jako v případě biologické evoluce je optimální řešení hledáno většinou postupně. Určitý nově vzniklý systém je postupně vylepšován, popřípadě je od ostatních kulturních systémů odstiňován tak, aby nerušil jejich životaschopnost. Kumulativnost pak znamená, že vznik jednoho systému podmiňuje vznik systémů nových.

Příkladem, který zde za všechny uvedu je automobilismus, nebo automobil a systémy umožňujícího jeho masový provoz. Roku 1885 spatřil světlo světa první Benzův automobil. Roku 1913 zavedl Henry Ford pásovou výrobu vozu Ford T a umožnil tak jeho masové rozšíření [Macbeth 1985]. Automobil se stal hrdinou, který prý vyřeší téměř všechny společenské problémy. První trhliny však tento optimismus dostal již ve 20. letech 20. století, kdy začala být centra amerických měst beznadějně ucpána kolonami automobilů. Od této chvíle je rozvoj měst stále určován potřebami automobilismu. Politici a technici se neustále snaží novými metodami a technickými systémy předcházet naprostému dopravnímu chaosu a neobyvatelnosti měst [Keller 1998]. Automobilu se však přizpůsobují další a další oblasti života a vznikají nové, s ním spojené kulturní struktury. Automobil vstupuje do umění, do filmu a samozřejmě do reklamy. To vše způsobuje další růst automobilismu. Ten a snaha o jeho alespoň částečné sputání tak připomíná

---

⁴ Automatické a poloautomatické přístroje ergonomicky tvarované a umístěné s myšlenkou na maximální racionalizaci pohybu, polotovary atd. V případě privátní techniky však lze namísto o fordismu hovořit o taylorismu.

boj s dopingem ve vrcholovém sportu. Byť se to dnes snažíme maskovat, je automobil stále základní silou určující podobu měst. Kulturu jako samostatnou vrstvu reality popsal americký antropolog a spoluzakladatel oboru kulturologie Leslie A. White [Soukup 1996: 153–157]. Kulturní procesy postupně zatemňují, až zcela přetrhávají vazbu na přirozený svět jako nejzazší horizont. Novým horizontem se tak stává uměle vzniklá kultura, která pak je určujícím rámcem pro další kulturní rozvoj i jednání jednotlivců. Po dlouhá tisíciletí však zůstával vliv kultury a přírody v přibližné rovnováze, o skutečném odtržení lze hovořit až v moderní městské civilizaci.

Město lze v tomto kontextu vnímat jako záznam výše popsaných procesů. Po dlouhá staletí byla města vůči přírodě fyzicky uzavřena (valy, hradby, příkopy), nebyla však přetřhána přímá vazba na úrodnost okolní krajiny, kvalitu a množství vody z řek či studní, nebyl potlačen přirozený běh času, střídání dne a noci, ročních období. Už vůbec nelze mluvit o tom, že by městské obyvatelstvo v těchto obdobích bylo zbaveno závislosti na fyzické práci a s tím spojeným rozvojem v genomu zakódovaných programů rozvoje lidské osobnosti. K zásadní změně došlo během průmyslové revoluce. V této době se na základě nově pojaté matematické vědy, určené v prvé řadě k dosahování praktických cílů a ovládnutí přírody, začínají rozvíjet rozsáhlé technické systémy. Nejprve vznikají izolovaně v původních či nově vznikajících centrech, posupně se však propojují železnicí, silnicemi, telegrafem, telefonem a rozmanitými energovody. Města tak přetrhávají svou závislost na okolní krajině zemědělské, ale také na blízkých zdrojích energie.

Nejdůležitějšími technickými vynálezy umožňujícími nebyvalý rozvoj moderní architektury, ale také iluzi nadřazenosti a nezávislosti na přírodě jsou výtah s pojistkou, velkorozponové konstrukce – ocelové, předpínaný beton apod., vzduchotechnika. Rozvoj a růst měst byl katalyzován rozvojem systémů jako jsou moderní vodovody, elektrický proud a jeho rozvody a především osobní dopravní systémy individuální, hromadné, přepravující velké množství lidí uvnitř měst a nákladní, umožňující zásobování měst i z velmi vzdálených lokalit, to vše nejnověji doplňované o řízení informačními technologiemi.

Vodovody zdánlivě oddělují městské obyvatelstvo od zdrojů vody, ničí tak povědomí o jejich zranitelnosti, o potřebě jejich ochrany.⁵ Umělé osvětlení umožňuje prodlužovat den dlouho do noci a to nejen ve firmách a v domácnostech, ale také ve veřejném prostoru.⁶

Elektrická energie, výtahy, moderní konstrukce, vzduchotechnika umožňují budování rozsáhlých obchodních, zábavních či multifunkčních komplexů nabízejících prostor, v němž lze strávit nejrůznějšími zábavními činnostmi celé dny.⁷ Dochází k přesunu čin-

⁵ V historii se současnému stavu přiblížily snad pouze římské akvadukty.

⁶ Obzvláště negativní je, a to přes obecnou oblíbenost, nasvětlování jednotlivých památek, nebo jejich souborů v průběhu celých nocí. Negativní není pouze nadměrná spotřeba elektrické energie a tvorba světelného smogu, ale také další narušení a hlavně ochuzení přirozeného běhu věcí. Za přirozeného a přiměřeného umělého osvětlení má památka jiný charakter v letní a zimní noci, za úplňku či novu, v zamračeném či deštivém počasí, ve chvílích těsně po setmění či později v noci. Kromě toho ne všechny památky jsou „mrtvé“. To znamená, že žijí i jiným než muzeálním životem. Zhasnutí či rozsvícení v oknech o tomto životě vypovídá. Prudké nasvětlení všechny tyto rozdíly ruší a stavbu přibližují „ideálnímu stavu“ na fotografiích turistických katalogů.

⁷ Technické prostředky umožňující jejich výstavbu samozřejmě nebyly jejím jediným důvodem. Další příčiny byly ekonomické – maximalizace zisků obchodníků, společenské – rozvoj konzumní společnosti, rozvoj automobilové dopravy ničící veřejné městské prostory, proces, který však byl výstavbou obchodních center dále umocněn. Existence technických prostředků umožňujících výstavbu těchto obřích center tak byla spíše katalyzátorem jejich výstavby.

ností dříve spojených s venkovním prostorem do prostoru uzavřeného, hovoří se o privatizaci veřejného prostoru. Změna v jeho charakteru však nesouvisí pouze s ochranou před povětrnostními vlivy. Privátní prostor je samozřejmě jako privátní organizován, tím dochází k potlačení charakteru veřejného prostoru a ke zdůraznění funkcí a zájmů privátních.⁸ Ve spojení s dopravní technikou (především individuální) umožňuje, ale také vnucuje současné město životní styl, při němž nemusí docházet k žádnému kontaktu s přirozeným prostorem. Byt, pracovní místo, nákupní a zábavní centrum, automobil se mohou stát a také se stávají skutečným a jediným prostředím našich životů. Kontakt s vnějším prostředím a informace o něm je omezena na rtuťový sloupec teploměru. Propojení s přírodním světem jako zdrojem energie a surovin nutných pro vedení tohoto životního způsobu je zprostředkováno abstraktními systémy [Giddens 1998]. Ty zároveň slouží jako dokonalá bariéra uvědomění si dopadů vlastního jednání a tudíž i brzda jeho změny. Odtud tvrzení mnoha environmentálních myslitelů, že současná civilizace nutí k ekologicky nešetrnému jednání i ty jedince, kteří se o změnu chtějí pokusit.

Na základě dopravních a informačních technologií dochází ke vzniku celosvětové městské sítě. Ta však není jednovrstvá, ale je hierarchicky uspořádaná, a to od světových center na vrcholu, přes centra regionální a národní, až k městům lokálního významu. Města jsou však unifikována stejnými ekonomickými a organizačními principy. Společná celé síti je její závislost na vnější krajině, která se tak, vzhledem k rostoucí velikosti měst i nárokům jejich obyvatel, stále více stává jejich zásobárnou surovin a energie a rekreačním prostorem jejich obyvatel. Zatímco zemědělství a zásobování měst jeho produkty nebylo v přímém rozporu se zájmy vesnického obyvatelstva, je tomu v případě krajiny coby zdroje surovin a energie pro rozrůstající se městskou síť jinak. V nejhroších případech dochází k exploataci celých krajin a ničení vesnic a vystěhovávání obyvatelstva. V méně dramatických případech dochází k zástavbě krajiny stavbami z nichž nemá místní obyvatelstvo přímý užitek. Nejaktuálnějším příkladem je výstavba slunečních elektráren, ještě výrazněji pak mohou krajinu ovlivnit větrné elektrárny. Takovéto stavby mohou totiž degradovat krajinu, která by se bez jejich přítomnosti mohla stát vyhledávaným turistickým cílem a obživou pro venkovské obyvatelstvo, které již dávno není primárně živeno zemědělstvím.

Tak jako v kultuře dochází i ve městě k neustálému překrývání a doplňování starších vrstev novými tak aby byla zajištěna jejich alespoň částečná kompatibilita s dalšími subsystemy. Jako příklad v článku uvedu dnes velmi častá opatření proti dopravnímu hluku. Nejviditelnějšími jsou protihlukové bariéry. Ty sice ochrání přilehlé prostory před hlukem, důsledkem je však zcela nepřírozené členění městského prostoru, ztěžující, tak jak to činí řada jiných technických systémů, pohyb pěších. S automobilovou dopravou dále souvisí její překládání na vnější okruhy, opět vedeno pouze antropocentrickým cílem ochrany obyvatel, bez ohledu na újmy krajiny a přírody, které toto řešení přináší. Kromě samotného záboru půdy především dále rozšiřuje hranice města, kouskuje krajinu a ztě-

---

⁸ Příkladem je v současnosti dokončená přestavba Hlavního nádraží v Praze. Umístění pokladen je záměrně voleno tak, aby cestující musel projít mezi všemi nově zřízenými obchody. Toto řešení je známé z letišť. Pro správnou funkci obchodních center se užívá řada dalších opatření, která mají podpořit nákupy a vypudit ty, kteří zde nakupovat nechtějí. Řešení legitimní, pouze však v případě, že nebude docházet k pojmovému zamlžování a označování těchto prostor za plnohodnotnou náhradu skomirajících prostor veřejného.

žuje v ní pohyb lidem, zvěři, ale i migraci vegetace. Jiným příkladem adaptace na starší a silnější systémy jsou protihluková okna instalovaná v domech poblíž letišť. Ta mají zaručit nezměněnou kvalitu života, ovšem pouze za předpokladu, že přirozeným životem je život uvnitř. Obdobná řešení se užívají také podél frekventovaných ulic, v případě Prahy např. u severojižní magistraly.

Zmíněný kulturní mechanismus, však přináší v reakci na současný stav městského potažmo kulturního organismu i skutečně přínosné struktury, prvky a zvyky. Uvedu alespoň šířící se městské farmy, pěstování zeleniny na balkonech, zavádění zelených fasád a střeš, vznikající jako reakce na protipřírodní vyprahlé městské prostředí.⁹ Jako zdařilý příklad představím pouze pařížský obytný dům od Edouarda Françoise, jehož balkony jsou obehnány zábradlím tvořeným obřími květináči s bambusem [Suske 2008: 110]. Zcela jiným přístupem k přenesení přírodních forem do měst je jejich nápodoba architekturou. Touto cestou se vydává tzv. organická architektura¹⁰ využívající k navrhování např. teorii fraktálů, jejichž charakter mají v živé přírodě např. stromy, v neživé přírodě pohoří. Jiným přístupem je tzv. parametrická architektura, umožňující simulovat složité přírodní struktury. Pravděpodobně první parametricky navrhovanou realizací v ČR je Cafébar ve Starém Městě u Uherského Hradiště od Michala Kutálka. Ve světě pak např. CET v Budapešti od trojice Marthijn Pool, Kas Oosterhuis a Ilona Lénárd, či projekt administrativního centra Zilverparkkade od René van Zuuk Architekten. Záměrně nepíší o „zelené architektuře“, neboť ta svou podobou nemusí do městského organismu přinášet vizuální prvky odkazující k původnímu přírodnímu prostředí.¹¹

Výše zmíněné příklady snad přibližují poněkud abstraktní odlišení symbolu a znaku a jejich promítnutí do hmotné reality. Prostředí, které mezi nimi udržuje rovnováhu, prostředí, v němž nedošlo k potlačení původního smyslu symbolů a jejich záměně za znaky, je většinou prostředím, ke kterému se chce člověk vracet. Prostředím, které si uchovává tajemství, které nás láká a které chceme odhalit. Jedná se o prostředí, které odráží labyrint naší mysli a se kterým tak můžeme souznít.

Nicméně stále rostoucí urbánní svět v populaci prohlubuje potřebu krajiny a přírody¹² jako prostředí, v němž člověk jako živočišný druh vznikl, a na které je psychicky i fyzicky stále adaptován. Vztah ke krajině však nabývá nových kulturně formovaných podob. Pod tlakem současného ekonomického a kulturního modelu se však místa určená k naplně-

⁹ Tvrzení komplikují novější přírodovědecké výzkumy (např. D. Storch, Z. Veselovský), podle nichž města poskytují útočiště celé řadě živočišných a rostlinných druhů. Je tedy snad lépe hovořit o reakci na náš životní způsob, který tuto skutečnost nedovoluje zaznamenat. Skutečností však také je, že pro lidský prožitek přírody je důležitý krajinný ráz a ne pouze izolovaně žijící druhy.

¹⁰ Pojem organická architektura je však velice nejednoznačný a rozhodně neoznačuje ucelený architektonický směr či myšlení. Poprvé se objevil pravděpodobně již v roce 1841 v knize O umění a kráse od H. F. R. de Lammenaise, užívali jej též J. G. Semper a L. H. Sullivan, často je spojován s dílem F. L. Wrighta.

¹¹ Pouze okrajově zde chci zmínit obecnější problém ekologických řešení, která přes svůj šetrný vztah k přírodě nemusí být v souladu s evolučně vytvořenými schémata přirozeného světa. Často jsou tato řešení realizována na mikroskopické úrovni, bez přímého vizuálního vztahu k lidskému „mezosvětlu“, nebo jsou v něm přístupná, ale opomíjejí estetickou či psychologickou stránku reality. Taková řešení musí být prosazována pouze na racionální úrovni, což může být problematické a navíc nepřispívají k lepší obyvatelnosti prostředí.

¹² Ta se začala objevovat již v 19. století a stála u zrodu moderní turistiky, letních bytů, chat a trampingu. V současnosti však nabývá masovějšího charakteru a je vázána na řadu tzv. outdoorových aktivit.

ní této potřeby vřazují do národních i nadnárodních urbánních sítí. Pomineme-li stále okrajovou měkkou turistiku, dochází pod turistickým a rekreačním tlakem k urbanizaci a technologizaci krajiny. Krajina se často stává pouhou estetickou kulisou jiným, prostorově i energeticky náročným činnostem. Jejich bujení v místech, která kontakt s přírodou nabízí je známkou stále se šířící Nudy a manipulace člověka tržními mechanismy současné civilizace [Patočka 1990]. Nutnost cestovat za krajinou a přírodou do k tomu uzpůsobených míst je dána devastací některých částí příměstské¹³, ale i od měst vzdálenější krajiny coby zázemí městské sítě tak jak o tom píšu výše. Jak uvádí Hana Librová, ještě v první polovině 20. století stačila tato krajina k plnému mimoměstskému vyžití městských obyvatel [Librová 1987]. Lidé vedení skutečnou biofilní touhou po krajině tak jdou stále dál, hloub do přírody, v patách jim však jdou vyslanci urbanizovaného turistického zábavního průmyslu. Zajímavě přistupuje k měnícímu se využití krajiny Miloslav Lapka, který zavádí pojem PETosféra. Ten zachycuje nástup nové éry na venkově, jejímž těžištěm je příroda, estetika a turistika [Lapka 2008].

3. Člověk ve spárech informačních technologií

Již víme, že se člověk pohybuje ve dvou vztažných prostorových soustavách. Jedna je dána základními vlastnostmi a charakterem vnějšího prostředí, druhá se odvozuje od člověka, který je jejím pomyslným středem. Při vlastní genezi se člověk sice vymezuje vůči vnějšímu světu, nikdy však nezpřetrhá pouta, která ho s ním vážou. Naopak vnější podmínky jsou důležitým činitelem při zdravém utváření lidské osobnosti. Tělo a mysl jsou neoddelitelné, mysl je formována naším vztahem ke světu, k prostoru. Moderní informační technologie rychle se šířící v současném urbanizovaném světě však tento vztah narušují. Fyzické obeznamování s prostředím je stále více nahrazováno audiovizuálním popřípadě pouze vizuálním vnímáním. Manipulace s předměty se stále více omezuje na jejich ovládání prostřednictvím ovládacích prvků. Děti vyrůstající v tomto prostředí jsou ochuzeny o řadu pohybových aktivit, nejenom ve volné přírodě, které přispívají k rozvoji jemné motoriky a optimální genezi jejich osobnosti. Pouze vizuální informace z monitoru počítače nemůže nahradit skutečný fyzický kontakt s předměty, rostlinami a s živými tvory. Informační technologie v této perspektivě vystupují jako druhá bariéra, vedle té tvořené staršími technickými systémy, která člověka neoddeluje pouze od přírodního prostředí, ale odděluje jej i od světa vlastní hmotné kultury, od světa artefaktů. Svět digitálních přístrojů omezuje smyslové seznamování s materiály umožňující niterné propojování jejich kvalit, omezuje prozkoumávání mechanismů, rychlé střídání obrazů znemožňuje jejich skutečné prožití.

Distance od vlastního kulturního prostředí se projevuje v neschopnosti vnímat jeho různé kvality. V urbanistickém měřítku se to odráží v prostorovém chaosu před-

---

¹³ Příkladem jsou suburbanizované oblasti velkých českých (Praha-Jesenice, Zeleneč, Brno-jih) i evropských metropolí, ale také dopravní systémy fragmentující příměstskou krajinu. Podle Zprávy o stavu přírody a krajiny vydávané Českou agenturou životního prostředí CENIA činil průměrný roční úbytek zemědělské půdy v letech 2000–2008 3902 ha, což představuje asi 10,7 ha denně. V letech 2007 a 2008 přesáhl roční úbytek zemědělského půdního fondu 5000 ha. Během let 1980–2005 klesl podíl nefragmentované krajiny v ČR z 81 % na 64 % rozlohy státu, přičemž do roku 2040 se má dále snížit na 53 % [Miko, Hošek 2009].

městských a příměstských zón, proti kterému v současnosti protestují architekti a jiní profesionálové, ale širší veřejnost jakoby byla s tímto stavem smířena. Na úrovni architektonické se pak vzniklá distance projevuje v použitých materiálech, které často neposkytují haptickou, ale často ani vizuální pohodu, nemluvě o pohodě akustické.¹⁴ Právě tyto vlastnosti tradičních materiálů ale stojí, kromě jiného, za přitažlivostí historické architektury. Další vlastností moderních syntetických materiálů je jejich jakási vytrženost ze světa. Jak dokazuje Christian Norberg-Schulz, tradiční přírodní materiály odkazují k místu svého původu, mohou spojovat sídlo s okolní krajinou, díky představě o způsobu jejich vzniku, mohou odkazovat na lidskou práci za nimi stojící [Norberg-Schulz 1994].

Virtuální svět se dnes stává nutným východiskem i pro ty, kteří se mají o kvalitní prostředí sídel starat, tedy pro architektky. Výkresy provádějí v počítačových programech, s místem stavby se často seznamují prostřednictvím internetových obrazových map, materiály vybírají z mnohasetstránkových katalogů. A to vše již od dob studií. Jak tento přístup kontrastuje s praxí velkých architektů minulosti či žijících příslušníků starších generací. Připomeňme jen, že Josef Zídek se v době svých studií architektury nechal, aby ovládl řemeslo a poznal materiál, zaměstnávat jako zednický učedník [Ksandr 2009]. Le Corbusier byl vyučeným rytcem, Ludwig Mies van der Rohe byl synem kameníka a od svých 15 let pracoval jako stavební dělník a nositel Pritzkerovy ceny za rok 2009 Peter Zumthor se vyučil truhlářem. Není asi náhodou, že z mužů, kteří si osvojili praktickou práci s materiálem, vyrostli špičkoví architekti. A je otázkou, zda všeobecný úpadek a nezájem o tradiční řemeslo není dán, kromě struktury ekonomiky a s ní spjaté ideologie vzdělanostní společnosti, také vznikající distancí mezi člověkem a materiálním světem.

Ruku v ruce s rozvojem informačních technologií jde bouřlivý rozvoj soukromé i firmní komunikace. Komunikace představuje jednu ze základních lidských schopností, tento fakt pak vyvolává optimismus, že technika v informačních technologiích získala konečně svou lidskou tvář. Práce i soukromý styk s lidmi se postupně a zdánlivě přirozeně mění na „nekončící hovor“. Domlouváme, koordinujeme, propagujeme, hovoříme o svých zážitcích, o svých pocitech, zdánlivě lidská idyla. Je tomu tak skutečně? Řeč se podle Josefa Šmajse zrodila jako instrument, jako nástroj sloužící rozvoji a integraci kultury [Šmajš 2011]. Podle Jana Patočky má však řeč v sobě vždy něco osobního, vždy vyjadřujeme náš vztah k věcem a ke světu, funkcí řeči je ale také osobní úleva, slouží jako jakýsi citový či emoční ventil [Patočka 1992: 131]. Lze snad tedy říci, že řeč je kulturně konstitutivní, člověk v ní však vyjadřuje vždy to, oč mu v kultuře bytostně jde. Kultury se vyvíjely jako malé celky k nimž byl člověk vázán, a o které mu skutečně šlo. Současná městská civilizace však ve svých strukturách často výše zmíněné aspekty řeči odděluje. Na jedné straně je člověk nucen stále častěji komunikačně zprostředkovávat věci, s kterými není skutečně bytostně vázán, na druhé straně v osobní (a často právě internetové komunikaci) jsme svědky nesmyslného seberozebrání, infantilního citového vylévání či sdělování zcela banálních informací.

Oba řečové extrémy však něco postrádají, a to originalitu vyvěrající ze skutečné racionality, tedy ze svazku emocí, citu a rozumu. V obou případech je ke komunikaci užíváno určitých předem daných forem a komunikačních schémat. Byť v každém z obou případů

---

¹⁴ Stále častěji se prosazují materiály bez textury, ploché, neumožňující jemnou hru stínu, s malou tepelnou kapacitou, nenavozující tedy tepelnou pohodu (jak je příjemný chladný kámen v horkém létě).

konstruovaných pro dosažení jiných účinků. Lze snad tedy rozšířit tvrzení Konrada Paula Liessmanna o industrializaci vědění postřehem, že byla industrializována a technologizována také řeč [Liessmann 2008: 30]. Ta však slouží pouze mechanické obnově stávající městské civilizace. Dále izoluje člověka od přirozeného světa, na který byla alespoň podle E. Cassirera původně vázána. Město je prý stav myslí, působením všech druhů techniky se však stává stavem totálním, stavem bez alternativ.

4. Závěrem

Na předchozích stránkách jsem se pokusil ukázat, že město je zhuštěným konglomerátem všech čtyř složek kultury, tak jak jsem je určil v první části tohoto textu. Byť v jednotlivých obdobích rozhodují o vývoji a rozvoji měst měšťští představitelé, neurčují směr a podstatu jejich celkového směřování. To je dáno charakterem dobové kultury, která je dynamickým systémem jejich výše uvedených složek a tvůrčí činnosti člověka. Z dlouhodobého pohledu vzniká město i kultura spontánně, a lze hovořit o samopohybu ve smyslu v jakém tento pojem užívá Václav Havel [Havel 1999]. Tento vývoj se urychlil se zrodem moderní vědy, techniky a byrokracie, které jsou nutnými podmínkami fungování moderního města. Od dob průmyslové revoluce městský organismus vstřebává stále nové systémy, které přes dílčí snahy o usměrňování a řízení vedou město podle jim imanentní logiky.

Nástup informačních technologií svou razancí a silou umocněnou kombinací volného obchodu a vládní podporou snad ještě překonává výše popsany rozvoj automobilismu. Opět žijeme v době, která věří, že rozvoj určitého druhu techniky pomůže vyřešit společenské, ekologické a jiné problémy. Ale také žijeme v době, která je nucena řešit první problémy s touto technikou spojené. A opět žijeme v době, která odmítá vidět, že jsou tyto problémy této technice imanentní. Již Martin Heidegger přesvědčivě ukázal, že technika není neutrální. Technika není dobrá, když je dobře použita a zlá, když je užita špatně. Technika se stává nebo se již stala tím, co určuje charakter lidského světa, vtiskává mu však svou ne-lidskou podstatu. Podstatou technikou daného přístupu ke světu je jeho zvěčňování. Technika klasického průmyslového věku činila z veškerého přírodního jsoucna zdroj pro své vlastní fungování, pro obnovu svého fyzického těla, pro produkci, která obhajovala její existenci. Současná technika však obdobným způsobem uchopuje lidskou mysl, řeč i veškerou komunikaci. Informační technika svými obrazovými výstupy vytváří kulisu, která se stává naším každodenním světem. A zároveň svou síťovou, procesní podstatou spoutává veškerý lidský svět do jednoho systému s nesmírným tlakem na standardizaci a unifikaci a s umocněním procesů spojených s první vlnou technologizace světa.

Města ve svém organismu odrážejí vývoj techniky i duchovní kultury (umění, filosofie) s ní spjaté. Od izolovaných ostrovů v kulturní a přírodní krajině se postupně proměnila za přispění moderní techniky v síť, která zahrnuje stále větší množství sídel. Součástí tohoto stupně urbanizace je postupná přeměna volné krajiny v hospodářské a rekreační zázemí rostoucích měst. Technika spolu s nastavením současného ekonomického systému přispívá k jisté introverzi urbanizované společnosti. Postmoderní městská kultura žije ve falešné iluzi soběstačnosti dané odtržením nejenom od původního přírodního světa, ale i od hlubších vrstev lidské psychiky, od starších struktur lidského mozku.

Přes bouřlivý a pestrobarevný růst městské kultury však hrozí hluboká krize její i přírodního prostředí, které je její podmínkou a základem. Jak jsem napsal výše, aby byla kultura životaschopná, musí se ve vzájemném souladu vyvíjet všechny její složky – symbolický systém, znakový systém, jednání a jeho regulativy i artefakty. Symbolický systém je však v současnosti upozaděn, do popředí se v rámci duchovní kultury dere systém znakový, tedy systém řídicí a organizační, systém, který je vlastní podstatou informačních technologií. Kultura však svou vitalitu čerpá ze symbolického systému, který byl vždy těsně svázán s nevědomou složkou lidské psychiky a s kulturou obklopující přírodou. Symboly otvírají cestu k celku světa, z něhož vyvěrají kulturní hodnoty určující jednání jednotlivce a v podobě sociálních norem ovládají společnost. Přičemž normy jsou racionalizovaným a dobově podmíněným vyjádřením hodnot. V současné společnosti se však normy přestávají odvozovat od hodnot, ale jsou zcela racionálně vykonstruované [Mucha 2000]. Jejich posláním je řízení, udržení a integrace technických a společenských systémů, odtržených od přírodního světa. Naše městská civilizace se mění nebo již proměnila v gigantickou továrnu, v dnešní terminologii spíše firmu, tak jak to podle Erazima Koháka ve svém díle předpovídali Karel Marx a Bedřich Engels [Kohák 2010: 306]. Naše městská civilizace dosáhla již stavu předvídaného M. Heideggerem v němž se stala svět odkrývající silou pro většinu obstarávající populace technika. Civilizace, v níž více než 50 % populace žije ve městech se bez sofistikované techniky nemůže obejít. Co však lze, a co je úkolem především humanitních myslitelů, je neustálé odkrývání a zjevování skutečné tváře techniky. Ukazovat, že svět tak jak jej odhaluje technika, není jediný možný, že se nejedná o nejzazší hranici lidského světa, že technika nezjevuje skutečnou bytnost lidského světa a že nemusí být tím jediným, co určuje povahu naší městské civilizace.

Je nutné nově promýšlet a interpretovat hodnoty vyvěrající z hlubin přirozeného světa a následně podřídit znakový systém systému symbolickému, tedy podřídit sociální, technický a ekonomický systém hodnotám. S jistou dávkou zjednodušení lze tvrdit, že kultury jsou vázány lokálně, zatímco civilizace zahrnují větší geokulturní celky. Příkladem, kdy byly kultury sjednoceny nadřazenou civilizací je kupříkladu doba helénismu, která vedle geniálních kulturních a filosofických děl přinesla také pocit odcizení či ztracenosti obyvatel. Lze vyvodit, že kultura je začleňující, s rizikem ztročení před níž varuje např. N. Berdajev, zatímco civilizace odcizující, odcizení pojímám ve smyslu J. J. Rousseau jako vzdálení se vlastní, lidské přirozenosti a současně podřízení se vnějším systémům, sociálním i technickým. Překonáním negativ kultury a civilizace je jejich vyvážený vztah. V ekonomice se, zjednodušeně řečeno, jedná o napojení lokálních ekonomik na ekonomiku národní i nadnárodní, ovšem při zajištění dostatečně dlouhodobého udržení peněz v místě. Takováto ekonomika je silně vázána na fungující komunitu. Úkolem architektury je podpora nejen těchto komunit, ale i maximalizace oběhů peněžních jednotek v místě. Jedná se tedy na jedné straně o vytváření životního prostředí, v němž mohou fungovat malé podniky soukromého, družstevního, obecního či komunitního charakteru a zároveň užívání místních materiálů i místní pracovní síly.¹⁵ Rovnováha mezi místními

---

¹⁵ Vše psáno s vědomím, že architekti a architektura nejsou tvůrci nových světů, jak o tom snila meziválečná avantgarda. Svou prací však mohou napomoci k urychlení některých žádoucích společenských a kulturních změn.

a neregionálními procesy přináší větší svobodu v rozhodování o využití území.¹⁶ Přináší opětovně vědomí hodnoty zemědělské půdy, které pak tlačí na intenzivní, zahuštěnou výstavbu. Možnou cestou je preference obecní zahuštěné zástavby, ze které je však všem rychle přístupná volná krajina v okolí sídla, před do volné krajiny se rozpínající privátní zástavbou, poskytující každému kousek soukromé zeleně či výhled na nehlubokou parkovou vegetaci. Je třeba neustále připomínat a rozpracovávat názor L. Žáka, že i volné místo je architektura, a že volná krajina je cennější než zástavba. Možné je také navázat na vize labyrintických městských prostorů rozpracovávané v šedesátých letech. (např. Smithsonovi, van Eyck, Jacob Bakema, atd.) A právě zde je, domnívám se, velký prostor pro rozvíjející se parametrické způsoby navrhování. Cestou, která může spoluutvářet symbolickou vrstvu sídel, vrstvu, která již nemůže být spjata s jedním náboženstvím, či jiným velkým vyprávěním, je uliční umění a nově se rozvíjející urbánní akupunktura. Je tak možné usměrňovat energii města a vytvářet prostorové body, jimž mohou rozmanité sociální skupiny a subkultury připisovat symbolické významy. Snad tato cesta může zmírnit dopady městské civilizace na přirozený svět, snad může alespoň jeho části vyrvat ze spárů její strojové racionality.¹⁷ V současné době se však zdá, že zatím lidstvo není ochotno opustit dosavadní cestu a je rozhodnuto skřítky a víly ze svého pravouhého a plochého světa vyhnat.

LITERATURA

- Cassirer, Ernst. 1996. *Filosofie symbolických forem I*. Praha: OIKOYMENH.
- Crick, Francis. 1997. *Věda hledá duši*. Praha: Mladá fronta.
- Denett, Daniel. 1997. *Druhy myslí*. Bratislava: Archa.
- Giddens, Anthony. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Havel, Václav. 1999. *Moc bezmocných*. Praha: Torst.
- Keller, Jan. 1998. *Naše cesta do prvohor. O povaze automobilové kultury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kohák, Erazim. 2010. *Domov a dálava. Kulturní totožnost a obecné lidství v českém myšlení*. Praha: FILOSOFIA.
- Ksandr, Karel. 2009. *Josef Zítek architekt, pedagog a památkář*. Praha: Národní divadlo.
- Lapka, Miroslav. 2008. „Krajina jako PETosféra.“ *Vesmír* 87 (1): 36–36.
- Librová, Hana. 1987. *Sociální potřeba a hodnota krajiny*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně.
- Liessmann, Konrad Paul. 2008. *Teorie nevdělanosti. Omyly společnosti vědění*. Praha: Academia.
- Macbeth, Graham. 1985. *Velký obrazový atlas automobilu*. Praha: ARTIA.
- Merleau-Ponty, Maurice. 2008. *Svět vnímání*. Praha: OIKOYMENH.
- Mezřický, Václav (ed.). 2011. *Perspektivy globalizace*. Praha: Portál.
- Miko, Ladislav, Michael Hošek (eds.). 2009. *Příroda a krajina České republiky. Zpráva o stavu 2009*. Praha: Agentura ochrany přírody a krajiny ČR. [online] [cit. 6. 9. 2011] Dostupný z: [http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/priroda_krajina_2009/\\$FILE/OZCHP-Zprava_o_stavu_prirody_a_krajiny_CR-20091130.pdf](http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/priroda_krajina_2009/$FILE/OZCHP-Zprava_o_stavu_prirody_a_krajiny_CR-20091130.pdf).

¹⁶ Omezení vlivu nadnárodních společností, či pouze vzdálených investorů.

¹⁷ Člověk zásadním způsobem mění životní prostředí již od vzniku zemědělství. Je proto nutné vzájemný vztah člověka a přírody studovat a určovat typ a rychlost změn, kterým chceme naše životní prostředí podrobit. Pouze pasivní ochrana a představy o naprosté minimalizaci vlivu člověka na přírodu jsou vzhledem k cestě, kterou nastoupil již před tisíciletími pouhým sněním. Stejně jako opačná představa o naprosté tvárnosti člověka pro život v jakémkoliv prostředí a schopnosti přírody vstřebat veškeré lidské zásahy.

- Mucha, Ivan. 2000. *Symboly v jednání*. Praha: Karolinum.
- Norberg-Schulz, Christian. 1994. *Genius loci. K fenomenologii architektury*. Praha: Odeon.
- Patočka, Jan. 1990. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha: Academia.
- Patočka, Jan. 1992. *Přirozený svět jako filozofický problém*. Praha: Československý spisovatel.
- Ruddiman, William F. 2011. *Pluhy, nemoci a ropa*. Praha: Academia.
- Soukup, Václav. 1996. *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha: Karolinum.
- Suske, Petr. 2008. *Ekologická architektura ve stínu moderny*. Praha: ERA.
- Šmajš, Josef. 2011. *Ohrožená kultura*. Brno: Host.
- Tieck, Ludwig. 1974. *Život básníka*. Praha: Odeon.

SUMMARY

At present, more than 50% of the world population lives in towns. As a result, the town has become the predominating type of the human environment. This change raises many urban, architectonic, demographic, traffic, energetic as well as cultural-symbolic questions – the questions connected with the relationship of the man and the world as a whole. The man is an indivisible unity of body and consciousness; the contents of the consciousness are thus given also by the bodily experience of the physical world.

In the first part of the text, the author deals with the ways of the human relation to this world (space), origination of the basic spatial schemes and orientation in the space.

The author presents a thesis that the nature is an account of the depths of the being and that the relationship between the cosmos and the human spirit, the relationship, which serves as a matrix for mythology, arts, philosophy and science, has been seen from the morning of the human existence. In this article, the author examines how the spatial awareness is related to the character of the artistic, religious and rational grasp of the intuitively perceived order of the cosmos.

In the next part, the author studies the urban environment as an organism created by gradual snowballing and development of its structures. The author studies their development from the moment when towns represented the human environment for an insignificant part of the population only and when the people maintained a close link to the natural/rural environment, up to the present. Now it is typical that the town is the human environment for more than half of the world population, and the society has been thus physically and culturally separated from the natural world. As a consequence, the relationship with the natural world has been being replaced by the relationship with other cultural layers. This situation raises questions whether such closed culture may perform its typical functions, whether a system of values can be restored, or whether it is a formal, auto-reference system incapable of giving answers to the basic questions of the human existence. The author shows that the artificial technical environment serves as a background for solving both living and existential issues in many works of the mental civilisation. However, he shows that in order to solve them, it is necessary to overcome the technology as a world-governing phenomenon and subordinate it again to the sphere of values as a source of private and social standards of action.

FAKTORY VOLBY DOPRAVNÍHO PROSTŘEDKU – PODSTATNÝ ASPEKT PROMĚNY SOUČASNÝCH MĚST

MARKÉTA BRAUN KOHLOVÁ

Úvod

V příspěvku usiluji o zodpovězení otázky, *co vysvětluje volbu dopravního prostředku, který lidé používají při pravidelných cestách, a jakou roli při rozhodování hrají prostorové charakteristiky bydliště, neboli jak se volba dopravního prostředku liší u rezidentů center měst a suburbii*. Předkládané závěry jsou založeny na výsledcích mé dizertační práce a výzkumu dopravního chování dospělého městského obyvatelstva ČR provedeného v Centru pro otázky životního prostředí UK v letech 2007 a 2008.¹ Přičemž jsem se při zkoumání omezila pouze na způsoby cestování dospělého městského obyvatelstva ve vybraných českých městech.

V první části popisují, jak pevné místo má pravidelné cestování v našem životě a proč má smysl studovat volbu dopravního prostředku. Dále na příkladu hlavního města Prahy stručně popisují prostorové proměny městských aglomerací a změny v objemu a struktuře osobní dopravy od roku 1989. Diskutují zde, jakým způsobem je probíhající suburbanizace spojena s nárůstem automobilové dopravy prostřednictvím rozdílů v dopravní dostupnosti a občanské vybavenosti. Ve třetí části shrnuji hlavní výsledky svého empirického výzkumu. Ve čtvrté části představuji typologii různých sfér racionality volby dopravního prostředku, které je možné ve výsledcích identifikovat. V páté části v závislosti na převládajícím typu racionality volby dopravního prostředku diskutuji klíčové faktory nárůstu a poklesu objemu individuální automobilové dopravy.

1. Proč studovat volbu dopravního prostředku aneb jak jsme na tom s osobní dopravou

Důvody, proč se zabývat každodenním cestováním, jsou dle mého názoru dva. Jeden se týká našich individuálních životů, druhý celé společnosti. Tím prvním důvodem je, že jednotlivci žijící v současné době ve velkých západních městech stráví cestováním velké množství času (v průměru 60 až 80 minut denně) [Zahavi 1974; Zahavi, Talvitie 1980; Metz 2008] a vynaloží na něj mnoho finančních prostředků a dle stávajících poznatků

¹ Data pro empirická šetření byla sebrána v rámci projektů *Analýza každodenního dopravního chování dospělého městského obyvatelstva* (URBAN TRANSPORT), č. 24/2006-430-OPI/3 financovaný z OP Infrastruktura – Priorita 2 (2.4) a Ministerstvem dopravy ČR a *Analýza distribučních a sociálních dopadů sektorových politik* podpořeného (2D06029, VaV/320/1/03) podpořeného Ministerstvem školství mládeže a tělovýchovy ČR.

není příliš pravděpodobné, že by se v tomto ohledu v budoucnosti něco změnilo [např. Larsen, Urry, Axhausen 2006; Laurier 2004; nebo Plaut 2004]. Druhým důvodem pro studium každodenní mobility jsou dopady dopravy jako agregátu každodenního pohybu jednotlivců na vzhled moderních měst a městské společnosti. Dopravní sektor v rozvinutých zemích na jedné straně přispívá přibližně 10 % k tvorbě HDP (9 % v ČR) a jeho služby jsou nezbytnou podmínkou pro zajištění hospodářských i volnočasových aktivit jednotlivců. Na druhé straně doprava zapříčiňuje řadu environmentálních problémů, jako je zvýšení emisí znečišťujících látek v ovzduší nebo hluk, které spolu s dopravními nehodami přispívají k vyšší nemocnosti obyvatelstva. K dalším negativním společenským důsledkům dopravy patří dopravní zácpy. Ty ovlivňují jak individuální rozvrh produktivních i neproduktivních činností stále většího počtu jednotlivců, tak efektivitu firem a celého hospodářství. Nezanedbatelná je také energetická náročnost dopravního sektoru. Doprava v Evropské unii totiž s 32 % celkové spotřeby energie předešla průmysl jako energeticky nejnáročnější sektor. Vzrůstající spotřeba energie v dopravě klade stále větší nároky na těžbu ropy a výstavba dopravní infrastruktury vede k extenzivnímu záboru půdy. Doprava je tak na jedné straně považována za významný pozitivní faktor sociální integrace a realizace ekonomických aktivit měst [Yago 1983], na druhé straně jsou její nárůst a s ním spojené problémy vedle kriminality nebo odcizení považovány za jeden z negativních důsledků vysoké koncentrace obyvatelstva, resp. modernity [Keller 1998].

2. Jak souvisí suburbanizace s nárůstem automobilové dopravy?

Podívejme se na zásadní proměny prostorové struktury našich měst za posledních dvacet let a současně s nimi na obrovský nárůst dopravy a především individuální automobilové dopravy. Ukažme si to na příkladu hlavního města Prahy, i když je třeba si uvědomit, že prostorové transformační procesy v pražské aglomeraci se mohou především v rozsahu lišit od obdobných procesů v ostatních aglomeracích České republiky.

Dominantním znakem proměny českých měst a urbánních oblastí v posledních dvaceti letech je rozpínání měst do okolní venkovské krajiny a volné přírody v procesu *suburbanizace* [Sýkora 2001, 2002; Sýkora, Hrychová 2002; Hnilička 2005]. Rozpínání českých měst po roce 1989 se vyznačovalo především ne-industriální povahou a zahrnovalo hlavně rezidenční, komerční a technologický sektor. Nové rezidenční lokality jsou charakteristické samostatně stojícími či řadovými domy umístěnými v sousedství historických měst a sídel vzniklých během předešlých fází suburbanizace, mnohdy také ale „na zelené louce“. Obyvatelé těchto nových suburbánních sídel pocházeli ze spíše homogenních skupin nižší a vyšší střední třídy, s vyšším stupněm vzdělání a ekonomického statusu, z nižších věkových skupin a s převážně městským způsobem života [Ouředníček 2002].

Rezidenční suburbanizace se v porevolučním období projevovala dvěma protisměrnými pohyby obyvatelstva. Znamenala stěhování osob z ostatních oblastí republiky do regionu velké Prahy, zároveň byla provázena úbytkem populace v centrálních městských obvodech [ČSÚ 2009]. Původní bytová zástavba v jádru města uvolnila rozsáhlé plochy administrativní a komerční funkci. Vedle rezidenční suburbanizace probíhala suburbanizace komerční v podobě velkoobchodů, maloobchodů, skladů, distribuce a produkce a ta měla na přelomu století podle Sýkory [2002] o mnoho větší sílu měnit příměstskou krajinu než suburbanizace rezidenč-

ni. Supermarkety a ostatní komerční zařízení byly a stále jsou umísťovány typicky podél dálnic, jejich sjezdů, jiných významných silničních komunikací a křižovatek ve městě i mimo něj.

Přestože suburbanizace v České republice (ještě) nedosáhla podoby a objemu známého např. ze Spojených států, již na přelomu století bylo možné sledovat její negativní efekty. Jedním z nich je zvýšená poptávka po dopravě a především po individuální automobilové dopravě. Od počátku 90. let se v České republice kontinuálně zvyšoval počet osobních automobilů, tzv. stupeň automobilizace. Zatímco v roce 1990 připadalo na 1000 obyvatel ČR 233 automobilů, v roce 2008 to bylo už 423 [Eurostat 2008; Ministerstvo dopravy ČR 2008]. Přestože obyvatelé Prahy v minulosti vždy vlastnili větší počet osobních automobilů, nárůst zde byl v průběhu devadesátých let ještě masivnější. V roce 1990 připadalo na 1000 obyvatel Prahy 276 osobních automobilů, nicméně v roce 2008 to bylo již 550 [Ministerstvo dopravy ČR 2008]. Jen pro zajímavost je toto číslo vyšší, než je průměr evropské patnáctky, ale také vyšší než průměr v zemích jako Belgie, Nizozemí, Dánsko nebo Švédsko [Eurostat 2008; Ministerstvo dopravy ČR 2008]. Zatímco v roce 1990 tak připadalo v průměru 1,57 osob na jeden automobil, v roce 2008 jen 1,33 [TSK hl. m. Praha 2009].

Nárůst v počtu vlastněných osobních automobilů byl doprovázen obrovským nárůstem v jejich používání. Tempo nárůstu objemu automobilové dopravy v Praze po roce 1990 je ve srovnání s 80. léty více než 5krát vyšší a 2,5krát vyšší než na ostatním území České republiky. To znamená, že v tomto období „narostl automobilový provoz v Praze více než za celou předcházející éru existence automobilismu od konce 19. století až do roku 1990“ [ÚDI Praha 1999]. Nárůst automobilové dopravy v hlavním městě Praze je po celou dobu doprovázen změnami počtu osob přepravených hromadnou dopravou. Ten klesl mezi lety 1991 a 1995 o 18 %. Kolem roku 1996 se stabilizoval a od roku 2001 začal celkový počet přepravených osob opět mírně růst [ÚDI Praha 1996–1997; ÚDI Praha 1999–2006; Dopravní podnik hl. m. Prahy 1993–2005]. Podle dopravních expertů mají na vysoký nárůst osobní automobilové dopravy v Praze v posledních letech vliv dva jevy. Jednak se zvyšuje celkový počet cest po městě, který může souviset s rozvojem podnikání a se změnou životního stylu obyvatelstva. Kromě toho vzrůstá i počet osobních automobilů, které denně přijíždějí do Prahy z ostatního území státu nebo ze zahraničí [ÚDI Praha 2008].

Pozorujeme-li proměnu územní struktury regionu hlavního města, vyznačující se výraznou rezidenční a komerční suburbanizací, a masivní nárůst individuální automobilové dopravy, stěží se lze vyhnout otázce, zda a jakým způsobem oba fenomény viditelné na území hlavního města souvisejí. Vliv využití půdy (*land use*) na dopravu je zřejmý, neboť „rozmístění různých lidských aktivit v území je primární příčinou cestování“ [Wegener, Fuerst 1999: 3]. Čím více jsou v některých lokalitách koncentrovány pouze některé funkce na úkor jiných, tím více jsou jedinci nuceni cestovat.² A právě prostorové

² Podle Urryho [2002] má účast na různých aktivitách substanciální význam pro jedince i celou společnost. Urry tvrdí, že blízkost (*proximity*) jako tělesná spolu-přítomnost (*corporeal co-presence*) je skutečným důvodem mobility a cestování. Být *tváří v tvář*, *tváří k místům* či *objektům* (*face-the-place and objects*) je sociálním základem cestování. „Mobilita je obecně centrální proto, aby byly sociální sítě pevně splepeny, a fyzické cestování je obzvláště důležité pro usnadnění konverzací na místě a tváří v tvář, vytváření spojení a sociálních vazeb, třebaže nerovných, které přetrvávají v čase.“ [Urry 2002: 265] Potřebu spolu-přítomnosti nabízí Urry jako vysvětlení neklesajících fyzických kontaktů a objemu dopravy i ve světě, v němž je stále častější fyzické cestování předmětů, stejně jako imaginativní a virtuální cestování. Fyzická blízkost, kterou navíc vnímáme jako „povinnou, vhodnou a žádoucí“ [Urry 2002: 258], umožňuje reprodukci důvěry a jako taková je nenahraditelná.

oddělení různých funkcí, jako je bydlení, nakupování, zaměstnání atd., je kromě celkové dekoncentrace obyvatelstva charakteristickým rysem suburbanizace i českých měst. Nové rezidenční lokality jsou typicky umístěny dále než v docházkové vzdálenosti od komerčních aktivit nacházejících se převážně v blízkosti důležitých silničních komunikací. Komeracionalizace centra spojená s obrovským objemem turismu, která vytlačila bydlení pryč z centra města a bývalých průmyslových zón, byla experty v oboru jmenována jako nejvýznamnější změna prostorové a funkční struktury Prahy [Sýkora, Hrychová 2002]. Ve srovnání s vnitřním městem jsou příměstská (suburbánní) sídla výrazně více charakterizována koncentrací rezidenční funkce na úkor funkcí ostatních. Rezidenční sídla se navíc vyznačovala poměrně vyšším socioekonomickým statusem nového obyvatelstva. Zatímco na začátku 90. let se staly suburbie domovem bohatších obyvatel, teprve na sklonku 20. století k nim přibyla i nižší střední třída.

Výsledkem stěhování obyvatelstva do příměstských sídel a tedy postupného územního oddělení různých lidských činností je obrovský nárůst dopravy [Pucher 2002]. Nová výstavba rezidenčních sídel mimo hranice kompaktní městské zástavby, ale i řada sídel postavených v průběhu 19. a začátku 20. století se totiž zpravidla kromě vyšší koncentrace rezidenční funkce vyznačuje také nízkou hustotou obyvatelstva. A právě nízká hustota obyvatelstva vede kromě územního oddělení funkcí k růstu dopravy a především osobní automobilové dopravy. Podle Newmana a Kenworthyho [1999: 100] a jejich mezinárodního výzkumu 37 světových velkoměst „se zdá, že kritickou hranicí, pod kterou je neodmyslitelnou charakteristikou města využívání území závislé na automobilu (*automobile-dependent land-use pattern*) přibližně 20–30 obyvatel na hektar.“ Toto číslo odpovídá hustotě obyvatelstva v oblastech zastavěných samostatně stojícími rodinnými domy. V nových rezidenčních lokalitách v okolí Prahy dosahuje hustota osídlení právě takových hodnot [Hnilička 2005].³ Zajištění služeb hromadné dopravy je v oblastech s nízkou hustotou osídlení totiž výrazně ekonomicky neefektivní. Cesta hromadnou dopravou bývá navíc v řídké osídlené oblasti výrazně delší, než by tomu bylo v případě použití automobilu. Pokud navíc klesá frekvence spojů pod jistou úroveň, která zabraní jejich uživatelům volit si časy cest podle potřeby, začnou používat auto, bez ohledu na to, že je to například finančně i časově příliš náročné a že by rádi využívali hromadnou dopravu.

Efekt rozptýlené sídelní struktury a nízké hustoty obyvatelstva na každodenní cestování a volbu dopravního prostředku potvrzuje řada současných empirických studií [např. Handy 2002 nebo Dargay 2006]. Ty zároveň ukazují, že žádný z efektů sídelní struktury neovlivňuje jedině nehledě na ekonomické okolnosti jeho rozhodování. Relativně nízké ceny motorových paliv umožňují i lidem z hustě osídlených oblastí a oblastí koncentrujících různé funkce realizovat cesty na dlouhé vzdálenosti automobilem. Příjem je tak významným a pozitivním prediktorem volby automobilu ve všech deseti empirických studiích, o nichž referuje Dargay [2006] i v empirickém šetření, jehož výsledky dále prezentuji.

Skutečnost, že existuje vztah mezi sídelní strukturou a volbou dopravního prostředku, dokládají také agregovaná data o dojíždě v rámci aglomerace hlavního města. Významně větší podíl osob dojíždějících do Prahy ze Středočeského kraje cestuje ve srovnání

---

³ Jen pro zajímavost, hustota osídlení pražských Vinohrad je 324 ob./ha, panelového sídliště Háje 224 ob./ha [Hnilička 2005: 73].

s osobami cestujícími na území hlavního města osobním automobilem. Z osob dojíždějících do Prahy ze Středočeského kraje jich 33 % cestuje autem, a to buď jako řidiči, nebo jako spolujezdcí. Z dojíždějících v rámci hlavního města jich automobil volí pouze 13 % [ČSÚ 2001]. Také větší podíl osob (26 %) dojíždějících do Prahy z ostatních regionů republiky volí ke své cestě automobil. Je třeba si uvědomit, že statistika podílu jednotlivých dopravních prostředků na dojížděcí sice ukazuje, že z příměstských regionů dojíždí větší podíl osob autem, nelze z ní však vyvodit, zda se tak děje proto, že je zde nižší nabídka služeb hromadné dopravy, anebo proto, že u cest z přilehlých okresů, které jsou zpravidla delší, je automobil výrazně rychlejší a v některých případech i levnějším dopravním prostředkem než alternativy, které nabízí hromadná doprava. Pouhé porovnání agregovaných měr „sice poskytuje obecnou představu o možných efektech různých typů rozvoje území na cestovní vzorce, nepřispívá však k porozumění vztahu mezi městskou formou a cestovním chováním“ [Handy 2002: 225]. Právě snaha poskytnout nejen statistické, ale i behaviorální vysvětlení vztahu mezi morfologií městských sídel – strukturou a cestovním chováním, resp. volbou dopravního prostředku, bylo jedním z cílů kvalitativního šetření, jehož výsledky dále prezentuji.

3. Čím cestují lidé v českých městech? Výsledky empirického výzkumu

Závěry prezentované v tomto textu jsou založeny na výsledcích empirického výzkumu kombinujícího statistickou analýzu diskretní volby⁴ [podrobnosti Ben-Akiva, Lerman 1985] s kvalitativní sociologickou (biografickou) analýzou⁵ [Strauss, Corbinová 1999].

Díky kombinaci obou typů metod tak vysvětlují volbu dopravního prostředku ze dvou perspektiv: a) *statistické* a b) *behaviorální*.⁶ Statistická analýza v kvantifikované podo-

⁴ Statistická analýza byla provedena na datech získaných ve standardizovaném dotazníkovém šetření. Jeho cílovou skupinou byli dospělí obyvatelé vybraných aglomerací sto- a vicetisícových měst (Hradec Králové, Pardubice, Plzeň a Praha) a měst Chomutov, Jihlava, Kroměříž a Turnov. Šetření proběhlo v období duben až červen 2008. Zkoumanými jednotkami v dotazníkovém šetření byli dospělí jednotlivci. Ve výběrovém souboru bylo celkem dotázáno 1723 respondentů. Důvodem omezení vzorku na dospělou populaci byl požadavek na alespoň formální dostupnost všech dopravních alternativ (tedy včetně řidičského oprávnění). Respondenti byli do vzorku vybíráni kvótním výběrem. Kvótními proměnnými byly: 1) místo bydliště (6 kat.), 2) pohlaví, 3) věk (3 kat.), 4) vzdělání (4 kat.) a 5) ekonomická aktivita (4 kat. vč. důchodců). Zastoupení kvótních kategorií je proporcionální k zastoupení v populacích jednotlivých aglomerací a měst. Pro podrobnosti výběru viz Braun Kohlová [2010].

⁵ Kvalitativní analýza byla provedena na datech získaných v šetření změny bydliště a volby dopravního prostředku. Toto šetření kombinovalo biografické a polostrukturované rozhovory. Typologický vzorek sestával z rezidentů čtyř městských aglomerací České republiky: Brna, Hradec Králové a Pardubice, Plzeň a Prahy, kteří v předcházejících dvou letech změnili místo svého bydliště. Celkem bylo dotázáno 19 dospělých osob, které taktéž referovaly o partnerech žijících s nimi v domácnosti. Mezi údaje získávané pro oba partnery patřily především cestovní vzorce. Dotazovaní byli ve věku 26–68 let a reprezentují různé socioekonomické kategorie s výjimkou skupin s nejvyššími příjmy. Co se týče diversity z hlediska nového místa bydliště, 11 z celkem 19 domácností se přestěhovalo do širšího centra města nebo v jeho rámci, 8 domácností se přestěhovalo na předměstí nebo v jeho rámci. Data byla získána prostřednictvím osobních rozhovorů. Výsledky kvalitativní analýzy a odlišnosti jednotlivých typů byly následně s pomocí statistické analýzy ověřeny na vzorku 120 osob dotázaných taktéž ve výše uvedeném dotazníkovém šetření. Pro podrobnosti šetření a analýzy viz Braun Kohlová [2010].

⁶ Více k přijatým metodologickým předpokladům a detailům využitých metodologických postupů viz Braun Kohlová [2010].

bě popisuje souvislosti mezi cestovním chováním, možnostmi a zázemím příslušníků různých společenských skupin, na něž situační omezení dopadají v různé míře. Protože s pomocí statistické analýzy nelze vysvětlit, jakým způsobem situační omezení vedou k určitému typu jednání, ani tu část jednání, kterou s pomocí omezení vysvětlit nelze, doplnila jsem ho o kvalitativní šetření, které poskytuje potřebné behaviorální vysvětlení a ukazuje, že dopravní dostupnost hraje pro různé typy obyvatelstva při rozhodování o umístění svého bydliště různě velkou roli. Výsledky empirické analýzy obou typů odhalují, jak moc se způsoby volby dopravního prostředku a vliv jednotlivých determinant u různých společenských skupin liší. Velkou heterogenitu jednání jsem se proto pokusila systematizovat s pomocí typologie aktérů a odlišných sfér racionality, které se u nich při volbě dopravního prostředku dominantně projevují. Vytvoření takové systematizace je nezbytné pro určení klíčových faktorů nárůstu a poklesu individuální automobilové dopravy a případnou identifikaci motivačních či regulačních mechanismů, které mohou být účinné při omezování rostoucího objemu automobilové dopravy.

Shrňme-li oba typy poznatků, lze tvrdit, že každodenní volba dopravního prostředku je z velké části vysvětlena řadou omezení, která jedinci zpravidla nedokáží ovlivnit. Prvním z omezení volby dopravního prostředku je množství času a finančních prostředků, které má jedinec k dispozici. Přesněji řečeno, je-li ostatní stejné, volí lidé při pravidelných cestách dopravní prostředek, jímž je cesta rychlejší a na jehož využití je třeba vynaložit méně peněz. Dále jsou to služby hromadné dopravy, občanská vybavenost bydliště a povaha zaměstnání a s ní spojené požadavky na flexibilní mobilitu, co vysvětluje, proč někdo jede autem a jiný hromadnou dopravou. Takový typ zdánlivě pružných mobilních vzorců, který je vynucen požadavky okolí, ale jedinci nepřináší svobodu, ale naopak ho omezuje. Z finančního hlediska volbu dopravního prostředku limitují na jedné straně rozdíly v nákladech mezi různými dopravními prostředky, na druhé osobní příjem jednotlivce. Rozdíly ve finančních nákladech ovlivňují u bohatších lidí užitek spojený s cestou autem méně. Jinak řečeno, bohatší lidé náklady, stejně jako ostatní typy omezení, mohou do jisté míry ignorovat, a to také mnohdy činí.

Dále volbu dopravního prostředku vysvětluje občanská vybavenost a úroveň infrastruktury hromadné dopravy v místě bydliště. Lidé žijící v lokalitách, v nichž se nachází menší množství obchodů, úřadů, škol, atd., častěji cestují autem než prostředky hromadné dopravy, na kole či pěšky. Evidentně existují aktivity, které se každý snaží vykonávat a které na mobilitu rezidentů hůře vybavených lokalit kladou specifické požadavky. Lidé, kteří bydlí v lokalitách s horší občanskou vybaveností, vozí své blízké nebo nákupy na delší vzdálenosti, neboť kvůli horší nabídce vykonávají větší část každodenních činností mimo bydliště. Protože je auto pro převážení nákladu a dalších osob nejpohodlnější a někdy i nejlevnější, cestují lidé s bydlištěm v hůře vybavených lokalitách častěji autem, a to jako řidiči i jako spolujezdci. Na jejich chování mají tudíž trvání cesty a náklady menší vliv. Podobné je to s nabídkou infrastruktury a služeb hromadné dopravy. Kromě trvání cesty vysvětluje totiž volbu dopravního prostředku interval spoje hromadné dopravy, který může jedinec využít. Tam, kde jsou intervaly hromadné dopravy delší, pojedou lidé spíše jiným dopravním prostředkem. Zároveň ale interval u většiny lidí ovlivní volbu dopravního prostředku méně než trvání cesty. Plánováním totiž lidé dokáží část celkového trvání cesty poměrně úspěšně snižovat, a do budoucna jim v tom budou ještě více pomáhat komunikační technologie. Zajímavé je, že vzdálenost na zastávku hromad-

né dopravy volbu dopravního prostředku nevysvětluje. Pravděpodobně jsou ve většině městských aglomerací vzdálenosti na zastávky dostatečně malé, ani se navzájem příliš neliší. Vysvětlením, proč lidé, kteří bydlí na okraji měst a v suburbiech, jezdí častěji autem, je tedy občanská vybavenost a délky intervalů hromadné dopravy, a nikoliv samotná vzdálenost bydliště od centra. Domnívám se, že je tomu tak proto, že městské aglomerace v ČR, v nichž byl výzkum proveden, nejsou tak velké a vzdálenosti mezi periferií a centrem v nich nedosahují více než pár desítek kilometrů. Proto nejsou rozdíly v cestovních vzdálenostech u obou typů rezidentů odlišné.

Další a velmi silné omezení volby dopravního prostředku představuje povaha zaměstnání. Není to velikost úvazku, ale skutečnost, že dotyčný musí být schopen pružně vyrážet na cesty do různých destinací anebo uskutečnit celkově větší počet cest. U těchto osob, i když se jedná o menší část populace, je výrazně větší pravděpodobnost, že budou řídit auto, a to neohledně na vyšší cestovní náklady a trvání cesty. Potřeba volně si zvolit čas odjezdu v souvislosti s prací je tím nejsilnějším faktorem řízení auta. Těžko bychom proto u osob typu pojišťovacího agenta, které jezdí autem, protože potřebují navštěvovat klienty na různých místech, hledali faktory, které by je vedly ke změně dopravního prostředku. Nezodpovězenou otázkou však v případě těchto osob zůstává, jakému dennímu množství cest a různých destinací tato potřeba odpovídá.

Z výsledků kvantitativní analýzy vidíme, že situační omezení dopadají v mnohem větší míře na osoby s nižším příjmem a ženy. Zatímco v případě chudších obyvatel mají náklady větší efekt na atraktivitu té které alternativy než u lidí bohatých, u rozdílu v chování mezi pohlavími se tak jednoduché vysvětlení najít nepodařilo. Muži zkrátka častěji než ženy řídí nebo jezdí na kole. Platí to, i když zároveň kontrolujeme vliv jejich příjmu, postavení v pracovní hierarchii nebo potřebu pružně volit čas a cíl cesty. Zdá se, že mužům řízení auta a cesta na kole přináší něco, co většina žen neocení. Je možné, že muži více než ženy preferují autonomii, soukromí, prožitky euforie, rizika, rychlosti, demonstraci síly nebo výkonu, které jsou typické pro řízení a cyklistiku. Je ale také možné, že muži řídí auto, které je ve většině domácností vzácným zdrojem, častěji než ženy, protože mají v rámci domácností lepší vyjednávací pozici. Zajímavé je, že použití žádného dopravního prostředku nelze jednoduše spojit s vyšším či nižším vzděláním ani s věkem, je-li již modelován vliv osobního příjmu. Nejednoznačný vliv na volbu dopravního prostředku má postavení jedince v pracovní hierarchii. I když skutečnost, že má jedinec v práci podřízené, zvyšuje pravděpodobnost, že bude cestovat autem, je tato proměnná korelována s osobním příjmem a náklady na cestu autem. Pouze část variability závislé proměnné lze proto vysvětlit samotným postavením v pracovní hierarchii, jako jednoho z možných distinktivních aspektů statusu.

Přestože popsaná situační omezení a rozdíly mezi různými sociodemografickými skupinami vysvětlují velkou část variability volby dopravního prostředku a vzhledem ke své objektivní (tvrdé) povaze jsou vhodné k predikci, snažila jsem se vysvětlit také vliv životního stylu, který lidé preferují. Zaměřila jsem se především na to, jakému typu bydlení a charakteristikám bydliště dávají lidé přednost. Důvodem je, že skutečné charakteristiky bydliště sice cestovní chování statisticky vysvětlují, to ale neznamená, že ho podmiňují. Navíc pozorujeme, že lidé někdy cestují určitým způsobem, i když jim to prostorová omezení komplikují, anebo naopak zvyhodňují jiné chování, než po jakém lidé touží. Jak naznačují výsledky kvalitativního šetření, upřednostňování tradičního městského či naopak suburbánního bydlení už v sobě obsahuje určité představy o způsobech cestová-

ní. Ovšem odpověď na otázku, jaký je směr vztahu mezi prostorovými charakteristikami území, v němž lidé cestují, a typem mobility a jakou roli v něm hraje preferovaný životní styl, je mnohem složitější. Lidé s bydlištěm v lokalitách s dobrou občanskou vybaveností a nabídkou služeb hromadné dopravy (zpravidla v centrech měst) skutečně častěji cestují hromadnou dopravou a lidé bydlící v lokalitách, kde je úroveň obojího horší (předměstí), cestují častěji autem. Nicméně horší dopravní dostupnost a občanskou vybavenost bydliště nelze považovat za jednoznačnou příčinu častějšího používání auta. Jak ukazují výsledky kvalitativního šetření, v jedné skupině populace jsou obě charakteristiky bydliště spíše důsledkem určitého životního stylu založeného na bydlení v domě se zahradou mimo město a automaticky spojeného s častým a rutinním používáním auta.

Přesněji řečeno, co se týče vztahu mezi upřednostňovanými charakteristikami bydliště (jeho dopravní dostupností a občanskou vybaveností) a volbou dopravního prostředku, jsem identifikovala celkem čtyři typy osob. Nazvala jsem je následovně: *I) Mít to blízko a nejen na tramvaj, II) Na místě nezáleží, stejně jedu autem, III) Co se dá dělat, budu muset autem a IV) Jedu autem, přestože to mám blízko.* První skupinu tvoří ti, pro něž je dopravní dostupnost důležitým kritériem volby bydliště a bydlí proto v kompaktní městské zástavbě, protože buď neumějí řídit, nemohou si dovolit řídit, anebo nechtějí řídit. Z těchto důvodů jezdí hromadnou dopravou, na kole, nebo chodí pěšky. Reprezentanti druhého již jmenovaného typu dopravní dostupnost jako charakteristiku bydliště ignorují, protože stejně chtějí jezdit autem, anebo jeho horší dopravní dostupnost vědomě akceptují jako cenu za bydlení ve vlastním domě se zahradou. Bydlí tudíž v příměstských lokalitách s horší občanskou vybaveností i nabídkou služeb hromadné dopravy. To znamená, že i kdyby chtěli své dopravní vzorce změnit, budou jim v tom bránit malé frekvence spojů hromadné dopravy a špatná dostupnost služeb v místě bydliště. Třetí skupinu tvoří osoby, které sice deklarují, že dopravní dostupnost je důležitým kritériem (volby místa) bydliště, ale ve skutečnosti ji při stěhování nezohledňují. V důsledku nenaplnění jejich očekávání v podobě neúměrného nárůstu objemu času vynakládaného na cestování a kvůli většímu nepohodlí při cestování hromadnou dopravou tyto osoby začnou buď častěji používat automobil, nebo velmi pečlivě plánovat své cesty. Ztrácí tak svobodu rozhodnout se, kdy cestovat, a jezdí-li autem jako spolujezdci, také jak a s kým cestovat. Špatná dopravní dostupnost místa bydliště pro ně tedy skutečně představuje situační omezení, jako příčinu změny cestovních vzorců směrem k častějšímu používání automobilu, případně pořízení dalšího automobilu do domácnosti. Na zhoršení okolností souvisejících s dojížděním se dokáží poměrně dobře adaptovat. V případě, že by si ale zvýšení nákladů na individuální mobilitu nemohli dovolit, hrozí jim, že se dostanou se do jakési „pasti ne-mobility“, která v krajním případě vede k sociálnímu vyloučení. Reprezentanti čtvrtého typu jezdí často autem, přestože se jejich bydliště nachází v místě s dobrou nabídkou služeb hromadné dopravy a občanské vybavenosti, a mají tedy na výběr i mezi ostatními alternativami. Jejich nabídku však důsledně ignorují.

4. Dominantní sféry racionality volby dopravního prostředku

Otázkou zůstává, co u reprezentantů druhé skupiny vysvětluje skutečnost, že ignorují v dlouhodobém rozhodnutí o místě bydliště objektivní omezení v podobě horší dopravní infrastruktury a občanské vybavenosti, a u reprezentantů čtvrté skupiny, že naopak

v krátkodobých rozhodnutích ignorují dobré podmínky pro použití jiných dopravních prostředků. Vytvoření typologie aktérů a identifikace odlišností mezi jednotlivými typy, které vedou k podobným otázkám, přesouvají pozorované cestovní chování na vyšší úroveň obecnosti a k samotné povaze racionality rutinního jednání. Oddělíme-li totiž část obou skupin, jejichž časté používání auta vysvětluje charakter práce, která vyžaduje, aby jedinec pružně volil destinace a čas dojíždky a vůbec více cestoval, musíme hledat vysvětlení mimo sféru užitku spojeného s každou jednotlivou volbou. V pozorovaných typech chování jsou nehledě na používaný dopravní prostředek dominantní zcela odlišné sféry racionality, k jejichž vysvětlení se hodí různé teoretické koncepty jednání. První z nich představuje *racionalitu volby dopravního prostředku na základě omezení*. Druhá představuje *sféru konzistentního životního stylu*, který zahrnuje nejen volbu dopravního prostředku, ale i volbu charakteru bydliště. Třetí představuje volbu dopravního prostředku jako *sféru nereflektovaného zvyku*, který je součástí habitusu.

První sféra představuje omezeně racionální volbu v rámci stávajících více či méně omezujících podmínek, kdy jsou pro volbu dopravního prostředku rozhodující rozdíly v atraktivitě jednotlivých alternativ a prostorová omezení plynoucí z povahy bydliště, ekonomické limity a požadavky na mobilitu spojené se zaměstnáním. Tato sféra racionality se projevuje v největší míře u reprezentantů *III. typu – Co se dá dělat, budu muset autem*, ale také u reprezentantů *I. typu – Mít to blízko a nejen na tramvaj*, kteří vyhledávají dobrou dopravní dostupnost z ekonomických důvodů, a těch, kteří v souvislosti s prací potřebují hodně a pružně cestovat. U všech těchto osob vysvětlují volbu dopravního prostředku různé typy omezení, a to dokonce kauzálním způsobem. Chování tohoto typu osob proto dokážeme nejlépe vysvětlit s pomocí modelu náhodného užitku.

Druhou *sféru konzistentního životního stylu* představuje volba dopravního prostředku zároveň s preferovaným typem bydliště. Tuto sféru reprezentují na opačných pólech příslušníci *I. typu – Mít to blízko a nejen na tramvaj* a *II. typu – Na místě nezáleží, stejně jedu autem*, kteří preferují buď tradiční městské nebo suburbánní bydlení a u nichž je volba dopravního prostředku součástí charakteru bydlení. Na jednom pólu stojí lidé, kteří dávají přednost bydlení v tradiční městské zástavbě s množstvím obchodů, služeb a dobrou infrastrukturou hromadné dopravy a v souladu s malými vzdálenostmi a dobrou nabídkou služeb hromadné dopravy ji využívají, chodí pěšky, nebo (ve vybraných městech) jezdí na kole. Na opačném pólu téže sféry racionality stojí lidé, kteří dávají přednost suburbánnímu bydlení ve větším samostatně stojícím domě se zahradou, který se sice zpravidla nachází ve zdravější a zelenější lokalitě, ale s horší dopravní dostupností a nabídkou služeb občanské vybavenosti. Za většinou pravidelných aktivit dojíždějí autem, ale typ dojíždění si vybrali spolu s typem bydliště, a proto jsou s ním v zásadě spokojeni. Jejich dlouhodobá a krátkodobá rozhodnutí lze označit za racionální, protože všechny problémy spojené s dojížděním lze považovat za výsledek jejich vědomého kompromisu mezi cestováním a bydlením. Ostatně, když už se přestěhují, je volba auta vzhledem k horší nabídce služeb hromadné dopravy často nejvýhodnější alternativou. Také chování tohoto typu dokážeme nejlépe vysvětlit s pomocí modelu náhodného užitku, nesmíme ale jeho výsledky interpretovat tak, že charakter bydliště představuje omezení volby dopravního prostředku a že tedy typ mobility determinuje.

Poslední skupinu představuje volba auta jako *sféra nereflektovaného zvyku*, a tedy jako volba nezávislá na místě bydliště a jiných omezeních. Tuto sféru racionality reprezentují

lidé, kteří jezdí autem bez ohledu na to, jestli bydlí v centru města (*IV. typ*), nebo mimo něj (*část II. typu*, které nezáleží na tom, kde bydlí). V obou případech časté či výlučné používání auta nelze vysvětlit na základě ekonomických ani jiných omezení, ani to nevyžaduje povaha zaměstnání, ale pouze na základě zvyku, jako nereflektovaného způsobu chování zakotveného v habitusu [Bourdieu 1998]. Tento typ chování s pomocí modelu náhodného užítku vysvětlit nelze a jeho jediným indikátorem v tomto modelu je příjem jednotlivce. Pokud se nechceme spokojit s tím, že je takový zvyk prostě produktem svobodné vůle nebo náhody, musíme svůj zájem obrátit k mechanismům reprodukce takového zvyku, vlivu skupinových a společenských norem nebo hodnot. To vše jsou ale otázky, jimž by bylo třeba se věnovat v nějakém dalším výzkumu. Přestože má sociologie velký zájem právě o skupinové a společenské normy a rozdíly v habitusu, snažila jsem se v této práci ukázat, že se nemusí jednat o dominantní faktory volby dopravního prostředku.

Nicméně je při jejím vysvětlení podstatné, že většina těch, kteří často cestují autem, vnímají individuální automobilovou dopravu jako něco samozřejmého, obecně rozšířeného a zcela neproblematického. A to i přesto, že mají všichni zkušenosti s dopravními zácpami, problémy s parkováním, nehodami, stresem, hlukem a smogem, které jsou navíc v běžné konverzaci i mediálním diskurzu na každodenním pořádku. Jakousi normalizaci ve vnímání nepříjemných okolností spojených s používáním auta nenabourává příliš ani diskurz trvale udržitelného rozvoje či důsledků automobilismu pro změny klimatu. Naopak k ní přispívá pocit, že nás může uzavření do napůl soukromé auto-mobilní kapsle [Urry 2000, 2006], v níž si lze pobyt všemožně zpříjemnit [Bull 2004], od negativních aspektů mobility uchránit. Zvyk používat auto a jeho naprostá samozřejmost u některých příslušníků ekonomicky vyšších a středních vrstev obyvatelstva naznačuje, že používání auta je spíše než exkluzivní praxí, kterou by chtěli dát najevo své vyšší sociální postavení, přirozenou součástí jejich habitusu, kterou nevědomky reprodukují. Spíše nižší příjmové skupiny, jak popisují např. Gilroy [2001] nebo Sheller [2004], vnímají používání auta jako sociálně diferencující chování, a proto by ho mohli chtít napodobit s cílem posílit svou sociální kompetenci a začlenění do většinové společnosti. Při této snaze má ale symbolický význam nejen samotné používání auta, ale i jeho velikost, typ a značka.

5. Implikace pro regulaci automobilové dopravy – diskuse

Popsané výsledky empirického zkoumání jasně ukazují, nakolik je volba dopravního prostředku složitá a značně diferencovaná jednání, které nelze beze zbytku popsat s pomocí jediného univerzálního modelu jednání. Přesto lze i u tak heterogenního typu jednání empirické poznatky systematizovat a identifikovat jeho dominantní rysy v podobě odlišných sfér racionality. Z hlediska praktického využití prezentovaných výsledků je podstatné, že tam, kde se v jednání uplatňují různé sféry racionality volby dopravního prostředku, mají rozhodující roli různé faktory nárůstu či naopak poklesu individuální automobilové dopravy. V souladu se třemi sférami racionality mezi faktory ovlivňující objem automobilové dopravy patří: a) rozdíly v charakteristikách jednotlivých dopravních alternativ a z nich plynoucí atraktivitě související s individuálními ekonomickými a pracovními omezeními, b) skutečná ochota mnoha lidí bydlět v rezidenčních lokalitách

s horší dopravní dostupností a úrovní služeb a c) zvyk používat automaticky auto nehledě na okolnosti, jako přirozená součást habitusu ekonomických středních a vyšších vrstev. Odlišení těchto faktorů má různé implikace, kudy se mohou ubírat úvahy o tom, jakým způsobem stávající trend nárůstu automobilové dopravy a jeho negativních důsledků zvrátit nebo aspoň zbrzdit.

Co se týče prvního faktoru, výsledky mého šetření naznačují, že pro případnou snahu snížit objem individuální automobilové dopravy existuje stále prostor v podobě celé řady motivačních či regulačních opatření. Ty mohou nejen cenou, jako je tomu v případě mýtného pro vjezd do center měst, ale například snížením dostupnosti parkovacích míst nebo jejím zpomalením změnit stávající atraktivitu osobní automobilové dopravy. Víme totiž, že u většiny těch, kteří nemusejí dojíždět kvůli práci do mnoha různých destinací, hrají nezanedbatelnou roli rozdíly v trvání cest a relativních nákladech na použití jednotlivých dopravních prostředků. Při jakékoliv cenové regulaci je však třeba uvědomit si, že vždy dopadá s větší silou na chudé než bohaté. Budou to totiž vždy oni, kteří budou v takových případech nuceni své chování změnit. Cenová regulace automobilové dopravy může vést až k nežádoucímu sociálnímu vyloučení chudších vrstev bydlících v místech se špatnou nabídkou alternativních způsobů dopravy. Rozdíly v mobilitě různých sociálních skupin by mohly být navíc ještě výraznější, pokud by se změnily stávající podmínky, které rozvoj individuální automobilové dopravy umožňují. Ten totiž stojí na velkém bohatství západních společností a je bytostně závislý na relativně nízkých cenách ropy a stabilitě jejich dodávek. V dlouhodobém horizontu tomu tak možná vždy nemusí být. Z hlediska negativních sociálních dopadů je proto vhodnější automobilovou dopravu regulovat například úpravou podmínek pro parkování či zpomalením průjezdu, a tedy způsoby, které dopadají stejnou měrou na bohaté i chudé. Na druhé straně, uvažujeme-li o faktorech, které mohou v budoucnu změnit atraktivitu jednotlivých dopravních alternativ v delším časovém horizontu, pak nelze pominout ani neustálý rozvoj alternativních pohonných technologií a paliv. Jejich rozvoj totiž může výrazně ovlivnit jejich relativní atraktivitu kvůli výrazným změnám nákladů na jejich použití. Je jen otázkou, zda nové technologie používání automobilu v porovnání s alternativními způsoby dopravy zlevní nebo zdraží.

V případě druhého faktoru rozvoje individuální automobilové dopravy je podstatnou otázkou, co ovlivňuje v současnosti rozšířenou preferenci suburbánního bydlení neoddělitelně spjatého s dojížděním autem. Nehledě na důvody, postoje či symbolické významy je totiž skutečná ochota mnoha lidí bydlet v rezidenčních lokalitách s horší dopravní dostupností tím, co ve svém důsledku vede k nárůstu individuální automobilové dopravy. Závěry empirické studie o okolnostech stěhování totiž poněkud problematizují představu, že atraktivita území v podobě dobré dopravní dostupnosti motivuje jednotlivce k tomu, aby se do něj přestěhovali anebo do něj dojížděli, a tedy k většímu územnímu rozvoji [Wegener, Fuerst 1999]. V praxi totiž atraktivitu lokalit vyjádřenou poptávkou po nich určují spíše násobně nižší ceny stavebních pozemků a na nich postavených nemovitostí než kvalita zastavěného území s veřejnými prostranstvími, dobrou občanskou vybaveností, kvalitou architektury nebo provedením jednotlivých staveb. Osoby, které zde ale nakonec bydlí, musejí stejně jako všichni ostatní cestovat, i když je to pro ně relativně obtížnější, a jak vidíme, spíše autem než hromadnou dopravou. Je tedy suburbanizace nutným a konečným směrem vývoje českých měst nebo pouze přechodnou fází jejich vývoje [van den Berg 1982 in Friedrichs 1995]? Může se totiž zdát, že před sebou

máme budoucnost, v níž se města neustále rozpínají do šířky, a v důsledku toho, že lidé dávají přednost samostatně stojícímu domu se zahradou, se z okrajů měst valí stále větší množství aut. A většina z nás je s takovou vizí budoucnosti spokojena nebo alespoň smířena. Volbu bydliště mimo kompaktní městskou zástavbu ale není možné chápat jen jako výsledek touhy, nýbrž také nutnosti. Volba životního stylu je totiž ovlivněna také celou řadou strukturálních podmínek, jimž jsem se ve svém výzkumu ani v tomto textu explicitně nevěnovala a které mohou být relevantní. Na jedné straně jsou to normativní vzory nebo diskurzy, co bydlení mimo město a individuální dojíždění autem v současné době činí pro mnohé vyhledávaným. Nemusí se ale jednat o život politických či jiných celebrit, co nám dennodenně sděluje, že je tento způsob života a s ním spojená individualizace mobility zcela normální. Spíše je to každodenní praxe rodiny a okolí, která takový dojem nenápadně vytváří. Na druhé straně jsou to ale násobně nižší ceny nemovitostí, které kladou rovnítko mezi samostatně stojící dům se zahradou za městem a menší byt, který navíc stojí ve čtvrti s nedostatkem zeleně, velkým provozem na ulicích, zvýšenou hladinou hluku a prachu. Nejen stávající hodnoty a kulturní vzory, ale i ekonomické, politické a technologické podmínky pokračující suburbanizaci spíše nahrávají. Stejně jako např. van den Berg [1982 in Friedrichs 1995] se domnívám, že bez politiky vytvářející příznivou podobu vnitřních částí měst pro život i rekreaci a intenzivní veřejné diskuze o negativních důsledcích suburbánního bydlení v podobě obtížné mobility lze stěží zpomalení popisovaného trendu alespoň odstartovat. Dosud jsou totiž cíle dopravní politiky a politiky bydlení, jejichž zájmy jsou jak vidno v těsné souvislosti, zcela odděleny. Giddens [1976] sice tvrdí, že ke změně struktur přispívá pouze aktivní jedinec, to však neznamená, že mu k žádoucímu směru není třeba pomoci. Chceme-li, aby co nejvíce lidí bydlelo v městské zástavbě, aniž bychom prosazovali přísnou regulaci cen bydlení, je třeba aktivně prosazovat politiku, která zlepší podmínky pro bydlení, cestování a sociální infrastrukturu uvnitř města, a to díky sanacím veřejných prostor, rozšíření zelených ploch a zlepšení kvality ovzduší, a přiláká tak nové obyvatele do center měst. Doufejme, že takové politiky a snad i snahy jednotlivých developerů se dočkáme v blízké budoucnosti i v českých městech, a to dříve, než dosáhne desuburbanizace svého vrcholu a kdy budou náklady na případné obnovení (historické) městské struktury (reurbanizaci) a jí odpovídajícího životního stylu příliš vysoké. Je totiž třeba si uvědomit, že zlepšení nabídky služeb hromadné dopravy v již existujících rezidenčních oblastech mimo město je spojeno s ohromným množstvím veřejných prostředků, které je možné využít efektivnějším způsobem, a proto je lepší snažit se zabránit tomu, aby se lidé s vidinou vlastnictví větší nemovitosti z města odstěhovali. Také proto je třeba vést intenzivní veřejnou diskuzi o tom, že příměstské bydlení je sice na první pohled levnější, ale že je spojeno s velkými následnými náklady v podobě omezené mobility a množství finančních prostředků a volného času, který je možné využít i příjemnějším způsobem. V populaci totiž existuje skupina lidí, kteří auto začnou používat z nutnosti a mnohdy v rozporu se svými postoji a ekonomickými možnostmi a které by proto bylo asi lepší od stěhování odradit, než vynakládat prostředky na to, aby se zde pro ně zlepšila nabídka služeb hromadné dopravy.

V otázce zvyku používat auto nehledě na dostupné alternativy či omezení, jako součásti habitusu ekonomických středních a vyšších vrstev, je diskuze o možných změnách nejtěžší a aby byla vyčerpávající, bylo by nutné založit ji na samostatném výzkumu. Takový zvyk, stejně jako skupinové normy, stereotypy či hodnoty, jimž jsem kvůli obtížím

provázejícím jejich operacionalizaci a měření, věnovala ve svém výzkumu spíše okrajovou pozornost, jsou totiž složitým způsobem produkovány medií a reprodukovány uvnitř rodin, mezi přáteli nebo kolegy. Faktory, o kterých jsem dosud vzhledem ke způsobům jejich empirického zkoumání hovořila jako o měkkých proměnných, jsou totiž velmi tvrdé, chceme-li je změnit. Dokladem toho je současná existence automatického používání auta a stále se zintenzivňujícího diskurzu environmentálních problémů a změn klimatu jako důsledků lidské činnosti. Přesto bych na závěr zdůraznila, že můj výzkum ukazuje, že se podstatná část lidí o dopravním prostředku rozhoduje s ohledem na reálné možnosti a omezení a jejich chování lze proto pomocí ekonomické a jiné regulace ovlivnit.

Poděkování

Tento text vznikl v rámci projektu *Analýza distribučních a sociálních dopadů sektorových politik* (2D06029) podpořeného Ministerstvem školství mládeže a tělovýchovy ČR. Za tuto podporu děkuji.

LITERATURA

- Ben-Akiva, Moshe, Steven Lerman. 1985. *Discrete Choice Analysis: Theory and Application to Travel Demand*. Cambridge (Mass.): The MIT Press.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Braun Kohlová, Markéta. 2010. *Město a pohyb v něm – otázka racionality volby dopravního prostředku*. Dizertační práce. Praha: FSV UK.
- Bull, Michael. 2004. „Automobility and the Power of Sound.“ *Theory, Culture & Society* 21: 243–259.
- ČSÚ. 2001. *Statistická ročenka Středočeského kraje*. [online] Praha: Český statistický úřad. [cit. 2010-02-15] Dostupný z: <http://www.czso.cz/xs/edicniplan.nsf/publ/13-2101-01-2001>.
- ČSÚ. 2009. *Vybrané údaje podle 57 pražských městských částí*. [online] Praha: Český statistický úřad. [cit. 2009-09-16] Dostupný z: <http://www.czso.cz/xa/redakce.nsf/i/home>.
- Dargay, Joyce. 2006. „Household Behaviour and Environmental Policy: Review of Empirical Studies on Personal Transport Choice.“ In *Household Behaviour and Environmental Policy: Empirical Evidence and Policy Issues: Paper presented at workshop*. Paris: OECD Environment Directorate.
- Dopravní podnik hl. m. Prahy. 1993–2005. *Statistická ročenka za rok 1993–2005*. Praha: Dopravní podnik hl. m. Prahy, a. s.
- Eurostat. 2008. [online] [cit. 2009-09-16] Dostupný z: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdpc340&plugin=1>.
- Friedrichs, Jürgen. 1995. *Stadtsoziologie*. Opladen: Leske + Budrich.
- Giddens, Anthony. 1976. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. London: Hutchinson.
- Gilroy, Paul. 2001. „Driving While Black.“ Pp. 81–104 in Daniel Miller (ed.). *Car Cultures*. Oxford: Berg.
- Handy, Susan L. 2002. „Travel Behavior – Land Use Interaction: An Overview and Assessment of the Research.“ Pp. 223–236 in Hani S. Mahmassani (ed.). *Perpetual Motion: Travel Behavior Research Opportunities and Application Challenges*. Amsterdam: Elsevier Science Ltd.
- Hnilička, Pavel. 2005. *Sídelní kaše. Otázky k suburbánní výstavbě kolonií rodinných domů*. Brno: Era.
- Keller, Jan. 1998. *Naše cesta do prvohor: o povaze automobilové kultury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Larsen, Jonas, John Urry, Kay Axhausen. 2006. *Social networks and future mobilities*. Report to the UK Department for Transport.
- Laurier, Eric. 2004. „Doing Office Work on the Motorway.“ *Theory, Culture & Society* 21: 261–277.
- Metz, David. 2008. „The Myth of Travel Time Saving.“ *Transport Reviews* 28: 321–336.

- Ministerstvo dopravy ČR. 1996–2008. *Ročenka dopravy České republiky. 1996–2008*. [online] Praha. [cit. 2010-02-15]. Dostupný z: <http://www.sydos.cz/cs/rocenky.htm>.
- Newman, Peter, Jeffrey R. Kenworthy. 1999. *Sustainability and cities: overcoming automobile dependence*. Washington DC: Island Press.
- Ouředníček, Martin. 2002. „Suburbanizace v kontextu urbanizačního procesu.“ Pp. 39–54 in Luděk Sýkora (ed.). *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku.
- Plaut, Pnina O. 2004. „Do Telecommunications make Transportation Obsolete?“ Pp. 162–166 in Stephen Graham (ed.). *The Cybercities Reader*. London: Routledge.
- Pucher, John. 2002. „Suburbanizace příměstských oblastí a doprava: mezinárodní srovnání.“ Pp. 101–121 in Luděk Sýkora (ed.). *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku.
- Sheller, Mimi. 2004. „Automotive Emotions: Feeling the Car.“ *Theory, Culture & Society* 21: 221–242.
- Strauss, Anselm, Juliet Corbinová. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Brno: Sdružení podané ruce.
- Sýkora, Luděk. 2001. „Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace.“ Pp. 127–166 in Martin Hampl (ed.). *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Demoart.
- Sýkora, Luděk. 2002. „Suburbanizace a její důsledky: výzva pro výzkum, usměrňování rozvoje území a společenskou angažovanost.“ Pp. 9–19 in Luděk Sýkora (ed.). *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku.
- Sýkora, Luděk, Hedvika Hrychová. 2002. „Percepce a hodnocení proměn v prostorové struktuře Prahy.“ *Urbanismus a územní rozvoj* 5: 21–25.
- TSK hl. m. Prahy. 2009. *Ročenka dopravy Praha 2008*. [online]. Praha: Technická zpráva komunikací hlavního města Prahy – Úsek dopravního inženýrství. [cit. 2011-12-31] Dostupný z: <http://www.tsk-praha.cz/rocenka/udi-rocenka-2008-cz.pdf>.
- ÚDÍ Praha. 1996. *Data o dopravě v Praze 1996*. [online]. Praha: Ústav dopravního inženýrství hl. m. Prahy. [cit. 2011-12-31] Dostupný z: <http://www.tsk-praha.cz/rocenka/udi-rocenka-1996-cz.pdf>.
- ÚDÍ Praha. 1997. *Data o dopravě v Praze 1997*. [online]. Praha: Ústav dopravního inženýrství hl. m. Prahy. [cit. 2011-12-31] Dostupný z: <http://www.tsk-praha.cz/rocenka/udi-rocenka-1997-cz.pdf>.
- ÚDÍ Praha. 1999–2008. *Ročenka dopravy Praha 1998–2007*. [online]. Praha: Ústav dopravního inženýrství hl. m. Prahy. [cit. 2011-12-31] Dostupný z: http://www.tsk-praha.cz/wps/portal/doprava/web/pro-odborniky/rocenky/!ut/p/c5/04_SB8K8xLLM9MSSzPy8xBz9CP0os3hLP1ONAG93QwMDd0tXA09HZyNfc0cDIwtXE6B8JLK8168BSD7YK9DLxdDA3ZyA7nCQfThVuBsao8tjmg-SN8ABHA30_Tzyc1P1C3IjDDID0hUB-62rRA!!/dl3/d3/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/.
- Urry, John. 2000. *Sociology beyond Society: Mobilities for the 21st Century*. London: Routledge.
- Urry, John. 2002. „Mobility and Proximity.“ *Sociology* 36: 255–274.
- Urry, John. 2006. „Inhabiting the car.“ *The Sociological Review* 54: 17–31.
- Wegener, Michael, Franz Fuerst. 1999. *Land-Use Transport Interaction: State of the Art*. Deliverable 2a of the project TRANSLAND. [online] [cit. 2011-12-31] Dostupný z: <http://ssrn.com/abstract=1434678>.
- Yago, Glenn. 1983. „The Sociology of Transportation.“ *Annual Review of Sociology* 9: 171–191.
- Zahavi, Yakov. 1974. *Travel time Budgets and Mobility in Urban Areas*. Report FHW PL-8183.
- Zahavi, Yakov, Antti Talvitie. 1980. Regularities in travel time and money expenditures. *Transportation Research Record* 750: 13–19.

SUMMARY

The aim of the paper is to answer questions related to the *explanation of the travel mode choice used by people for regular commuting and what role in their decision making can be attributed to location of their residence, i.e. how the travel mode choice differs in case of traditional urban residents and suburban residents*. The reason why to study everyday commuting is the fact that people currently living in western cities spend a lot of time and money commuting and the aggregate of everyday individual mobility generates a significant environmental impact.

I study the travel mode choice from two perspectives: a) *statistical* and b) *behavioural*. Using the statistical analysis I explain the travel mode choice based on situational constraints and differences between social groups. The statistical analysis, however, is unable to explain how the situational constraints lead to different behaviour in different individuals and also the part of behaviour that cannot be explained using the constraints, thus I add a qualitative study. Summarizing both types of findings, I conclude that the everyday travel mode choice depends to a large extent on constraints that cannot be influenced by individuals: i) the amount of time and money available to the individual, ii) public transport services, civic facilities in the place of residence, and iii) required mobility for job related reasons. In the qualitative study I focus on what type of residence people prefer. Looking into preferred characteristics of people's place of residence and actual travel behaviour I generate general classification of rationality related to the travel mode choice: 1) travel mode choice rationality based on constraints, 2) a consistent lifestyle including travel mode as well as nature of residence choice, and 3) the travel mode choice as an unreflected habit. According to the three types of rationality we can identify different factors of individual transport development: a) differences in the nature of individual travel modes and their attractiveness related to individual economic and professional constraints, b) real willingness of many people to live in residential locations with a lower accessibility and lower level of services, and c) a habit to drive a car automatically regardless of conditions as a natural part of habitus of economic middle and upper classes. Differentiation of these factors leads to different implications when considering possibilities of overturning the current increasing trend of car transport. Firstly, it is a question of price or other regulation changing attractiveness of the individual alternatives. Secondly, there are factors related to preference of suburban lifestyle including not only normative and cultural patterns but also significant differences in real estate prices in internal cities and suburban locations. In the last case of the habit to use a car regardless of available alternatives as a part of habitus of economic middle and upper classes the discussion about possible changes is the most demanding. However, this study shows that majority of people make their travel mode choices taking into account real possibilities and constraints and thus that it is possible to influence their behaviour through economic and other types of regulation.

KOOPTACE PROTESTU, EKOLOGICKÁ KRIZE A DILEMA „EKOLOGICKÉ MODERNIZACE“

OLEG SUŠA

Úvod

Dynamika života moderních společností s sebou nese vedle zájmových konfliktů také stálé napětí mezi demokratickou participací a úsilím o sociální přeměny na jedné straně – a snahami o jejich institucionální integraci a mocenskou kooptaci na straně druhé.

V tomto příspěvku se pokusíme poukázat na určitou tendenci k systémové kooptaci kultury ekologické výzvy a protestu proti rizikům a ohrožením života na Zemi. Pojem kooptace možno obecněji vymezit jako začlenění a integraci elementů protestu či kritiky do nějaké stávající nebo utvářející se sociální struktury, ideologie či institucionálního uspořádání. Jedním z efektů takové integrace je využití elementů inovace pro opětovnou legitimizaci moci nebo pro nové cesty udržení funkčnosti systému jeho funkční adaptací (např. ve smyslu inovačního přizpůsobení se proměňám prostředí). Dané téma lze indikovat a interpretovat ve třech rovinách:

Za prvé, podporuje-li kooptace udržení statu quo, pak možno začleňování hnutí či idejí do systému moci (politické, ekonomické či kulturně-ideové) interpretovat buď kladně – ve smyslu kupříkladu udržení nebo prohloubení demokratické povahy systému (např. fungování politického systému) či dokonce ve smyslu systémové kvalitativní změny – anebo negativně, ve smyslu zneužití symbolů či inovací, s nimiž vystoupila hnutí při své kritice společenských poměrů k legitimizaci konzervování stávající moci, její struktury a reprodukce – aniž by ovšem docházelo k podstatnějším (tedy více než jen kosmetickým) strukturálním a systémovým změnám stávajících poměrů. V negativním významu je tedy kooptace jevem spíše nepříznivým demokracii a jejímu rozkvětu, kdežto v pozitivním může kooptace způsobit určité, relativní, postupné změny stávajících poměrů, přinést inovace a napomoci další demokratizaci či prohloubení demokracie.

Za druhé, kooptace a absorbování do systému, aniž by se změnil systém sám: umožňuje hlavně systému další přežití – to, co se mění, je způsob legitimizace moci elit, nebo mocenských oligarchií anebo výkonu moci byrokratických aparatur atd. Kooptace způsobí dezintegraci, rozdrobení, oslabení radikálnosti (jako hrozby systému a udržování moci) nebo degeneraci a zánik původního hnutí. Kooptace může způsobit také přeložení cílů – kdy jsou původní cíle subjektu či aktéra, jenž je nebo byl kooptován – rozmělněny a nahrazeny jinými, cizími cíli (v rafinovanější podobě jsou naroubovány v průběhu aktu převlékání kabátů, nasazování masek, pragmatického využívání rétoriky s repertoárem vypůjčených pojmů, hesel). Původní strategické cíle hnutí mohou být také prostě nahrazeny prostředky – např. snahou udržet především moc a vliv hnutí samotného v novém kontextu (kupříkladu byrokraticko-organizačním).

Za třetí, pokud kooptace a integrace do systému prosakuje mnoha póry společenského systému může komunikačně ovlivnit systém tak hluboce, že dojde k systémové (strukturuální nebo hodnotové orientační) změně. Paralelně se změnami systému probíhá proces transformace samotného hnutí – hnutí ztrácí výhody překvapení a novosti přitahující pozornost občanské veřejnosti nebo pozornosti hlavních institucí, nebo ztrácí na síle a vlivu, anebo konečně se jeho aktéři identifikují s měnícím se – to znamená s „novým“ modifikovaným systémem a podle toho jednají nikoli směrem k destrukci systému nebo k jeho zásadní „systémové“ či radikální hluboké rekonstrukci, ale spíše začnou tendovat k jeho reprodukci a zachování. Kooptace může mít podobu „*rutinizace charismatu*“ původní prorocké výzvy – tj. z proroků kritiky upozorňujících na nová témata a problémy statu quo se stávají „kněží“ – a spolu s tím se mění nejen struktura rolí a statusu (včetně mocenské pozice), ale mění se i obsah, smysl původních cílových myšlenek sociálního hnutí.

Transformace systému a paralelní proměna iniciátorů změny, „inovátorů“ z vnějších a „nezávislých svobodných“ kritiků ve vnitřní reformátorské reprezentanty, v členy organizovaných institucí svazované spoluodpovědností atd. – mohou být pozorovány jako jeden vzájemně propojený proces. V jeho průběhu může nastat proměna aktérů-nositelů změny z více či méně radikálních ve více či méně konzervativní (na paměti máme relativnost podmíněnou vztahovými kritérii, hledisky a pozicemi, z nichž jsou tito aktéři hodnoceni).

Významnou roli hraje dynamika a nestálost, popřípadě turbulentnost kontextů, v nichž tento proces kooptace / rutinizace charismatu probíhá.

V dynamickém prostředí velké soutěže a rychlé inovace dochází také k rychlému zastarávání inovací: v tomto smyslu mohou zastarávat též ideje a cíle občanských iniciativ a sociálních hnutí: např. z hlediska nedokončenosti nebo neúplnosti uskutečňování cílů a změn. Je třeba také diferencovat podle rozsahu a komplexnosti prostředí – v lokálním, makrospolečenském či globálním, nebo v kontextu jedné instituce, či specifické oblasti společenské činnosti apod.

Specifickým problémem je neorganičnost nebo napětí mezi vyhlášenými cíli (utopické nápravy) a realit ve fungování a strukturaci systému, vezmeme-li v úvahu reálný fenomén rezistence systémových struktur, či jejich prvků anebo fenomén reakce v podobě odmítnutí cílů (sociálního hnutí) a kontra-akce. Rezistence a protiakce jiných aktérů (včetně tzv. anti-hnutí) komplikují a mění kontext jednání: subjekt, nositel ideálu změny musí čelit odporu a k tomu mobilizovat energii, hledat zdroje a spojení, kteří mají ještě své jiné, specifické zájmy. Přitom může být nucen k mnoha kompromisům, například ustupovat od původních cílů, revidovat je nebo modifikovat v souladu se změněným prostředím situačních kontextů. V této souvislosti sehrávají závažnou roli obavy z marginalizace hnutí – například pokud nevyužijí nabídky kooptace a zůstanou ve fundamentalistické opozici, dostanou se aktéři do izolace, hnutí ztratí podporu v širším prostoru (např. v mediální komunikaci), ztratí vliv v mocenském vyjednávání apod.

Nová sociální hnutí, krize legitimacy institucí a rozšíření platformy politiky

Sociální hnutí jsou považována za významný projev kolektivního chování, za vlivnou sílu utváření a změny společností, popřípadě za kolektivní aktéry [Touraine 1981], kteří

působí na sociálně-historické struktury v rámci určitých širších podmínek spojených s jejich historickou konfigurací. Podle A. Touraina jsou lidské společnosti vytvářeny opozičními, navzájem zápasícími sociálními hnutími, jejich zápas je bojem o „kontrolu dějinnosti“ – tento zápas lze považovat zároveň za reflexivní jednání. V tomto smyslu jde o proces vytváření společnosti jako výsledek vědomé reflexe jednání, která působí na jednání i jeho podmínky. Podle Touraina jde v moderní společnosti o konflikt „dominantní třídy“, která si přivlastnila historicitu s „třídou ovládanou“, jež usiluje o totéž. Vládnoucí vytváří sociální řád a usiluje o udržení jeho statu quo, konkurující třída identifikuje rozpory stávajícího řádu a usiluje o jeho inovace a změny. Sociologické přístupy dnes diferencují mezi sociálními hnutími „starými a novými“, přitom hlavní rozdíl vidí v důrazu na definici hlavního či *ústředního konfliktu* ve společnosti – buď kolem otázek ekonomických rozporů kontroly systému produkce, nebo okolo otázek způsobu myšlení, životního stylu, kulturních hodnot.

Soudobé pozdně moderní společnosti, jak se zdá jejich analytikům, produkují konflikty stále více kulturně-symbolické povahy, kontrola historicity kolektivních aktérů má podobu kontroly informací a vědění, jde o spory například mezi technokratickými systémovými principy seberegulace institucí a organizačních struktur a autonomií života lidí a jejich seberozvoje. Politika přesahuje své omezení v rámci politické organizace formálního politického systému, proniká všemi sférami sociálního života a ruší fakticky staré oddělení, či protikladnost mezi *veřejným a soukromým*. Ve všech sférách sociálního života jde proto o otázky moci, její kontroly a legitimacy: spory o *kulturní orientace jednání* procházejí všemi sférami, konflikty a artikulace politických problémů mohou, ale nemusí být plně rozvinuty v oblasti institucí politického systému (stát, parlament, politické strany, volby). V komplexních společnostech narůstá širší spektrum alternativních kulturně-politických prostorů komunikace, voleb, rozhodování – jež se vzájemně prostupují a ovlivňují. Nová občanská hnutí protestu proti hrozbám životního prostředí (environmentalistická hnutí) například vznikala jako platforma suplující vakuum v institucionální strukturaci moderní průmyslové společnosti okolo rostoucí výbušnosti politické povahy tzv. *vedlejších důsledků ekonomicko-technologického rozvoje a růstu*. Tyto vedlejší důsledky systému produkce a reprodukce hlavních institucionálních sfér společenského jednání nahromadily konflikty nikoli kolem distribuce zisků a výhod či společenského bohatství, nýbrž kolem distribuce rizik a ohrožení [Beck 1986, 2004].

Podle soudobých analýz jde o velmi rozsáhlý kulturní a politický problém řešení *protikladných nároků či priorit v životě moderních společností* (zejména např. technickoekonomický růst, masová spotřeba i zdravé a harmonické životní prostředí). Přitom však růst celkové výkonnosti při produkování bohatství vytváří růst negativních důsledků v ekologické (resp. přesněji přírodně-technologické) a sociální sféře životního prostředí, produkce negativních vedlejších důsledků zpochybňuje politické regulativní mechanismy a jejich efektivnost při jejich preventivní kontrole. Takto např. Beck hovoří o *krizi legitimacy systému společenské moderny* průmyslové společnosti jako celku, vyplývající z nedostatečné politické účinnosti kontroly produkce společenských rizik: problémy způsobené průmyslovým, vědeckotechnickým rozvojem, trhem, konkurencí a inovací mají řešit parlamenty, politické strany a vlády národních států [Beck 1988]. Výsledek má podobu kontrastu mezi snahami o *legitimizaci statu quo hlavních institucí* (včetně

normalizování rizik) a faktickým pokračováním *kumulace negativních důsledků* jejich fungování. Ekologická krize je součástí hluboké krize institucionální.

Další rovinou problematiky soudobých sociálních hnutí je související otázka pojetí *kontextu kooptace*, tj. politické sféry rozlišující klasické pojetí politiky, jako oblasti užšího *politického systému*, v němž se odehrává zápolení a soutěžení politických aktérů (politických stran, hnutí či asociací) o moc ve státě (jako centrální politické instituci umožňující proces politického vládnutí nad celkem národní společnosti, tj. jako centra moderní společnosti) a pojetí *širší politické sféry* diferencované a pluralizované v rámci různých oblastí společenského života [Nash 2000: 77–78].

V rozšířeném pojetí politického procesu se jedná o širší politické pole, překračující nejen sféru institucionální politiky, ale také *hranice národních států*, a tím také jednotlivé společnosti v soudobém globalizovaném světě. *Nadnárodní, transnacionální prostory* v pokračující globalizaci otevírají novou otázku, zda nejen instituce a organizace, ale i sociální hnutí nejsou stále ještě *spíše omezena na bezprostřední kontexty národních státních společností – a tudíž nejsou dostatečně účinná v globálním kontextu*. Vzniká např. otázka, zda relativní slabost nadnárodních nevládních organizací není způsobena ne/spoluprací s institucemi globální povahy, vyplývající buď z jejich slabosti či z jejich neexistence: neexistuje ani globální společnost, ani globální vláda, existují zatím pouze instituce typu mezinárodních organizací (OSN aj.), které jsou ovšem tak či onak generovány kontextem zájmů a vztahů jednotlivých *národních států*, sledujících především vlastní, nikoli globální zájmy.

Tourainova teorie sociálních hnutí zdůraznila pokles významu instituce státu v transformacích komplexních moderních společností, s tím, že sociální hnutí působí svým jednáním na sociální změnu v různých sférách společenského života a nikoli pomocí státu. Touraine se dotkl otázky *kooptace sociálních hnutí pouze v rámci tradičního schématu politiky v užším smyslu* (v rámci politického systému). Jakmile sociální hnutí vstoupí na platformu politického systému, je kooptováno do stávajícího řádu a dostává se do rozporu s radikální změnou, o níž usiluje. Podobně – nikoli však zcela – poukazuje I. Wallerstein na otázku kooptace jako na historickou zkušenost spojenou s dělnickým hnutím sociální demokracie. Podle Wallersteina vznikla nová hnutí „rezistence proti systému“ kolem roku 1968 především díky nespokojenosti s kooptováním dělnických a socialistických hnutí do politického systému. Po získání politické moci ve státě, začala tato „stará“ hnutí udržovat status quo a zradila myšlenky revoluční změny. To podle Wallersteina rovněž působilo na rostoucí nezáměr o význam státu, či „odvrat od státu“ a od podpory reformních změn. Skepse vůči státu a úpadek jeho legitimacy jsou doprovázeny také růstem nejistot a násilí v soudobém světě [Wallerstein 2000: 262–263].

Podobné závěry Touraina a Wallersteina dokládají význam přesunu váhy od úzkého pojetí politiky směrem k širšímu pojetí, nezabývají se však otázkou nových či alternativních možností a důsledků kooptování nových sociálních hnutí právě v širším poli politického vývoje komplexních společností, v rámci širších kontextů a institucí, než je sféra politické soutěže o moc ve státě. V tomto smyslu se pokusíme o nástin problému kooptace na případu procesu inkorporace, začlenění a integrace environmentalismu v soudobých souvislostech globalizace. Klíčovým pojmem zde bude „ekologická modernizace“ jako široký, pluralizovaný, často protikladný proces.

Rutinizace ekologického proroctví

Ideu kooptace se nyní pokusíme aplikovat na současné procesy integrace protestu a diskuse o ekologické krizi a politice životního prostředí v podobě tzv. ekologické modernizace. Domnívám se, že i v této širší kulturní sféře je možné využívat Weberovy myšlenky o „rutinizaci charismatu“, Paretovo pojetí kooptace jako doplňování mocenské elity, či Bourdieuovský koncept mandarínství.

Životní prostředí bylo poměrně dlouho chápáno jako fyzické *okolí* člověka a jeho sociálního světa, jako mimolidské prostředí v kontrastu s kulturním, vytvořeným sociálním prostředím. Takové pojetí životního prostředí je dnes již překonáno a mluví se o „přírodě uvnitř společnosti a civilizace“ a o tom, že problematika životního prostředí je *sociální problém*. Ekologický diskurz průmyslové civilizace je tedy diskurzem nikoli pouze o životním prostředí, o přírodě – ale je třeba také vidět, jaké sociální cíle a *projekty vznikají* a jsou vytvářeny v souvislosti s problematikou ochrany a péče o *životní prostředí*, ve jménu „ekologizace“ či „zelenání“ společnosti, ekonomiky i politiky. Diskurzy ekologického hnutí se týkají celé řady oblastí života moderní společnosti a vytvářejí totalizující utopie nápravy světa, utopie „o ekologické společnosti“ jakožto „utopie jiného typu univerzalizující kritické vize“ [Alexander 2001: 583].

V mnoha projevech a projektech environmentálního diskurzu můžeme najít *radikální kritiku* průmyslové společnosti. Tzv. environmentalistická hnutí je přesněji možno definovat jako *koalice* různých tendencí – například morálně či esteticky motivovaných, vědecky odborných (např. bio-vědy) a technicistně manažerských (řízení a správa využití zdrojů a surovin). Tyto koalice nejsou nutně založeny na stejných sdílených zájmech, ale spíše na společných, sdílených pojmech – odtud se někdy mluví o tzv. diskurzivních koalicích. Ekologické kritiky soustředěné na prokazování dopadů a důsledků industrialismu na přírodu chápanou jako nevinnou a čistou (morální odsudek nemravné společnosti, která nevidí nezamýšlené důsledky své činnosti), vyvolaly v různých kontextech sociální činnosti celý řetěz programů nových technologií a vědeckého managementu „konzervace přírody“. Vystává otázka, zda ve skutečnosti industriální systém nevyužil ekologické kritiky ke svému zdokonalení na přibližně stejných základech a principech, díky nimž negativní ekologické důsledky vytvořil. Je možno analyzovat systémové změny – zejména v kulturních symbolických kódech, které ukazují na určité posuny v pojetí politického procesu, v jeho systémových principech a cílových či hodnotových orientacích. Odtud lze hovořit o sociální dynamice politiky (a teorie) životního prostředí jako o relativně dlouhodobém procesu, v němž probíhá napětí mezi fundamentální kritikou a snahou o systémovou sebezpřeměnu na jedné straně a kooptací prvků reformní kritiky ke zdokonalování či opětovné legitimizaci systému na straně druhé.

Již M. Weber představil proces rutinizace charismatu jako konfliktní dialektický proces – inovace a rutinizace ve vzájemném napětí (v dějinách náboženství šlo např. o tenze mezi dogmaty a heresí). Inovativní myšlenky a nové vědění v různém kontextu mění svůj smysl, původní revoluční či transcendentální sdělení ztratí či oslabí svůj obsah v kontextu svého překladu do rutinizovaného jazyka byrokratizované procedury a technické institucionalizace, moc proroků přechází v moc kněží [Weber 2001: 183–189].

Evropská environmentalistická tradice protestu je spojena silně s romantismem a kulturní kritikou moderny – po Velké francouzské revoluci byla ovlivněna nostalgii konzer-

vatismu a idealizací venkovské společnosti a kultury stavovské *Gemeinschaft*. Modernistická kultura industriální společnosti považovala dlouho tuto kulturní kritiku i s ochranou přírody a její čistoty za nepřátelskou silám nezadržitelného pokroku pod vedením vědy a techniky jako hlavním legitimizátorem ekonomického růstu zisků a redistribuce ekonomického bohatství.

Ve druhé polovině 20. století se vedle urbanistických a ochrannářských tendencí objevila environmentalistická občanská hnutí či koalice protestu proti ohrožování přírodních předpokladů lidstva ideově vedená právě příslušníky vědecké obce – jako kulturní elity s velkou prestiží – myšlenky a pojmy ekologie jako vědy o komplexní vzájemné závislosti živých i neživých entit v pozemské přírodě se staly symbolickým kódem nové „post-moderní“ environmentalistické kulturní kritiky či kontrakultury rozvíjené od 60. let. Paradoxně tak věda, jako instituce využívaná k aplikacím v technologiích růstu průmyslové civilizace a jejího bohatství i k legitimizaci celého systému státní hospodářské politiky rozvoje i politiky kapitalistických podniků – stála v čele ekologické kritiky tohoto systému. Proces modernizace narazil na vlastní úspěchy, industriální společnost přerostla ve společnost rizikovou [Beck 1986, 2004], v níž ústředním sociálním konfliktem není pouze redistribuce zisků a blahobytu, ale také distribuce rizik a redistribuce ztrát. Zájmy soukromého zisku stojí proti zájmům veřejného zdraví.

Charakteristikou rizikové společnosti je dialektika moderních byrokratických institucí, které reprodukuji kolektivní hazardy a zároveň je usilovně administrují, přičemž ujišťují veřejnost o své vlastní nezbytnosti a technické odborné způsobilosti při „řízení“ rizik (většinou však až poté, co dojde ke katastrofě a ohrožení je uskutečněno). Moderní instituce k tomuto *rizikovému řízení* využívají ekologické, environmentálně specializované vědecké a technické expertízy, jazyk ekologické kritiky prorocetví apokalypsy a varovných předpovědí je integrován a „přeložen“ do jazyka institucionalizovaných systémů a reinterpretován ve smyslu legitimního důkazu o bdělosti a efektivnosti vlastního provozu institucionalizovaných systémů. Ve jménu manažerské pružnosti adaptivní organizace dochází ke kooptacím environmentální kritiky – přitom hlavní očekávání tzv. *ekologické modernizace* je spojováno s přísliby *diskurzivní vnitřní přeměny hlavních moderních institucí*, například reformní změnou jejich hodnot či cílů, která má představovat výsledek „komunikativní racionalizace“ byrokratických systémů.

Mocenská asymetrie a kontrola poznatků: vědění a byrokracie

V reálných kontextech ovšem naděje, vkládané do *komunikativní racionalizace* byrokratických systémů (jak státních tak soukromých podnikových institucí) a do vnitřní přeměny institucí zevnitř, obvykle narážejí na konflikty expertíz mezi sebou a hlavně na častou *deformaci komunikace* jazykem technokratických expertíz. Aktéři nemluvící tímto jazykem jsou procedurálně diskvalifikováni a vyloučeni z dialogu i ze hry vyjednávání. Volání po obecných *pravidlech procedurální rovnosti* kontrastují často s *deformací jazyka* technokraticko-byrokratického kódování komunikace, anebo dialogy končí jako „rozhovory hluchého se slepým“. V byrokraticko-technokratických procedurách se mnohdy skrývá partikularizující zájem, který kontrastuje s veřejným zájmem. Aktéři občanských hnutí narážejí na kontrasty laiků a expertů i na byrokratické rozpory meritorních ofi-

ciálních cílů a cílů skutečných. V administrativním procesu dochází k *oddělování faktů a hodnot*, problémem je často velmi úzká specializace expertů, fakta, o kterých experti diskutují, jsou vyňata či expertně vypreparována z širších hodnotových a kulturních kontextů, odborné diskuse se orientují na „čistě technická řešení“ atd.

Kritikové byrokraticko-technokratických empirických forem ekologické modernizace a kooptace environmentalní kritiky D. Torgerson a R. Paehlke ukázali například, že administrativní sféra obecně (tzn. soukromý byznys a státní správa) je historicky hlavním producentem ekologických problémů [Torgerson, Paehlke 1994]. Jestliže je byrokracie hlavním organizátorem diskuse o jejich řešení, pak dochází k potlačení rozdílných pohledů a k vytvoření *uzavřeného politického procesu* omezujícího otevřenou demokratickou participaci. Dominantním motivem administrativní sféry je integrovat formulace kritiky skutečných problémů rizik a ohrožení jako zelené mimikry k legitimizaci vlastní činnosti.

Paehlke v této souvislosti zdůraznil potřebu zastoupení (*representace*) zájmů všech občanů, kterých se týkají rozhodnutí o životním prostředí. Splnění této podmínky je v praxi často blokováno formálními procedurami legislativy a celkovou formalizací komunikace a participace. Nedostatek informací způsobený tendencí byrokracie k *utajování* – naopak provokuje pochyby a protesty na straně laické veřejnosti. To ovšem ve výsledku ohrožuje samotné byrokracie, jež se dostávají do *pozice normalizátorů rizik a ohrožení a organizované nezodpovědnosti*, která legalizuje ohrožení a má stále rozsáhlejší dopady [Perrow 1981: 198; Beck 1988]. Proto je důležité veřejně komunikovat poznatky o tom, jak a kým jsou ve společnosti *normativně vymezována rizika*.

V praxi fungování institucí je udržována nerovnost – a to také znamená, že neexistuje *stejná šance pro participaci při strategickém rozhodování*. Na jedné straně stojí mocné organizace, transnacionální podniky vybavené zdroji kapitálu a technikami s globálním dosahem – na druhé stojí ti, kdo jsou vystaveni rizikům a dopadům rozhodnutí a jednání. Jednotlivci v populaci jsou vystaveni sociálně vytvářenému kolektivnímu ohrožování a nemohou se k riziku vyjádřit předem. Mocenská nerovnováha narůstá, pokud nedostatečně fungují regulativní mechanismy zavazující kolektivně všechny dotčené a zúčastněné aktéry ke spolupráci při rizikovém rozhodování *ex ante* a neexistují nebo nefungují instituce reprezentující obhajobu práva občanů na zdravé životní prostředí jako na veřejný statek.

Ekologické vědění a politika kulturní změny

Výzva ekologické krize moderní civilizace, utváření ekologického povědomí a konečně sociální percepce a akceptace nové povahy rizika občanskou společností, státem i kapitalistickým soukromým sektorem – to vše bylo posilováno konstrukcí environmentálního *vědění a komunikací* nových poznatků. Nositeli tohoto vědění a komunikace v novém diskurzivním prostoru veřejnosti v průmyslových společnostech globálního Severu a nyní též v zemích globálního Jihu byla především občanská hnutí protestu proti ohrožení životního prostředí. K největšímu rozmachu hnutí protestu došlo v období konce šedesátých a první poloviny let sedmdesátých dvacátého století. Protest náhle zpolitizoval dříve nepolitické otázky fyzického prostředí a vyzdvihl *etické dilema* společností ovládaných ekonomickým růstem, rozdělováním bohatství a masovou spotřebou. Mo-

rální rozhořčení nad ohrožováním lidí, zvířat i rostlin bylo adresnou kritikou samozřejmého a nerefektovaného bezprávi každodenní rutiny fungování systémů industriální civilizace. Moralizace a politizace tzv. neutrální problematiky fyzického prostředí jako technické problematiky – např. konzervace přírody, úspory surovin nebo nápravy škod znečištění – posunula problém z „vnějšku“ dovnitř, do společnosti – a vyvolala potřebu reflexe nejen ekologického komplexního přístupu ke vztahům společnosti a přírody, ale také nezbytnost reflexe fenoménu ekologické krize sociálně-vědními přístupy.

Takto například sociologie, jež původně ekologii chápala jako přírodovědeckou oblast a jen částečně spojovala její některé aspekty s urbanismem a životem ve městech, přešla v pojetí některých autorů (např. K. Eder, U. Beck, A. Giddens ad.) k pojmu *zespolečenštění přírody*. Tento pojem znamená hledisko překonávající dualismus rozporu mezi přírodním a společenským. V globálních sítích kapitalismu je stále patrnější integrace přírodního světa do rámce civilizačních a politických rozhodovacích procesů. Zespolečenštění přírody je zprostředkováno intenzitou sociálního využívání poznatků vědy, vědeckým věděním, technickým využitím a přetvářením přírody a jejích sil v produkci, dopravě, v konstrukci komplexních sociotechnických systémů. Rostoucí význam pro rozvoj sebereflexe moderní společnosti má komunikace vědomí o *vzájemné propojenosti a závislosti* společnosti a přírody, jež se projevuje nikoli jen závislosti společnosti na přírodě – nýbrž stejně tak *narůstající závislosti obyvatelnosti pozemské přírody na společenských institucích*. Environmentalismus jako hnutí protestu a kritické reflexe obecně nastolil novou *diskurzivní formaci* o politice životního prostředí jak v národních společnostech, tak i nadnárodně, v globálním prostoru.

Integrace environmentálního hnutí a politická kultura

Vzniká otázka, co se v soudobých společnostech mění vlivem environmentalismu a jak se jako hnutí mění sám environmentalismus. Byl nakonec environmentalismus úspěšný? A. Jamison chápe sociální hnutí jako fenomén spojující sociální konflikt a kulturní participaci, ekologické hnutí je podle něho hnutím *kulturní změny*. Hnutí je sociálním procesem, jenž chápe cyklicky jako střídání fází: růstu a expanze – stagnace a krize. Participace lidí je ovlivněna kontexty jednání, které autor nazývá „ideálními typy politické kultury“. Politický život definuje jako proces interakce v podobě konfliktu a spolupráce mezi představiteli politických kultur. Interakce jsou kulturním napětím tří typů *politických kultur*: státní-byrokratické, ekonomické-podnikatelské, občanské [Jamison 2001].

Jamison zkoumá *vývoj ekologické diskuse od ochrany životního prostředí ke kulturním transformacím*, kdy se problémy ochrany životního prostředí staly narůstajícím sektorem veřejné politiky a ekologický diskurs napomohl přijetí ekologického vědomí do národních kultur průmyslových společností. Obecnou ideou integrace ekologické péče do všech aspektů sociálního a ekonomického života se stala myšlenka *udržitelného rozvoje*.¹

---

¹ Jednat udržitelně znamená jednat s ohledem na budoucí generace. „Pro naši generaci může být bilance zdrojů ještě kladná, ale naše děti po nás zdědí už jen ztráty. Aniž hodláme tyto dluhy splácet, vypůjčujeme si ekologický kapitál od příštích generací. Ty nás asi za naše marnotratné způsoby proklejí, neboť nikdy nebudou moci získat zpět, co jim dlužíme. Jednáme tak proto, že si to můžeme dovolit: příští generace nevolí, nemají politickou ani finanční moc, nemohou napadnout naše rozhodnutí“ [Světová komise pro životní prostředí a rozvoj 1991: 20].

Nové slogany zelenání průmyslu a ekologické modernizace nahradily původní rétoriku limitů růstu. Bývalí aktivisté protestního hnutí pravidelně radí soukromému byznysu jak nejlépe vystupovat a demonstrovat svou ekologickou odpovědnost. Environmentalismus pronikl do konstruktivních programů technické, ekonomické a sociální *inovace*. Přístupy předběžné opatrnosti a preventivní principy vyloučení znečištění před jeho vznikem nahrazují řešení *ex post*. Narůstá uvědomění potřeby změn v celé společnosti. Mocenské pozice už neberou environmentalismus primárně jako nebezpečí pro další expanzi industriální společnosti. Ve vládě i v soukromém byznysu začínají mít vliv aktéři, kteří považují péči o životní prostředí za příležitost k podnikání a pozitivní faktor ekonomické obnovy a zisku, konstatuje Jamison obdobně jako M. Hajer, který hovoří o procesu tzv. *ekologické modernizace*.

Proces ekologické modernizace

M. Hajer vidí v procesu ekologické modernizace přímo nový typ environmentální politiky jakožto politiky kulturní. Jejím hlavním cílem má být integrace ekologického povědomí do existujících politických, ekonomických a sociálních institucí. Jde tu především o započítávání nákladů na ekologické poškození (internalizaci) na bázi *cost-benefit* analýzy. Ekologická péče je nyní *manažerským problémem*, jak sladit ekologickou péči a ekonomický růst v rámci tzv. udržitelného rozvoje. Nové pojetí environmentalismu nemá řešit věci *ex post*, nýbrž anticipativně rozhodovat ve smyslu *prevence rizik*. Namísto rozdělování detailních mikroproblémů v popisech dílčích disciplín a institucionalizovaných administrativních orgánů jde nyní o integrovaný přístup všech rezortů vládní politiky. Také průmysl začal víc aplikovat princip předběžné opatrnosti ve své strategii. Stát i průmysl nyní údajně uznaly přírodu jako veřejný statek a nikoli něco, co není ničím. Uznání rozsáhlého ekologického problému širokou akceptací ve společnosti implikuje podle teorie ekologické modernizace praxi širšího *partnerství různých aktérů* environmentální politiky, v níž narostla moc expertních organizací. Změnu vidí Hajer také v tom, že *nejen stát regulačně omezuje podnikání, ale také byznys sám oceňuje ekologické dopady* svého podnikání ve smyslu *oceňování své vlastní neefektivnosti* a bere ekologii jako výzvu i šanci k *inovaci* organizace, spotřeby, trhu, metod výroby, dopravy aj. Tak se mění smysl ekologické krize z hrozby systému v nástroj jeho *inovace* [Hajer 1988: 24–41].

Na druhé straně je však realitou, že s prohlubováním procesů globalizace se objevují stále nové formy exploatace zdrojů ve světě s tím, jak *nadnárodní podniky usilují o přeměnu snah o udržitelný rozvoj v nové podnikání* a v nové zisky. Zeleně pouze mluvící, ale *de facto* nejednající firmy (jedná se rovněž o velmi častý problém pragmaticky používaných dvojích měřítek v chování globálních korporací tzv. *double standards* podle země či regionu, kde působí) jsou oponovány různými opozičními protesty ve světě. A. Jamison konstatoval, že rostoucí ekologické uvědomění přestalo být zdrojem identity malých kolektivů aktivistů a odborníků a začalo již ovlivňovat celou společnost jako zdroj inspirace, ale zároveň i přes rozšířenou zelenou rétoriku pokračuje úpadek zdraví planety a jejích obyvatel v globálním měřítku [Jamison 2001: 18].

Při hodnocení sociálních procesů úsilí o udržitelný rozvoj soudí Jamison, že tyto procesy vedou ke kulturní a kognitivní transformaci soudobých společností v závislosti na

kontextech politické kultury a usilují o přetvoření diskurzivní, institucionální i vědeckotechnické praxe.

Také M. Hajer ukazuje, že situace soudobých environmentálních konfliktů a debat o politických přístupech, organizačních iniciativách a reformách, má *charakter symbolické „kulturní politiky“*. Hajer rozlišil *starou a novou kulturní politiku životního prostředí*: první se vyznačuje důrazem na státní byrokratické instituce, legislativu a funkčně diferencovaný přístup rozkládání reality životního prostředí do malých oblastí (např. ovzduší, půda, voda).

Od poloviny 80. let se formuje nová politika ekologické modernizace, založená na prosazování akcentu na integrování péče o životní prostředí do většiny existujících, stávajících politických, ekonomických a sociálních institucí, hledá nástroje zakalkulování ekologických škod na základě analýzy nákladů-přínosů (*cost-benefit analysis*). Principem ekologické modernizace je participace jedinců, organizací a států. Dalším principem a sloganem je udržitelný rozvoj jako pragmatický, utilitární most mezi ekonomickým růstem a ochranou životního prostředí. Ekologické škody jsou pak chápány nikoli jako brzda růstu, ale snahy o jejich nápravu jsou využívány jako nový podnět pro růst. Například znečištění se chápe jako důkaz neefektivnosti, výroba čistých technik a ekologických příznivých technických systémů bude stimulovat inovaci metod průmyslové výroby a distribuce, jinými slovy jde o Schumpeterovy „zásadní impulzy udržování kapitalistického motoru v chodu“ [Hajer 1996: 246–249].

Podle Hajera ekologická modernizace přinesla reálnou změnu myšlení o přírodě a společnosti i změnu pojetí environmentálních problémů v kruzích vlád a průmyslu – jako předpoklad strukturování diskurzu s novým *étosem*, podle kterého je *prosté exploatování přírody bez ohledu na ekologické důsledky považováno za nelegitimní*. Změnil se v tomto směru také charakter diskusí o technice a přírodě, nebo jde v podstatě o rozšíření stávajícího sociálního projektu modernizace určovaného primárně dynamikou vědy a techniky? Je tudíž dnešní „ekologická otázka“ následníkem „sociální otázky“, ptá se Hajer [1996: 250]. V soudobých společnostech se však empiricky rýsuje odpověď, v níž ekologický problém doprovází nárůst sociálních nerovností v posledních čtyřech dekádách konce dvacátého a počátku jednadvacátého století. Vzniká komplex vazeb mezi růstem chudoby a ekologickou devastací, mezi zvyšováním nákladů, růstem cen přírodních zdrojů a poklesem ekonomického i sociálního rozvoje.

Diskurs ekologické modernizace, dilema kooptace a spor o politiku životního prostředí

M. Hajer rozlišil několik diskurzivních linií myšlení o environmentálních problémech, přírodě, vědě a technice a společnosti. První z nich soudí, že ekologická modernizace umožňuje *institucionální učení*. Politický konflikt je procesem učení, v němž ekologické hnutí údajně „dozrává“ díky své institucionalizaci a jeho představitelé a zástupci jsou integrováni do systému, aby napomohli vytvoření nových institucionálních forem řešení ekologické krize. Z tohoto pojetí vyplývá v zásadě dosti optimistické přesvědčení reflexí ekologické modernizace a udržitelnosti rozvoje o tom, že *kooptace* environmentálního vědění, uvědomění, etiky odpovědnosti i kritiky environmentálních rizik

umožňuje *nové učení dominantních institucí*, a o tom, že z tohoto procesu vyplyne jejich smysluplná změna.

Hlavním kritériem ekologické modernizace je integrování pojmu příroda do společnosti, nahrazení jejího zvnějšnění (externalizace) jejím integrováním a internalizací v podobě *redefinice přírody jako subsystému společnosti* a integrace ekologické racionality do sociálního rozhodování [Hajer 1996: 251–252]. Podle Hajera vede tato kulturní změna k přeměně myšlení institucí státu a podniku ve smyslu „autopoietické sebeorganizace“, směrem ke koordinaci a centralizaci rozhodování. To vyžaduje také *operacionalizovat jazyk*, pojmy – tak, aby bylo možno rozhodovat o problémech kalkulačním způsobem v podobě oceňování ekologických hodnot v procesech rozvoje, hodnocení technických prostředků k zajištění ekologické kvality, změn ekologických kulturních vzorců lidského chování. Koordinace a centralizace jsou však, jak je dobře známo, tradičním rysem moderních byrokratických organizací (státy a posléze velké podniky) a ekologizace může být jen jednou z dalších oblastí, kterou se byrokracie pokoušejí administrovat. Přesněji řečeno, jde především o to, jak administrativně zvládnout „socializovanou přírodu“ v podobě tzv. nezamýšlených důsledků technicko ekonomického využívání přírody. *Ekologická modernizace je tedy z tohoto hlediska expandováním byrokratizace a může být dobře využita pro opětovnou legitimizaci stávajícího systému jako nová eko-technokratická ideologie.*

Rovněž zmíněná kalkulační redefinice přírody jako subsystému společnosti zároveň kvalifikuje ekologickou modernizaci jako technokratický projekt. Východiskem technokratického pojetí je konstatace, že technika se vymkla lidské kontrole, a že cíle politiky musí být stanoveny elitou odborníků, politiků a vědců, kteří definují problémy a řešení, o nichž se debatuje. Za rétorikou ekologické modernizace se rýsují obrysy technokracie v novém hávu „implementace reálných řešení reálných problémů“.

Antitechnokratická sociální kritika zdůrazňuje v této souvislosti, že ani stát, ani podnik se v podstatě od nových sociálních hnutí ochrany životního prostředí nic nenaučil, ale naopak jim v podstatě šlo o to, jak hnutí spíše potlačit, jak veřejně, tak „represivní tolerancí“: „kritika pak zanikne v kooptování ekologického protestu do úředního legalistického diskurzu“ [Torgerson 1994].

V tomto ohledu tedy nejde o vyzrávání ekologického hnutí a nové učení mocenských institucí, nýbrž o ekologickou modernizaci jako *represivní odpověď* na radikální ekologický diskurz, nikoli však jeho *produkt*. Jakmile je ekologická otázka uchopena mocenskými aparáty, stane se z ní další nástroj jejich ovládání každodennosti, zdůrazňují analytické kritické politické ekologie [Gortz 2002: 57; Paterson 2001]. Tato sociální kritika technokracie je i kritikou pojetí „*trvalé udržitelnosti*“ v koncepci Brundtlandové jako pojetí, které ignoruje vlivy sociálních rozporů a sociálních alternativ [Sachs 1993], kdy se zdá, že zelený globalismus chce pod sloganem „trvale udržitelného rozvoje“ (sustainable development) integrovat, pohlit všechny specifické lokální požadavky do globálně sdílené vize budoucnosti v zájmu globálního Severu, a přitom však obavy z *další závislosti* (tentokrát ekologicky udržitelné podle vědecko-manažerského scénáře) na straně globálního Jihu přizívají odpor vůči inkorporaci, usuzuje W. Sachs [1993: 158–161].

V podmínkách soudobé globalizace při prohloubení nerovností mezi globálním Severem a globálním Jihem jsou často požadavky *technokratického globálního manažerismu* na trvalou udržitelnost konfrontovány se *sociálními problémy bídy a chudoby*. Západní koncepce environmentalistických hnutí jako hnutí založených na vědě a vědění zpochyb-

ňujících politiku rizika a jeho kalkulace v rámci institucí, které se snaží řídit nejistoty je konfrontována s globálními ekologickými hnutími Jihu, jež stále silněji odmítají globalizující a modernizační kulturní transformace ve jménu tradičních kulturních *domorodých tradic* (hnutí indigenizace) a mnohdy hájí zájmy rolnických skupin a přežití, obživu venkovské populace. V tomto zásadním protikladu Sever-Jih se obráží podstatný *konflikt globalizační situace, jímž je nerovná redistribuce ekologických a sociálních rizik*.

Experti environmentalismu ze Severu zde stojí proti každodennímu zakoušení rizik destrukce životního prostředí v rozvojových zemích. Proti globálnímu ekologickému manažerství stojí více lokální, *místně orientované protesty hnutí domorodců proti sociálně ekologickému bezpráví*. Globalizovaný environmentalismus podle některých analýz spoléhá více na experty „třídy vědění“ a ignoruje sociální cíle *lokální participace* hnutí za environmentální spravedlnost (environmental justice). Podle R. Dwivendiho bude globální ekologická politika nucena respektovat dva reálné problémy. Prvním je zostřování konfliktů Severu a Jihu o zdroje na lokální úrovni v důsledku globalizace trhu, druhým je zostření bojů při vyjednávání o péči o životní prostředí *mezi tržními a politickými aktéry*. Institucionalizace politiky environmentálních rizik by se měla strategicky reorientovat a odborné vědění by mělo více sloužit artikulaci *širších zájmů a práv* občanů ohrožovaných environmentální degradací ve všech lokalitách globálně propojeného světa. Odtud logicky vyplývá nezbytnost *nového propojení při utváření silné politické koalice* mezi environmentalisty a dalšími občanskými sociálními hnutími za lidská a sociální práva, práva žen, etnických skupin a kultur. Příkladem je hnutí za *environmentální spravedlnost*, které spojilo ekologickou péči s lidskými a sociálními právy, participační demokracií sociálně ekologicky udržitelnějšího rozvoje [Dwivendi 2001: 26–28].

Dalším významným argumentem hodnocení pojmu ekologické modernizace je fakt, že ekologická krize je v sociálně kritické linii chápána jako především *krize institucionální* (v tomto smyslu je inspirována i koncepce „organizované neodpovědnosti“ U. Becka). Torgerson a Paehlke například hovoří o obtížnosti řídit Leviathana byrokratických institucí industriální civilizace – konstatuje se nemožnost poučení ze strany dominantních institucí [Torgerson, Paehlke 1994]. Tyto *instituce nemohou řešit problémy, které samy způsobují svým výkonem a chováním i cílovým zaměřením*. Jde o principy efektivity, technické inovace, o technovědní management, procedurální integraci a koordinační řízení. K jakým cílům a zájmům jsou tyto nástroje využívány? Lze věřit, že růst vyřeší důsledky růstu? Je udržitelný rozvoj dalším modelem shora, jenž místo slíbeného dobra přinese zlo? Problémem jsou samy cíle a nestabilita globálního kapitalismu s inovacemi založenými na výměnách zařízení a generací dělníků, a tak představují spíše strukturální limity ekologické modernizace. Planetu nespasí ekologický software, pokud obsahem hry zůstává kapitalistický expanzivismus, konstatuje rovněž jinak spíše optimisticky a konstruktivně naladěný M. Hajer [1996: 255].

Kritika technokracie ukazuje také *roli vědy* v kooptaci – jako vědy, která je ve své převažující většině inkorporována do tohoto technokratického projektu (např. systémová ekologie). Institucionální rámec přírodních a technických věd určuje *rozvoj technik kontroly* nad přírodou a společností a sociální vědy vytvářejí techniky sociálního inženýrství k dosahování předurčených politických cílů. Je třeba více rozvíjet alternativní kontra-expertizu, jak v přírodních vědách, tak ve vědách sociálních (nejde například o to, jak měnit individuální konzumní vzorce, ale o to, jak analyzovat imanentní síly civilizační

apokalypsy). Sem patří také kritika hierarchie a centralizace požadující více demokratické kontroly a voleb v *občanské společnosti* – v rovnováze k moci státu (referenda, právo na informace veřejnosti, decentralizace a samosprávné prvky aj.). Kritika ekologické modernizace jako technokratického projektu připomíná Habermasův koncept kolonizace životního světa systémem a Galtungův (dříve Heideggerův) pojem kolonizování budoucnosti.

A konečně, ekologická modernizace může být chápána také jako *kulturní politika*. V ní jde především o otázku, jakou společnost vlastně chceme? Pojem ekologické krize je chápán jako sociální vyprávění, diskurzivní konstrukce pojmenování problémů a hledání možnosti jejich řešení. Tyto směry vyprávění poskytují *kognitivní mapy orientace sociálního jednání*, přičemž se redukuje a vynechávají některé aspekty skutečnosti a s jinými je manipulováno [Hajer 1996: 256]. V sociálně-vědní reflexi jde o odhalení způsobu, jakým jsou tyto konstrukce využívány a vytvářeny v interakcích diskurzu a takzvané diskurzivní koalice je třeba posuzovat z hlediska zájmů demokratické veřejnosti a sociálních sil stojících v pozadí ekologické modernizace.

Ideálním cílem ekologické modernizace v tomto smyslu je vytvoření *alternativních možností, voleb a scénářů (budoucího) vývoje*. Ekologické diskuse jsou zaměřeny hlavně na sociální vztahy přírody, společnosti a techniky. Jaká představa o těchto vztazích převládá v různých dobách ekologické diskuse – jak se liší jejich kulturní významy v různých kontextech, do jaké míry jsou nevhodně *globalizovány lokální definice* (například obsah vymezený v podmínkách globálního Severu se aplikuje na globální Jih): to jsou otázky, o které jde především v podmínkách současné globalizace světa. Přitom je z hlediska globální spravedlnosti politicky sporné, zda problémy způsobené hlavně Severem se mají řešit převážně v zemích Jihu. Pokud považujeme hnutí životního prostředí za hnutí založené na vědeckých poznatcích, které kritizují politiku rizika a přitom zpochybňují instituce, jež kalkulují rizika a řídí nejistotu, pak jde o *kognitivní zápas, který nelze oddělovat od občanské společnosti a od konfliktních sociálních zájmů a nerovností*. V podmínkách globálního Jihu se toto hnutí konfrontuje nebo spojuje se specifickými cíli tzv. indigenizace, tzn. s hnutími na obranu původních kultur. Tato konfrontace je v praxi často rozporem myšlení a jednání lidí z oblasti vědecké expertízy a lidí, kteří na své kůži zakoušejí poškození životního prostředí a nerovnou distribuci ekologických rizik, která se spojuje s dalšími úrovněmi sociální nerovnosti. Pokud se environmentalismus bude opírat pouze a především o experty z globálního Severu bez ohledu na zájmy přežití lidí Jihu, nebude riziková politika environmentálních hnutí ušetřena „nezamýšlených důsledků“ v podobě *komunikační bariéry lokální spolupráce a participace* mezi globalisty Severu a lokálními cíli inspirovanými hnutími Jihu [Dwivendi 2001: 27]. V důsledku procesů globalizace ekonomiky a trhu dochází ke konfliktům o zdroje především na lokální úrovni, pro ekologické hnutí se stane hlavním problémem právo místních obyvatel na vodu, půdu, lesy, obydlí. Zostření těchto sporů by mělo vést k vyjednávání mezi politickými i tržními aktéry a k adaptaci na normy péče o životní prostředí (včetně udržitelnosti ekosystémové i sociální), akumulované expertní vědění by mělo lépe sloužit zájmům a právům širší občanské veřejnosti. Environmentalistické skupiny by měly ve větší míře než dosud globálně i lokálně spolupracovat s občanskými hnutími za práva etnických skupin, žen, či lokálních kultur. Vzorem by zde mohlo být hnutí za ekologickou spravedlnost, spojující péči o životní prostředí s lidskými právy a demokratizací udržitelného rozvoje [Dwivendi 2001: 28].

Uvedené souvislosti ukazují proto, že není možné univerzalisticky a globálně vycházet z jedné objektivní pravdy – sociální konstruktivismus veřejné diskuse o environmentálních a technologických rizicích je antiobjektivistický, samotné vědecké konstrukce nemohou být jediným východiskem politiky (vědní paradigmatata jsou časově a historicky podmíněna a jsou tedy relativní), jde tudíž o konstrukce omezené kulturními významy, zkušenostmi, politicko-ekonomickými strukturami – každá teorie i *vědecký mýtus* konečně vyjadřuje politické zájmy, kulturní metafory, osobní interakce a profesionální zájmy vyjednávané v zápase o definici, pojmenování světa. Ekologická krize tedy může být chápána jako především diskurzivní realita vytvořená sociálními procesy [Hajer 1996: 258].

V tomto smyslu je třeba konfrontovat jazyk vědy a expertů s jazykem laiků jako dvou rovnocenných způsobů diskutování o ekologických problémech, na cestě k hlubšímu pochopení a více demokratickému a veřejnému vyjednávání variant, které si společnost zvolí. V diskusi již nemusí jít hlavně o ochranu životního prostředí, ale spíše o to, jakou společnost a přírodu chceme. Nemusí jít o pojetí techniky jako imanentního problému, ale také o techniku jako sílu umožňující přeměnu sociálních vztahů mezi přírodou, technikou a společností podle různých cílů a potřeb. Diskuse o životním prostředí pak ztrácí svůj zjednodušující rozměr sporů modernismu a antimodernismu, přičemž výsledkem může být diskuse o obnově společnosti. Pak je cílem diskurzu spíše otázka, jaké techniky zvolit a jak je koncipovat – i otázka, *jak* vhodně zespolečenštvovat přírodu, nikoli ji pouze chránit [Hajer 1996: 260]. A v tomto smyslu také jde o demokratickou diskusi za účasti širší občanské společnosti o tom, jak legitimizovat a organizovat určité zásahy v životním prostředí lokálně i globálně (s uvážením jejich důsledků). V této souvislosti je významná třebas otázka celospolečenského průzkumu, jež opravňuje občany k vlastní iniciativě požadovat změny určité politiky. Přitom jde nikoli o prosazování jednoho úzce definovaného úkolu, ale o hledání rozporů, zjednodušení složitosti a o diskusi o pochopení techniky, přírody a společnosti a budoucích scénářů jejich vývoje a jejich vzájemného působení. Významným cílem diskuse by mělo být také posouzení, jakým způsobem se dochází k novým náhledům na společnost a přitom zkoumat, jaké nezamýšlené potenciály mají určité technologie a jejich aplikace při utváření nových identit. Celkově je přístup kulturní politiky zaměřen k nalézání smyslu soudobé ekologizace rizik modernizace.

Hajer ovšem také přiznává, že ve skutečné dynamice ekologické modernizace dochází – při byrokratických institucionalizacích a inkorporacích kooptujících kritiku environmentálních důsledků modernizace – k „racionalizaci ekologie“, jejíž „sociální efekty jsou v rozporu s původními úmysly environmentálního hnutí“ [Hajer 1996: 261]. Jde tudíž velmi aktuálně o obsah, smysl a cíle ekologické modernizace jako širší možnosti kritické kulturní politiky a o reflexi smyslu a důsledků ekologické krize.

Hajer uvádí kupříkladu tendenci k dalšímu ztechnizování ekologie – v rozvinutých průmyslových zemích i ve strategických plánech velkých nadnárodních firem, v řadách nevládních organizací jako je Greenpeace. Hlavní cíle se týkají eko-industriálních inovací a zájmové koalice dále podporují spojení ekologických problémů s *novým nadšením pro technický rozvoj*. Také nevládní organizace podporují technické projekty podmořských tunelů, zmrazování ohrožených živočišných druhů. Diskuse o ekologických otázkách biotechnologie vede k obhajobě techniky, která prý nespoteřebává příliš zdrojů. Hajer přiznává, že tato technizace ekologie není motivována ekologickým zlepšením, *ale je to*

přeložení sociální a morální problematiky do sféry tržní: a tu se jedná o víru, o interes, podle nichž se jeví ekologizace jako potenciálně nový obrovský trh [Hajer 1996: 264].

Součástí sociální dynamiky ekologické modernizace je také *ekologizace sociálního* – jde tu o problém praxe, založené na přesvědčení o řešení problémů pomocí integrace ekologie do *stávajících sociálních systémů*. Často zde působí sociálně demokratická víra v modernismus a produktivismus. Praxe pak vypadá tak, že „*ekologické*“, jako „eko-dimenze“ či „kapitola“, je přiřazováno – jako pouhý přívěsek, přístavek nejen národních, ale také nadnárodních nebo mezinárodních organizací. Proti tomu se rozvíjí *nový regionalismus a lokalismus*, jako tzv. *ideologie místa*, které jsou někdy podporovány, utvářeny či využívány pravicovými nacionalistickými silami boje „proti globalismu“ (pod heslem „místo proti prostoru“), proti imigraci, jež domněle povede k růstu populace a devastace národního životního prostředí atd.

Konečně, velký politický a etický význam má také tendence *socializovat ekologii* – tj. *spojit diskusi o problémech životního prostředí s diskusí o odpovědnosti, demokracii, sociální spravedlnosti, o roli techniky ve společnosti a o změnách společnosti a existujícího sociálního uspořádání (včetně globálního)*. Právě tento směr by mohl být příslibem budoucí změny celé povahy environmentálního diskurzu a vytvořit tak nový, mnohem *komplexnější* rámec ekologické modernizace, *přesahující fluktuační zájmových koalic a kooptací sledujících bludný kruh zachování relativní inertnosti stávajících struktur a institucí i celého systému*.

Závěr: dilema ekologické politické kultury – mezi kooptováním a reakcí

Výsledkem procesu začlenění a kooptace protestního environmentalismu je podle dosavadních analýz *rozporný proces vznikání ekologické kultury*, působící v politické i ekonomické oblasti. Podle Jamisona musí vznikající *ekologická kultura* bojovat na dvou frontách – proti bohatým a mocným, kteří se snaží nové myšlenky zkomercializovat pro své obchodní cíle – a proti silám odporu zdola, jež mají své dílčí a odlišné cíle a potřeby (např. domorodá hnutí). Tak nastává *dilema mezi kooptací a reakcí*. Jamison podporuje pluralistické a komparativní pojetí technologického rozvoje namísto univerzalistického technokratického, jako pojetí, jež respektuje specifiky příspěvku různých kultur ke globálnímu formování vědy a techniky ve vzájemných interakcích. Vědeckotechnický rozvoj je pak nikoli *lineární difúzí* anebo *technickým transferem* – ale je to *technologický dialog civilizací*, technická změna je multikulturním hnutím idejí a zkušeností, dochází k vzájemnému prolínání nadnárodních a národních kontextů. Pod povrchem sociálních interakcí je ovšem nutno vidět *různé a rozporné kognitivní praxe a sociální zájmy*, včetně působení hlubinných hodnot, mýtů a předsudků, jež formují *epistémé* záměrů jednajících lidí. Analýzy a vytvářené vědění jsou pak v podstatě nikoli neutrální, ale zaměřené a *angažované politické intervence* v diskurzivních prostorech [Jamison 2001: 37–38].

Jamison proto *dilema environmentalismu* jako nové (politické) kultury chápe jako proces „zpětného ovládnutí alternativní kultury reziduální formací kultury hegemonní“ – v tomto smyslu se environmentalismus *rozložil a byl inkorporován* do konstruktivních programů technické ekonomické i sociální inovace. Součástí této inkorporace je i *rozpor rétoriky udržitelného rozvoje a skutečné praxe jednání*. Inkorporace a kooptace

environmentalistických myšlenek a osob do vládních i podnikových struktur si vyžádala vytvoření nových administrativních a manažerských *procedur*, ale v praxi vzniká celá řada *rozporů*. Přes rétoriku udržitelnosti ve skutečnosti mnoho západních firem globálního Severu přesouvá např. odpady na globální Jih a pro země Jihu a jejich průmyslový rozvoj to znamená omezení udržitelného rozvoje: tzv. zelenání Severu vede k destrukci životního prostředí na Jihu, a tak dochází k dalšímu prohloubení globální nerovnosti. V politice životního prostředí reálně nefiguruje jedna expertíza, ale mnoho expertíz s pluralitou zájmů, jež ovlivňují vědění – vznikají soutěže vědění a jejich rozpory. Takto lze kupříkladu rozlišovat vědění akademické obce a expertízy komerčních konzultací, jež nejsou kontrolovány akademickými pravidly, nebo rozpor plánovacích strategií zelené produkce a nových forem občanské vědy (tzv. *citizen science*).

Kooptace systémem ovšem především způsobuje *redefinování samotného hnutí*: růst sociálního vlivu jde ruku v ruce s profesionalizací a technokratizací environmentalismu, se změnami v obsahu sdělení v sociální komunikaci, spolu s jejich fragmentací a diferenciací. Diference radikál – reformista vytváří diferencující osu marginalizace – kooptace, občan, laik – profesionál, expert. Takováto klasifikace ovšem podle mého názoru ignoruje anebo stírá složitější skutečnost – a to, že expert či profesionál je zároveň občanem a mimo svoji specializaci také laikem. Jamison dále hovoří o „dialektice environmentalismu“ *mezi fundamentalismem a realismem*, s tím, že čím více lidí je vtaženo kulturním působením do environmentalistického úsilí, tím více je *rozdroben veřejný prostor*, protože působí mnoho různých zájmů, kontextů a životních praxí, jež vstupují do environmentální politiky. To autor ukazuje například na kulturách byznysu a radikálního aktivismu. V politické kultuře byznysu je hlavním cílem *zájem o zisk* a prostředkem je zakomponování ekologického *vědomí odpovědnosti* do marketingové strategie. Tento cíl *profitu a přežití v soutěži* je také hlavním limitem zeleného byznysu. Kooptace či začlenění elementů ekologického hnutí do politické kultury existujícího institucionálního systému se projevuje také *na nevládních organizacích* v jejich stoupající *byrokratizaci*, připomínající spíše podniky, firmy byznysu, než hnutí [Jamison 2001: 145].

V kultuře radikálního aktivismu se projevuje velká diverzita a snaha upoutat na sebe *pozornost veřejnosti a tím též médií*. Podle Jamisona je používán nejasný pojem „zelené veřejné sféry“ ve smyslu existence či neexistence prostoru pro nesouhlasná stanoviska ze strany kritické ekologie vůči společné agendě. Prostory pro souhlas a nesouhlas jsou tedy významnými atributy kultury a politiky diskurzu, přestože se podle Jamisona může zdát, že některé formy protestu proti globalizaci jsou spíše neproduktivní, přičemž ekologické argumenty jsou v jeho rámci podle Jamisona marginalizovány. Podle mého názoru jsou v tomto kontextu tyto argumenty spíše subsumovány pod širší cíle vznikající globální kontextualizací reformulovaných sociálních a lidských práv. Také dnešní ideologie hlubinné ekologie (z níž se prý vytratil původní filosofický obsah i apel „ekosofie“ Arne Naesse) využívaná radikálně extremistickým protestem, je podle Jamisona spíše medvědí službou dalšího prosazování zelené kultury a politiky [Jamison 2001: 149]. Nejsou však takoveto „fundamentalizující“ protesty právě „reakcí na anti ekologické reakce“, tj. reakcí, jež odmítá systémy kooptace v procesech mocenského využívání pojmů udržitelného rozvoje a ekologické modernizace, v nichž dochází k umlčení kritiky prosazování dílčích, privátních zájmů na hazardním managementu zisku, jenž se neohlíží na obyvatele planety?

Také D. Torgerson se obává, že přílišný nebo přehnaně nekompromisní fundamentalismus ekologické resistance může zlikvidovat praktickou hodnotu politického aktivismu v demokratické občanské participaci a oslabit možnosti získat nějaké pozitivní výsledky v politice [Torgerson 1994: 168]. A. Jamison pak výslovně varuje před záměnou „inovativní mobilizace tradic“ za „reakční fundamentalismus tradicionalistické víry“. Je možno souhlasit s Jamisonem, že jak ideologický fundamentalismus radikální zelené víry, tak i kooptační redukce „ekologické modernizace“ na zelený byznys a marketingovou reklamní komercializaci jsou deformacemi reálné praxe environmentální politiky [Jamison 2001: 179].

Na závěr zbývá dodat, že tato reálná praxe mocenského fungování institucí zatím málo přihlíží k důslednému propojení s otázkami, jež vznikají ve sférách veřejnosti a občanské společnosti, to znamená s otázkami *odpovědnosti, demokracie, spravedlnosti, sociální role techniky a systémové změny* společnosti, nejen v rámci národních státních, ale rovněž v rámci globálních. A právě to umožňuje rozkvět uvedených deformací v procesech kooptace. Environmentalismus, jenž vznikl jako hnutí s odlišným charakterem, než měla moderní sociální hnutí, a ve kterém nešlo explicitně o moc ve státě ani o redistribuci bohatství, ale spíše o hlubší kulturní proměny v systémových vztazích moderní společnosti k přírodě – prošel ve svém sociálním a politickém kontextu výraznou proměnou. Cesta od kognitivní mobilizace a participace k institucionalizaci a kooptaci přinesla jak pozitivní formy diskurzivní participace a demokratizace občanské účasti, tak i problémy spojené s deformacemi kooptovaných cílů idejí, poznatků a informací institucionálními systémy – nejen států, ale především organizací byznysu a médií. Přesto však nelze nevidět, že sociální spor o životní prostředí je součástí nekončícího procesu rozšiřování politického procesu, *aktivizace občanské společnosti* a kulturní politiky v odlišných, diferencovaných a sociálně i mocensky nerovných kontextech soudobého světa. V politice životního prostředí se projevují rozpory expertokracie a demokracie, antiekologické reakce zájmových koalic i institucionálních struktur konfrontují fundamentální ekologickou kritiku. Politika udržitelného rozvoje a ekologické modernizace nejsou v reálných kontextech dnešního globálně propojeného a zároveň nerovně strukturovaného světa zdaleka tak univerzálními recepty na společenské transformace, jak by se mohlo zdát v normativní, teoretické či technokraticky chápané rovině.

LITERATURA

- Alexander, Jeffrey. 2001 „Robust Utopias and Civil Repairs.“ *International Sociology* 16 (4): 321–334.
- Beck, Ulrich. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp. (české vyd. 2004 Praha: Sociologické nakladatelství).
- Beck, Ulrich. 1993. *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich. 1988. *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Dwivedi, Raini. 2001. „Environmental Movement in the Global South.“ *International Sociology* 16 (1): 26–38.
- Gorz, André. 1994. „Political Ecology: Expertocracy versus Self-Limitation.“ *New Left Review* 202: 21–35.
- Hajer, Marten. 1998. *The Politics of Ecological Modernization*. London: Sage.
- Hajer, Marten. 1996. „Ecological Modernization as Cultural Politics.“ Pp. 246–256 in Scott Lash, Bronislaw Szerszynski, Bryan Wynne (eds). *Risk, Environment, and Modernity*. London: Sage.
- Mol, Andrea, Daniel Sonnenfeld (eds.). 2000. *Ecological Modernization Around the World: Perspectives and Critical Debates*. London: F. Cass.

- Nash, Kate. 2000. *Contemporary Political Sociology. Globalization, Politics, and Power*. Oxford: Blackwell.
- Jamison, Andrew. 2001. *Making of Green Knowledge. Environmental Politics and Cultural Transformation*. Cambridge: Cambridge UP.
- Paterson, Mathew. 2000. *Understanding Global Environmental Politics*. Basingstoke: Macmillan.
- Perrow, Charles. 1982. *Normal Accidents, Normal Catastrophes. Living with High Risk Technologies*. New York: Basic Books.
- Sachs, Wolfgang (ed.). 1993. *Global Ecology: A New Arena of Political Conflict*. London: Zed Books.
- Světová komise pro životní prostředí a rozvoj. 1991. *Naše společná budoucnost*. Praha: Academia – MŽP ČR.
- Torgerson, Douglas. 1994. „Limits of the Administrative Mind: The Problem of Defining Environmental Problems.“ Pp. 136–170 in Douglas Torgerson, Robert Paehlke (eds.). *Managing Leviathan*. London: Belhaven.
- Torgerson, Douglas, Robert Paehlke (eds.). 1994. *Managing Leviathan*. London: Belhaven.
- Touraine, Alain. 1981. *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Polity.
- Wallerstein, Imanuel. 2000. „Globalization or the Age of Transition?“ *International Sociology* 15 (2): 262–279.
- Weber, Max. 2001. *Sociologie náboženství*. Praha: Oikumene.

SUMMARY

This study article critically applies the Weberian mechanism of the routinization of charisma onto contemporary processes in developed states and global capitalist network relationships classified by some analysts as ecological modernization.

We should ask what means the systemic integration and co-optation of environmentalist critical challenge to the modern civilization: what is the result of “ecological modernization” – is it innovation and the systemic change, or is it rather new integration and system stabilisation? Co-optation of originally radical critique is exemplified in a framework of institutionalization of environmental discourse as formalised system of bureaucratic rules and technocratic expertise and procedures. The contemporary crisis of the interactions between human society and nature confronts the static image of the bureaucratic administration of the risks as something external and technically manageable.

DLOUHODOBĚ UDRŽITELNÝ ROZVOJ, UDRŽITELNÝ ÚSTUP, NEBO ROZVRAT?

PAVEL NOVÁČEK

Úvod

„Je to malý krok pro člověka – a velký skok pro lidstvo.“ To byla slova prvního člověka, Neila Armstronga, který stanul 21. července 1969 na Měsíci. Let Apollo 11 a vstup člověka na mimozemské těleso by nám měly připomínat, že má-li člověk vizi a vůli ji uskutečnit, dokáže veliké věci.

Dnes potřebujeme také odvážnou vizi, jak dál. A snad ještě více potřebujeme dostatek vůle takovou smysluplnou vizi vytrvale prosazovat. Projekt Apollo není jediným příkladem pozitivní vize proměněné v konkrétní a úspěšný čin. Dalším známým příkladem je Marshallův plán, nebo-li velkorysý Program evropské obnovy, který napomohl tomu, aby se západní Evropa stala oázou prosperity a míru.

V 70. letech 20. století Světová zdravotnická organizace vyhlásila válku pravým neštovicím a během jediného desetiletí ji dovedla do vítězného konce. A nebo starší příklad – objevení a kolonizace Severní Ameriky. Na to, jak jsme se chovali k původním obyvatelům, hrdí být nemůžeme, ale představme si to obrovské množství energie, které byli lidé schopni vyvinout na přeměnu divočiny do dnešní podoby.

V současnosti stojíme před podobnou výzvou, ovšem mnohem většího, globálního rozsahu. Jsme konfrontováni s velikou bídou ve světě. Před čtyřiceti lety jsme dokázali vyslat lidi na Měsíc, ale zabránit tomu, aby lidé umírali hladem, neumíme dodnes. Životní prostředí je v mnoha regionech poškozeno či přímo devastováno. Nenávratně nám vlivem člověka mizí živočišné a rostlinné druhy. Počet obyvatel na zemi pořád ještě roste a zvyšuje se tak antropogenní tlak na ekosystémy a na čerpání přírodních zdrojů. Ale nejzásadnější pro vývoj v první polovině 21. století budou asi tři relativně nové a velmi komplikované megavýzvy – klimatické změny, ropný zlom a terorismus. Později se o nich zmíníme podrobněji.

Potřebujeme tedy vizi, jak dál, ale možná více, než jen to. Potřebujeme hledat a nacházet, slovy V. Frankla „vůli ke smyslu“. Viktor Frankl [2006], rakouský psychiatr a zakladatel logoterapie, který jako jediný z rodiny přežil nacistický koncentrační tábor, k tomu říká, že společnost blahobytu, popřípadě stát blahobytu, jsou schopny uspokojit prakticky všechny potřeby člověka, přičemž jednotlivé potřeby konzumní společnost teprve vytváří. Pouze jedna potřeba vychází naprázdno a to je „vůle ke smyslu“, to znamená potřeba najít ve svém životě nebo snad lépe řečeno v každé jednotlivé životní situaci smysl – a oddat se mu, naplnit jej.

Téměř čtvrt století se rozvíjí koncepce tzv. udržitelného rozvoje, jako pokus reagovat pozitivním a demokratickým způsobem na vyhrocující se globální a environmentální

problémy. Nakolik je však tato cesta perspektivní v dnešním multipolárním světě, kdy příliš mnoho aktérů (států, nadnárodních korporací,...) prosazuje své individuální zájmy, je otázkou. Domnívám se, že odpověď, alespoň v hlavních rysech, se dozvíme v průběhu první poloviny 21. století.

Udržitelný rozvoj

Zprávy Římskému klubu a některé další globálně orientované zprávy sedmdesátých a počátku osmdesátých let 20. století přesvědčivě ukázaly, že exponenciální nárůst výroby a spotřeby v konečném ekosystému Země není dlouhodobě udržitelný.¹ Stávalo se také stále zřejmějším, že je nutné respektovat odlišný pohled zemí rozvinutých a rozvojových, kdy rozvojové země vcelku oprávněně vyjadřovaly svoji touhu nejprve dosáhnout lepších podmínek k životu a až pak se případně omezovat s ohledem na únosnou kapacitu ekosystémů.

V roce 1983 proto požádal generální tajemník OSN Javier Perez de Cuellar ministerskou předsedkyni Norska (dříve ministryni životního prostředí) Gro Harlem Brundtlandovou, aby vytvořila mezinárodní komisi, která by se pokusila o zdánlivě nemožné – přijít s návrhy, jak umožnit lidem a celým národům rozvoj při zachování funkčních ekosystémů a zdravého životního prostředí člověka. Výsledkem čtyřletého úsilí vzniklé Komise OSN pro životní prostředí a rozvoj byla zpráva „Naše společná budoucnost“ (nazývaná též neoficiálně „Zpráva Brundtlandové“), publikovaná v roce 1987. Klíčovým pojmem této pravděpodobně nejvýznamnější zprávy OSN 80. let 20. století se stal „udržitelný rozvoj“ (sustainable development), který na sklonku minulého tisíciletí a počátku 21. století doslova „hýbal světem“.

Udržitelný rozvoj je podle Komise OSN pro životní prostředí a rozvoj [The World Commission on Environment and Development 1987] takový rozvoj, který uspokojuje potřeby současnosti bez ohrožení potřeb budoucích generací uspokojovat jejich vlastní potřeby. V nejširším smyslu je strategie udržitelného rozvoje zaměřená na prosazování harmonie mezi lidskými bytostmi a mezi lidstvem a přírodou.

Tato definice je antropocentricky orientovaná (uspokojování potřeb člověka), to by však tolik nevadilo. Především je ale natolik vágní a „všeobíjající“, že s ní prakticky nejde nesouhlasit. Jejím největším nedostatkem je však to, že se ani nepokouší definovat lidské potřeby.

Herman Daly [1996] upozornil, že ve druhé polovině 90. let 20. století přestala vágnost pojmu „udržitelný rozvoj“ sloužit jako platforma konsenzu a místo toho se stala zdrojem neshod. Ten, komu se podaří prosadit vlastní definici pojmu udržitelný rozvoj, vyhraje podle Dalého velký politický zápas a získá klíče k naší společné budoucnosti.

---

¹ Jednalo se nejen o první zprávu pro Římský klub „Meze růstu“ [Meadows, Meadows, Rangers 1972], ale také o některé další zprávy: „Lidstvo v bodě obratu“ [Mesarovi, Pestel 1976], „Přetvoření mezinárodního pořádku“ [Tinbergen 1976], „Konec věku plýtvání“ [Gabor 1977], „Cíle pro lidstvo“ [László 1977], „Cestovní mapa do budoucnosti“ [Hawrylyshyn 1980]. Mimo aktivity Římského klubu a jeho spolupracovníků to byly např. publikace „Mít nebo být“ od Ericha Fromma [1976], „Bod obratu“ od Fritjofa Capry [1982], „Malé je milé“ od Ernsta Friedricha Schumachera [1973], „Gaia – nový pohled na Zemi“ od Johna E. Lovelocka [1979], „Global 2000, zpráva pro prezidenta“ od Geralda O. Barneyho [1980] a další.

Bývalý československý federální ministr životního prostředí Josef Vavroušek [1993], definoval udržitelný rozvoj jako rozvoj, který usiluje o ideály humanismu a harmonie vztahů mezi člověkem a přírodou. Je to způsob života, který hledá rovnováhu mezi svobodami a právy každého jedince a jeho odpovědností vůči jiným lidem a přírodě jako celku, a to včetně odpovědnosti vůči budoucím generacím.

Na Karlově univerzitě v Praze se teorií udržitelného rozvoje soustavně zabývá Ivan Rynda [2000], který udržitelný rozvoj vymezuje jako komplexní soubor strategií, které umožňují pomocí ekonomických nástrojů a technologií uspokojovat sociální potřeby lidí (materiální a duchovní), při plném respektování environmentálních limitů. Aby to bylo v globálním měřítku současného světa možné, je nutné je podle něj nutné redefinovat na lokální, regionální i globální úrovni jejich instituce a procesy.

Koncept udržitelného rozvoje je rozvíjen již čtvrt století a přesto se nezbavil značné vágnosti², která právě pramení ze snahy postihnout a reagovat na velmi komplexní globální (nejen environmentální) problémy. Hlavní slabiny konceptu udržitelného rozvoje výstižně charakterizoval Ján Topercer ml. [Mederly, Topercer, Nováček 2004]. Tvrdí, že udržitelný rozvoj předpokládá druh rozvoje, který neohrozí možnosti budoucích generací uspokojovat jejich vlastní potřeby, viděné ovšem z pohledu generace současné. Takto vnímaný rozvoj je vyhlášen za žádoucí, čímž se orientuje spíše na předepisování, než na předvídaní. Pro předepisování však podle Topercera tento koncept příliš spolehlivý základ nemá, neboť:

- idea o univerzální hierarchii potřeb není dostatečně empiricky podložena [Smelser, 1994], což platí nejen v prostoru (geograficky), ale možná ještě více i v čase;
- také naše normy a standardy toho, co je optimální či žádoucí, se vyvíjejí v čase;
- je těžké operacionalizovat současné potřeby a možnosti a jejich uspokojování, natož ty budoucí, zejména díky enormní neurčitosti některých předpokladů a faktů;
- je extrémně těžké až sporné operacionalizovat a kvantifikovat celou řadu okrajových podmínek, proměnných a jejich prahových hodnot, v nichž se udržitelný vývoj ekosystému může změnit na neudržitelný;
- je těžké udržitelný rozvoj konceptualizovat (proto také existuje takové množství různých přístupů a chápání), natož ještě navrhovat testovatelné hypotézy a na jejich základě budovat teorii udržitelného rozvoje, která v tomto smyslu vlastně stále neexistuje.

Z pojmu (trvale) udržitelný rozvoj navíc dle Topercera „vyčuhuje“ jedna z nápadných podob univerzální touhy většiny lidí, touhy dívat se na svět z pohledu „Božího oka“ [Putnam, Rorty 1997], které je schopné nezkráteně vidět a vyhodnocovat nejen potřeby a možnosti minulých a současných, ale i budoucích generací. Byl by to pravděpodobně velmi lákavý pohled pro věřící i nevěřící, jen jestli při něm ambice poněkud nepřesahují naše možnosti a schopnosti (více než žádoucí je tedy důrazná korekce popperovským

---

² Právě kvůli určité vágnosti pojmu jsou intenzivně rozvíjeny indikátory udržitelného rozvoje a konstruovány různé agregované indexy, které by umožnily exaktně měřit, nakolik v jednotlivých oblastech života (životní prostředí, čerpání zdrojů, ekonomický rozvoj, sociální oblast, fungování státu,...) směřujeme či nesměřujeme k udržitelnosti.

požadavkem intelektuální skromnosti a karteziánskou metodickou skepsí). Udržitelný rozvoj tedy můžeme pracovníčně zařadit do kategorie „science & art“, tedy mezi obory na pomezí vědy a umění.

Koncept udržitelného rozvoje rozhodně není dokonalý a není vědeckou teorií, nicméně nemáme (alespoň zatím) nic lepšího, jak se pokusit na dnešní vyhrcoující se problémy globálního rozsahu reagovat.

Máme (jednotlivci i společnost) v principu vlastně tři možnosti, jak na současné globální výzvy reagovat:

1. Můžeme problémy podceňovat, bagatelizovat, či přímo ignorovat.³ Můžeme upřímně věřit, nebo si nalhávat, že situace (důsledky klimatických změn, vysoké populační přírůstky v rozvojových zemích, vyčerpání zdrojů, chudoba atd.) není vážná a není třeba se znepokojovat. Z toho však logicky plyne, že není třeba reagovat a vše může zůstat při starém, běžet v zaběhnutých kolejích. Tím se však problémy nevyřeší. Naopak, odkládáním účinné akce se dále vyhrcojí a my plýtváme možná tím nejvzácnějším a „vyčerpatelným“ zdrojem, a tím je čas.

2. Můžeme uznat vážnost problémů, aniž bychom se ovšem pokusili o jejich řešení. Obáváme se katastrofy, ale nevěříme, že by naše úsilí mohlo mít smysl, že bychom sami mohli pro záchranu něco udělat. Proto zůstáváme pasivní, „svěřujeme se osudu“, doufáme, že se to „samo“ nějak vyřeší. A nebo, v horším případě, se chováme podle hesla „po nás potopa“, snažíme se individuálně urvat ještě pro sebe co nejvíce slasti, než bude vše ztraceno. Potlačujeme tak pud sebezáchovy a chováme se krutě především vůči svým dětem, vůči budoucím generacím.

3. Můžeme se aktivně pokusit o ovlivnění a změnu dnešních nepříznivých trendů, o formulování a prosazování alternativní, pozitivní a demokratické vize rozvoje společnosti. Jsem přesvědčen, že vize udržitelného rozvoje, při vědomí všech jejích nedokonalostí, je takovou nadějí. Nikdo nám ovšem nedá odpověď na otázku: „Jaká je šance na úspěch?“ Ta šance může být osmdesátiprocentní, nebo také jednoprocentní, a přesto bychom se o ni měli pokusit. Protože nejsme ani tak jako jednotlivci odpovědní za výsledek (ten můžeme obvykle ovlivnit velmi limitovaně), ale jsme určitě všichni odpovědní za své úsilí, kolik a čemu věnujeme svého času, energie a schopností.

Zkusme nyní shrnout hlavní myšlenky obsažené v definicích a principech udržitelného rozvoje do čtyř zobecňujících základních požadavků.

1. Požadavek, aby všichni lidé na Zemi mohli uspokojovat své (alespoň základní) potřeby.

Už s definicí základních lidských potřeb je potíže. K prostému přežití potřebujeme jídlo, vodu, ošacení a přístřeší. Jenže trvale jen přežívat se samozřejmě nedá. Přesto, bohužel, kolem jedné miliardy lidí na světě akutně hladoví a 1,2 miliardy lidí nemá přístup k nezavadné pitné vodě. V rozvinutých zemích bychom se jistě neradi smířovali s pokrytím pouze těch nejzákladnějších potřeb umožňujících přežití. Kde je však hranice lid-

³ Učebnicovým příkladem takového přístupu jsou postoje českého prezidenta Václava Klause k problematice klimatických změn.

ských potřeb? Pravděpodobně „v nekonečnu“. Existují tedy hranice oprávněných lidských potřeb? A liší se v čase a prostoru?

Známou a široce přijímanou je hierarchie (pyramida) lidských potřeb Abrahama Maslowa [1954]:

- Základní tělesné, fyziologické potřeby.
- Potřeba jistoty a bezpečí.
- Sociální potřeby (potřeba sounáležitosti a lásky).
- Potřeba uznání a úcty.
- Potřeba seberealizace.

Ani Maslowova hierarchie lidských potřeb nám však neumožňuje stanovit nějakou rozumnou limitní hranici pro lidské tužby, které bývají vnímány jako potřeby či snad dokonce jako něco, na co máme právo.

Komunistická ideologie měla líbivé heslo, které nikdy nedokázala (a ani nemohla dokázat) naplnit: „Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb.“ Je však oprávněnou potřebou automobil, soukromá jachta, turistický výlet na oběžnou dráhu?

Myslím, že požadavek na uspokojování potřeb v definici Světové komise pro životní prostředí a rozvoj je sice líbivý, ale nesplnitelný a dokonce nedefinovatelný. Logičtější a správnější se mi jeví podmínit uspokojování lidských potřeb respektováním únosné kapacity ekosystémů při zachování přírodních hodnot a biologické rozmanitosti pro současnou i budoucí generace, jak to uvádí např. definice udržitelného rozvoje Evropského parlamentu⁴. Tedy ještě jednou – základním požadavkem udržitelného rozvoje by nemělo být uspokojování lidských potřeb, ale respektování únosné kapacity ekosystémů, od které se aktivity lidí v jednotlivých regionech i časových obdobích musí odvíjet.

2. Požadavek práv budoucích generací uspokojovat svoje potřeby.

Toto je velká a nová výzva. V historii různé skupiny obyvatel usilovaly (ať už násilnými, nebo nenásilnými prostředky) za prosazení svých práv – otroci, nevolníci, kolonizované národy atd. V současnosti jde o to, budeme-li schopni respektovat práva těch, kteří tu ještě nejsou, ale budou – našich dětí a všech následujících generací. Toto obecné konstatování můžeme konkretizovat pomocí tří principů Hermana Dalyho a Johna Cobba [1989], jak dlouhodobě udržitelně využívat přírodní zdroje a ekosystémy Země:

- a) Míra užívání obnovitelných zdrojů (les, rybí populace,...) nepřekročí míru jejich regenerace.
- b) Míra užívání neobnovitelných přírodních zdrojů (např. fosilní paliva) nepřekročí míru, jakou budou rozvíjeny substituující obnovitelné zdroje.

---

⁴ Evropský parlament definuje udržitelný rozvoj jako takový rozvoj, který přináší zlepšování životní úrovně a blahobytu lidí v mezích kapacity ekosystémů při zachování přírodních hodnot a biologické rozmanitosti pro současnou a příští generace.

- c) Míra emisí škodlivin do životního prostředí nedosáhne hranice asimilačních schopností prostředí (a nepřesáhne tedy únosnou kapacitu ekosystémů).

3. Požadavek respektování práv ostatních živých bytostí

Je to další velká výzva, kterou jsme si ve 20. století při „dobývání“ přírody příliš nepřipouštěli. Podobně jako u prvního požadavku udržitelného rozvoje, i zde nedokážeme definovat optimální stav. Má člověk využít svého dominantního postavení mezi ostatními živými tvory a jednat jako „pán tvorstva“, nebo má být spíše zodpovědným správcem této planety? Nebo máme ostatní živé bytosti považovat za sobě rovné (ponechme teď stranou, že tento radikální požadavek by nebyl prakticky realizovatelný)?

Měli bychom mezi jednotlivými druhy živočichů rozlišovat podle toho, na jakém místě se nacházejí v evolučním vývoji?

Jsou to otázky, na které neumíme odpovědět a určit jednoznačně, co je dobře a co špatně. Přesto bychom tyto výzvy neměli ignorovat a odpovědi postupně formulovat, byť to může trvat desetiletí a možná déle. Měli bychom se postupně přibližovat harmonii vztahů mezi člověkem a živou i neživou přírodou, jak uvádí ve své definici Josef Vavroušek. Plné harmonie asi nedosáhneme nikdy. Vždy však můžeme mít úctu k životu a přírodě ve smyslu odkazu Alberta Schweitzera.

4. Požadavek učení se z budoucnosti

Tento požadavek z uvedených definic explicitně nevyplývá, přesto jsem přesvědčen, že je pro naplňování udržitelného rozvoje nepostradatelný. Po celou svou historii se člověk učil z minulých zkušeností svých nebo svých bližních. Tento model fungoval po tisíciletí dobře, pokud důsledky našich činů (a omylů) byly prostorově i časově limitované. Nyní máme díky vědeckému poznání a technologickému rozvoji takové možnosti, že případné omyly mohou mít drastické důsledky, ať už se jedná např. o mírové i vojenské využití jaderné energie, geneticky modifikované organismy, klimatické změny atd. Proto je nezbytné učit se nejen z minulosti, ale také z možných budoucností a podle toho usměrňovat své chování a jednání.⁵

---

⁵ Je možné si to celé přiblížit na následujícím příkladu: Přirovnáme lidskou společnost k posádce automobilu, která jede v noci horskou silnicí. Dokud jel automobil velmi pomalu, bylo možné jet se zhasnutými světly a řídit se pohledem do zpětného zrcátka. Jak se však automobil pohybuje stále rychleji (resp. celá lidská společnost díky vědecko-technickému rozvoji se vyvíjí stále rychleji), je nutné dívat se dopředu, ne dozadu. A je vhodné zapnout reflektory. Čím rychleji se pohybujeme, tím lepší světla (tedy schopnost vidět dopředu) potřebujeme. Při malé rychlosti automobilu nemá náraz do svodidel vážné následky. Při vysoké rychlosti však „jízda naslepo“ může mít tragické následky. V tomto přirovnání je možné si přiblížit i princip předběžné opatrnosti. Předpokládejme, že v dáli se do noci před automobilem tyčí temná hora. Část posádky tvrdí, že tam určitě bude tunel a je proto možné „šlápnout na plyn“ a jet stále rychleji. Druhá část posádky ovšem tvrdí, že tam tunel nemusí být, i když to jistě zatím neví nikdo. Právě proto je však třeba přibrzdit a pohybovat se kupředu obezřetně.

Co když to nedopadne dobře?

Máme životní úroveň, o jaké se našim předkům ani nesnilo. Za našeho života vymřela čtvrtina všech živočišných druhů. Spotřebovali jsme více přírodních zdrojů, než lidstvo za celou předcházející historii. A žijeme na počátku století, ve kterém je konec naší civilizace pravděpodobnější, než kdykoli předtím. ... Jak žít tvář v tvář zániku?

Jaroslav Kalous

Měli bychom připustit a promyslet alternativu, že úsilí o dlouhodobě udržitelný rozvoj se nepodaří (pro nedostatek odhodlání, času, nebo obojího) a lidské společenství projde velkým civilizačním otrěsem. Byl bych rád, kdyby se jednou ukázalo, že následující úvahy měly povahu sebedestruktivního proctví, tedy že aspoň trochu přispěly k tomu, aby špatný konec nenastal.

Ze všech globálních problémů, které jsou v odborné literatuře zmiňovány, lze vybrat tři „megaproblémy“, které jsou obzvláště nebezpečné a navíc se navzájem ve svém působení posilují. Jsou to populační růst, chudoba a ohrožení životního prostředí.

Na Zemi nyní žije sedm miliard obyvatel a absolutní počet lidí narůstá, i když míra přírůstku se mírně snižuje. Mezi environmentalisty je celkem jednoznačná shoda, že dnešní počet lidí na planetě nemůže dosáhnout životní úrovně nejbohatších států, protože na to prostě není dostatek zdrojů a ekosystémy takovou zátěž neunesou. Populační růst je kritický zejména v některých regionech, například v muslimských zemích Blízkého východu. Příliš mnoho mladých lidí je pak odsouzeno k životu v chudobě, bez zaměstnání a bez perspektivy, což vytváří výbušnou situaci. Čím více lidí na planetě, tím více chudých a tím větší zátěž a následná devastace životního prostředí.

Chudoba, přesněji řečeno bída⁶, provází člověka od nepaměti. Přitom nikdy v historii jsme neměli tak mocné prostředky, abychom se s ní vypořádali. A nikdy v historii bídou netrpělo (v absolutním vyjádření) více lidí.

V roce 2011 bylo na světě 1210 miliardářů (vyjádřeno v amerických dolarech), jejich počet rychle narůstá zejména v rozvíjejících se ekonomikách Číny, Indie a Ruska. Ti vlastnili dvakrát více bohatství, než polovina (3,4 miliardy) chudých lidí [Glenn, Gordon, Florescu 2011]. Člověk nemusí být génius, aby mu došlo, že tento stav není ani spravedlivý, ani dlouhodobě udržitelný. Protože chudí lidé mají více dětí, než bohatí, posiluje chudoba populační růst. A samozřejmě také zvyšuje zátěž životního prostředí, protože chudí žijí ze dne na den a nemají sílu ani chuť přemýšlet, co nahradí les, který kácí, nebo co se stane s jezerem, do kterého vypouštějí své odpady.

A konečně životní prostředí je komplexní problém s dlouhou setrvačností působení. Některé negativní jevy by odezněly rychle, pokud by přestala působit příčina těchto jevů. Například povrchové vody, pokud je přestanou lidé znečišťovat, se zlepší velmi rychle, v řádu dní či týdnů. Narušení ozónové vrstvy potrvá roky, spíše však desítky let poté, co odezní příčina (vypouštění freonů). Ale úbytek biodiverzity, vyhubení druhů rostlin a živočichů „neodezní“ nikdy, ztráta je nevratná.

⁶ Chudoba je různými náboženstvími chápána jako ctnost. Jedná se však o dobrovolnou chudobu (tedy dobrovolně vedený velmi skromný život), která člověka vnitřně nedevastuje, ale spíše posiluje. Život v bídě naproti tomu člověka poškozují po stránce fyzické, psychické i morální.

Čím větší populační růst, tím více chudoby (bídy) a větší tlak na životní prostředí. Čím větší chudoba, tím zdevastovanější prostředí a vyšší nárůst obyvatel. A čím zdevastovanější prostředí, tím větší chudoba a vyšší populační přírůstky.

Na počátku 21. století se objevily tři méně obecné, o to však aktuálnější problémy, které mohou podlomit obranyschopnost a životaschopnost naší civilizace. Jsou to klimatické změny, terorismus a ropný zlom.

O nebezpečí klimatických změn víme několik desetiletí. Problém je velká míra nejistoty – nevíme, co se přesně děje, jaké to bude mít důsledky a kdo změny působí – jestli více jevy přírodní nebo antropogenní. Dalším problémem je, že hlad po energii je tak velký, že přes všechny politické proklamace a závazky nejspíše emise skleníkových plynů nebudeme schopni výrazně omezit. Aspoň zatím tomu nic nenásvědčuje.

V poslední době se proto více mluví o potřebě adaptace (přízpusobení se změnám), ne o potřebě prevence klimatických změn. Tyto změny však z pohledu vyspělé civilizace mohou být drastické a nová rovnováha, která se ustaví, bude trvat desetitisíce, možná statisíce let.

Terorismus také není nový problém a ve 2. polovině 20. století západní civilizace čelila mnohým lokálním teroristickým skupinám – jen v Evropě to byly např. IRA v Irsku, ETA ve Španělsku, Rudé brigády v Itálii atd. Teprve 11. září 2001 však přineslo zlom. Odhodlání islámských extremistů zničit, nebo alespoň poškodit západní civilizaci je veliké. Fungování rozvinutých společností je vždy do velké míry založeno na důvěře a zejména tu teroristé podlamují (viz bezpečnostní opatření na letištích, ale i veřejných budovách ve Spojených státech a jinde). A pokud západní civilizace nemá dostatečnou vůli a odhodlání se bránit, mohou teroristé uspět.

Ropný zlom dříve či později přijde, resp. možná právě začíná. Čtyřicet let mluvíme o potřebě úspor a přechodu na obnovitelné zdroje, ale ztratili jsme dost možná již příliš mnoho času. V lednu 2009 hrozilo Evropě, že zůstane nějakou dobu bez ruského plynu. Těžko si představit potíže a zmatek, kdy ceny za fosilní paliva (především ropu) poletí nahoru a dodávky budou nestabilní. Na druhou stranu konečné vyčerpání fosilních paliv (které je zejména v případě uhlí a plynu pravděpodobně ještě několik desítek let před námi) je možná to jediné, co dokáže stabilizovat a následně zredukovat emise skleníkových plynů do atmosféry.

Výše zmíněné tři obecné „megaproblémy“ a tři nejaktuálnější současné problémy mohou být tím, co vyspělé civilizaci „zlomí vaz“. I kdybychom měli odhodlání a sílu vypořádat se s jedním problémem, nestačíme reagovat na další, které navíc působí synergicky, tedy vzájemně se podporují a posilují ve svém účinku.

I kdyby některá společnost našla v sobě sílu a odhodlání k odříkání a obětem a k přijetí „krve, potu a slz“ (jako to udělali Britové ve 2. světové válce na Churchillovu výzvu), nebude to stačit, protože na globální problémy by muselo účinně reagovat celé lidské společenství. A není vidět ani náznakem, že bychom toho byli schopni.

Dobrou zprávou je, že život téměř určitě na Zemi nevyhne. Během posledních 500 miliónů let prošel život na planetě nejméně pěti globálními „katastrofami“, při kterých vždy zmizelo 70–95 % všech rostlinných a živočišných druhů. Přesto evoluce pokračovala k dokonalejším formám života. Život, který vznikl před 3,85 miliardami let, už nebyl ani jednou z povrchu Země vymazán.

Co je v sázce a co může být narušeno až zničeno poměrně snadno, je naše euro-americká civilizace a ve druhém sledu také lidská civilizace obecně. Euro-americká civi-

lizace je na vrcholu pyramidy, co se týče spotřeby energie, zdrojů a životní úrovně (pokud ji vyjadřujeme materiální spotřebou). Proto je nejohroženější.

Otakar A. Funda [2000] tvrdí, že civilizace zaniká, když:

- ztratila vizi;
- ztratila jistý nepsaný konsenzus o tom, co je správné a co ne;
- náklady potřebné na její udržení v chodu překročí objem výnosů její produkce;
- mechanismy sloužící k udržení jejího fungování v chodu dostoupily takové komplikovanosti, že nejsou opravitelné za provozu;
- se unavila, když vyčerpala svůj rozlet a elán, když se v ní rozhostila rozkladná nálada.

Fundova knížka se jmenuje příznačně „Unavená Evropa umírá“. Nemusí to tak nezbytně být, pokud, slovy Viktora Frankla, dokážeme najít znovu „víli ke smyslu“. V době velkých krizí se bezpochyby objeví a vyrostou velké osobnosti. Jestli to s naší civilizací dopadne dobře, nebo ne, se pravděpodobně ukáže během první poloviny 21. století, kdy výše zmíněné problémy vykrystalizují do reálné podoby a ukáží svoji skutečnou sílu. Rozhodující v takové situaci bude nepropadat panice, zoufalství a strachu, který by paralyzoval naše odhodlání problémům čelit, jakkoliv budou děsivé.

Horší, než všechny výše zmíněné problémy a jejich důsledky, dokonce horší, než strach, je ignorování problémů a z toho vyplývající nicnedělání:

Loď se pomalu potápí, ale zatím nic nepocítujeme, to čeká na naše děti a vnoučata. Oni to moc netuší a slastně si užívají ještě víc, než my. Duchem doby je hédonismus, objektem zájmu to, co je příjemné, maximalizace slasti s minimem strasti. Jako bychom si přišli na tuhle planetu jenom užívat, „olizovat život“.

Jaroslav Kalous

Udržitelný ústup nebo klimatický rozvrat?

Zaměříme se nyní na jedinou, ale dost možná nejvážnější hrozbu – klimatické změny. James Lovelock je známý britský fyzik, který pro NASA zkoumal možnosti života na Marsu. To jej vedlo k přesvědčení, že život na Zemi je nesamozřejmá událost, je jedinečný (i když ne nezbytně jediný ve vesmíru). Před více než 30 lety zformuloval hypotézu Gaia, ve které tvrdí, že systém Země se chová jako jednotný samoregulační systém složený z fyzikálních, chemických, biologických a lidských prvků. Interakce a zpětné vazby mezi jednotlivými komponenty jsou komplexní a vykazují časovou a prostorovou variabilitu na mnoha úrovních. Gaia je tak dle Lovelocka tenká sférická slupka hmoty, která obklopuje žhavý vnitřek. Začíná tam, kde skalnatá vrstva zemské kůry přechází v magma horkého zemského jádra, asi 160 km pod povrchem, a pokračuje dalších 160 km ven směrem do vesmíru. Zahrnuje i biosféru a je to dynamický fyziologický systém, který udržuje na naší planetě podmínky pro život už více než tři miliardy let. ... Hypotéza Gaia vidí biosféru jako aktivní, adaptivní systém schopný udržet Zemi v homeostáze [Lovelock 2006].

James Lovelock ve svých 86 letech publikoval knihu, ve které shrnuje poznání, ke kterému došel. Sám název je dostatečně výmluvný: „Odplata Gaii“ (Revenge of Gaia, česky vyšlo pod názvem „Gaia vrací úder“). Chce nás vyburcovat, abychom, slovy Jaroslava Kalouse, jen „neolizovali život“, ale postavili se čelem smrtelnému nebezpečí, které představují klimatické změny. Je snad prvním známým autorem, který „překročil Rubikon“⁷ a tvrdí: že už je pozdě na trvale udržitelný rozvoj, my potřebujeme trvale udržitelný ústup. Vyznavači udržitelného rozvoje i volného trhu se podle Jamese Lovelocka dopouští velkého omylu, když sdílejí víru, že další rozvoj je možný a že Země se udrží ještě nejméně polovinu tohoto století víceméně ve stejném stavu, jako dosud. Očekávat, že udržitelný rozvoj nebo konvenční postup jsou životaschopné metody přístupu, je jako myslet si, že rakovina plíc se dá vyléčit tím, že přestaneme kouřit.

Jaké alternativy z toho pro nás podle Lovelocka do budoucna plynou? Prvním požadavkem především je rozpoznat a uznat, že problém existuje. Druhým požadavkem je problému porozumět a vyvodit závěry.⁸ Třetím požadavkem je pak s tím něco udělat.

Nejvíce podle Lovelocka nyní potřebujeme změnit naši povahu a způsob myšlení, stejně jako to dělají kmenové národy, když cítí skutečné smrtelné nebezpečí. Jen tehdy budeme schopni přijmout strádání. Naším úkolem pak bude obrana civilizace, odvrácení chaosu, který by se nás jinak mohl zmocnit.

I kdyby však nastala ponurá budoucnost, globální teplota i hladina oceánů stoupala a civilizace se hroutila, nesmí ti nejodvážnější své úsilí o záchranu možného vzdát. Stejně jako „v dobách temna minulosti“ církevní řády v kláštorech uchovávaly to, co je základem naší civilizace. Uchovávaly a předávaly dál těžce vydobyté vědomosti řecké a římské civilizace. Přes všechny naše snahy o udržitelný ústup možná nakonec nebudeme schopni předejít globálnímu úpadku do chaotického světa na zdevastované Zemi, který budou řídit krutí váleční vůdci. Pokud by k tomu došlo, měli bychom si podle Lovelocka vzpomenout na skupiny mnichů v horských pevnostech jako Montserrat, nebo na ostrovech Iona a Lindisfarne, kteří tomuto životně důležitému cíli sloužili.

Jednou z možností, jak zmírnit následky katastrofy, je uchovat a předat klíčové vědomosti, které pomohou našim potomkům vybudovat znovu civilizaci, aniž by opakovali naše chyby. Protože, slovy Lovelocka, povyšovat se nad vlastní smrt je lehkomyšlnost, ale přistupovat stejně i ke konci civilizace je bezohlednost.

Už jenom z respektu k tak významné osobnosti, jakou James Lovelock je, musíme vzít tuto možnost v potaz a vzít ji dokonce smrtelně vážně. Myslím, že ještě máme nějaký čas svými činy přispět k tomu, aby jeho vize nenastala. Naše schopnosti jsou však omezené a prosazení udržitelného rozvoje může být nad naše síly.

I kdyby však přišel malér a pokus o udržitelný ústup se změnil v anarchii a chaos, stále mají ti slušní, co přežijí, velké poslání: přenést obdobím temna ovoce víry a vědy (poznání) do doby v budoucnosti, jakkoliv vzdálené, která umožní znovu vybudovat civilizaci.

---

⁷ Před Lovelockem všichni ostatní autoři, zabývající se globálními problémy, Donellou a Denisem Meadowsovými počínaje, tvrdili: pokud nezměníme své jednání, do třiceti (dvaceti, deseti) let přijde katastrofa. Lovelock první rezignuje na možnost zachování „světých zítřků“, tuto příležitost jsme ale něj již propášli.

⁸ Lovelock zdůrazňuje, že jsme polapeni v krutém kruhu pozitivních zpětných vazeb. To, co se děje na jednom místě, velice brzy ovlivní dění jinde. Jsme si nebezpečně nevědomi vlastní nevědomosti.

Infobox: Kořeny krize

Jak jsme se vlastně dostali do situace, kdy přes všechny úžasné možnosti a vymoženosti vědy a techniky čelíme poprvé v dějinách velmi závažným a vyhrocujícím se problémům globálního rozsahu?

Z doby industriálního rozvoje v 19. a 20. století přechází naše zavádějící chápání pokroku. Alvin Toffler [1980] tvrdí, že naše civilizace postavila své chápání pokroku na třech idejích, které nás dovedly ke krizi:

- a) vykořisťování přírody a vláda nad ní jsou správné;
- b) lidé jsou vrcholným výtvozem evoluce, princip přirozeného výběru (Darwin) se přenáší i do společenského chápání („nejbohatší a nejmocnější jsou i nejschopnější a nejzasloužitější“);
- c) dějiny nezvratně směřují k lepšímu životu lidstva.

Je pozoruhodné, kolik lidí v různých časových údobích se domnívalo, že příčinou krize a úpadku jedince i společnosti je to, co často považujeme za kýžený cíl – bohatství, blahobyt.

Bohatství samo o sobě není špatné a je-li dobře spravováno a využíváno, může být požehnáním. Jenže příliš často jej provází lakomství, a to je v křesťanství smrtelný hřích, který stojí na druhém místě, hned za pýchou.

Blahobyt vede k nerozhodnosti a rozbředlosti celých národů (a především jejich politických elit) a k neschopnosti přijmout nutná, byť třeba bolestivá opatření. Skvěle to vystihl v roce 1936 Winston Churchill, který kritizoval neschopnost britské vlády čelit nebezpečí nacistického Německa:

Tato vláda se prostě nedokáže rozhodnout nebo přimět ministerského předsedu, aby tak učinil. Proto pokračují v tomto podivném paradoxu, rozhodnutí k nerozhodnosti, odhodlání k ničemu se neodhodlat, tvrdošijní ve své váhavosti, pevní v rozbředlosti, silní v bezmoci. ... Blíží se konec éry odkladů, polovičitých řešení, konejšivých a nesmyslných výmluv, zdržování. Namísto toho vstupujeme do období jejich důsledků.

Jaké bude, slovy W. Churchilla „období důsledků“? Chmurný scénář budoucnosti, zejména v Africe, nastínil v roce 1994 Robert Kaplan ve výborné studii „Přicházející anarchie“, rozšířené později do podoby knižní publikace [Kaplan 2001]. Jeho varování je aktuální i po dvou desetiletích. Dle Kaplana základní faktory ovlivňující vývoj jsou ekologická vyčerpanost, kulturní a rasové kolize, geografická podmíněnost a proměny podoby války. Místem, kde se negativní působení těchto faktorů projevuje dnes nejzřetelněji, je Afrika, resp. oblast Guinejského zálivu. Tato část planety nabízí děsivý obraz chudoby, nemocí a vyčerpaných zdrojů. Je to region rozpadajících se národních států a mezinárodních hranic, rozmáhající se zločinnosti a permanentních kmenových válek. Za této situace vystupuje jako skutečné strategické nebezpečí nekontrolovatelný výbuch kriminální anarchie. Takový vývoj možná čeká zbytek Afriky a třetího světa. V těchto extrémně těžce ovladatelných zemích pak tlaky neústí v totalitarismus, ale v rozpad sociálních struktur a v „kulturu pouličních válečníků“, jako např. v Somálsku. Přes kontinenty se přeznou vlny nepřehledných konfliktů bez jasného schématu, což pro Západ znamená, že nebude existovat žádná zjevná, jednoduše definovatelná hrozba, jakou byl komunismus nebo nacismus.

Takovýto vývoj může vést jen k diskreditaci ideálů demokracie a k volání po silném, autoritativním vládci.

Závěr: hledání „vůle ke smyslu“

Jak na výše uvedené neradostné vyhlídky reagovat? Viktor E. Frankl⁹ [2006], zakladatel logoterapie, tvrdí, že základním zájmem člověka je jeho vůle ke smyslu (to znamená, že člověk sahá za sebe sama k nějakému smyslu). Opravdové úsilí po smyslu je podstatný aspekt lidské přirozenosti a sebetranscendence. Vůle ke smyslu je podle něj skutečně specifická potřeba neredukovatelná na jiné potřeby a je ve větším či menším stupni vlastní všem lidským bytostem.¹⁰

Pokud je vůle ke smyslu frustrována (potlačena), objevuje se „vůle k moci“ a/nebo „vůle ke slasti“. Čím více jde člověku o slast, tím více mu také uniká. Viktor Frankl tvrdí, že musíme překonat předsudek, že člověk usiluje v zásadě o to, aby byl šťasten. Co ve skutečnosti chce, je to, aby k tomu měl důvod.

Zkusme se podívat závěrem na základní filozofickou otázku: „Kdo jsme? Odkud přicházíme? Kam směřujeme?“ Jinými slovy, jaký je možný smysl a vyústění evolučního vývoje člověka na této Zemi?

Začalo to Velkým třeskem před 13 miliardami let a formováním neživé hmoty, které trvalo 9 miliard let.¹¹ Pak, necelou miliardu let od vzniku planety Země, před 3, 85 miliardami let, došlo k první transgresi, neboli přerodu evoluce neživé hmoty v evoluci biologickou. Ta na Zemi probíhala a probíhá dosud, aniž by, přes četné otřesy a „katastrofy“ byla jedinkrát přerušena.

Život se vyvíjel po stránce „genové“, to je v chromozomech zakódovaných informací (genech), které řídí vývoj jednotlivce od oplodnění buňky až k dospělému jedinci. U vyšších živočichů pak tento vývoj pokračoval i po stránce „paragenetické“, kdy se nový jedinec musí nejprve učit od rodičů či druhové skupiny, jak přežít ve svém prostředí.¹² Třetím stupněm je evoluce „metagenetická“, aplikovatelná jen u člověka.

Ve chvíli, kdy došlo k „procitnutí lidské mysli“, uskutečnila se druhá transgrese, tedy přerod evoluce biologické v evoluci kulturní (uskutečňovanou skrze člověka). Kulturní evoluce vede přes rozvoj nástrojů, používání ohně, zemědělství, architekturu, vynález písma, filozofii a vědu až k rychlé expanzi homosféry a následně noosféry.¹³ V noosféře dochází k závratně rychlému šíření informací, poznání a schopnosti komunikovat. Dosáhli jsme technologického stadia, kdy každý z nás může být identifikován v každém

⁹ Viktor E. Frankl (1905–1997) se narodil ve Vídni, jeho rodiče pocházeli z Čech. Byl profesorem neurologie a psychiatrie na univerzitě ve Vídni a profesorem logoterapie na univerzitě v Kalifornii. Přednášel na 175 univerzitách celého světa. Je zakladatelem logoterapie, neboli „třetího vídeňského směru psychoterapie“. Napsal více než 30 knih, které vyšly ve 25 jazycích, získal celkem 27 čestných doktorátů.

¹⁰ V. Frankl [2006] cituje Annemarie von Forstmayerovou, která zjistila v 90 % případů těžkého alkoholismu pocit hluboké bezsmyslnosti.

¹¹ Život mohl v jiné části vesmíru samozřejmě vzniknout podstatně dříve, než na Zemi, zatím však o životě mimo naši planetu nevíme.

¹² Např. mladý dravec se učí od rodičů, jak chytat kořist. Platí, že čím vyšší organismus, tím delší „výuka“ mladých.

¹³ Homosféra je definována přítomností člověka a dosahem jeho vlivu. Homosféra je tedy sféra, kde člověk svou přítomností a vlivem převládá. Noosféra vzniká přeměnou biosféry silou lidské inteligence. Je to vlastně suma poznatků a informací nahromaděných lidským pokolením v průběhu historie. Těchto poznatků a informací člověk využívá, aby přeměňoval a proměňoval svoje životní prostředí (biosféru).

okamžiku kdekoliv na světě. Žijeme ve fázi totální globalizace. Vyústění této situace může být dvojnásobné. Buď sebe-destrukce nebo třetí transgrese a posun do dalšího stadia evoluce, do stadia spiritualizace.

V tomto stadiu (pokud bude člověk schopen do něj úspěšně vstoupit) by se měla uskutečnit bio-sociologická sebeorganizace lidstva, kdy člověk začne určovat a řídit svůj další vývoj. Po stránce biologické už první známky této sebeřízené evoluce můžeme vidět – umělé oplodňování, přenášení genů, eugenické manipulace.¹⁴ Dokud však mravní a duchovní proměna člověka nedostihne a nepředčí biotechnologickou evoluci, budeme v neustálém ohrožení fatálního zneužití svých schopností a z toho vyplývající sebe-destrukce (a také destrukce světa, který nás obklopuje).

Je to skoro nepředstavitelné, ale jednou by mělo dojít k převaze „mysli nad hmotou“. Jinými slovy, k proměně (přetvoření) lidské přirozenosti. Možná, že právě toto je smyslem a konečným účelem předlouhého procesu proměn z minerální, resp. anorganické sféry (tedy ze sféry neživého fyzického světa) Alfa, přes biosféru (oživený svět), až ke sféře spiritualizace a čistého ducha Omega. Teilhard de Chardin¹⁵ nazývá dosažení bodu Omega¹⁶ konečným cílem vesmírné evoluce. [Svoboda, Nováček 2002]

Pro mne existuje jen jediný způsob, jak žít. Nabrat výšku, vystoupit tak vysoko, až se přes porodní chaos jednotlivostí, byť sebebolestivějších, otevře pohled na významnou pravidelnost určitého velkého údělu lidstva.

Pierre Teilhard de Chardin

LITERATURA

- Barney, Gerald O. 1980. *The Global 2000 Report to the President*. Oxford: Pergamon Press.
- Capra, Frithjof. 1982. *The Turning Point: Science, Society, and the Rising Culture*. New York: Simon and Schuster.
- Daly, Herman E., John B. Cobb. 1989. *For the Common Good. Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. Boston: Beacon Press.
- Daly, Herman E. 1996. *Beyond Growth*. Boston: Beacon Press.
- Frankl, Viktor. 2006. *Vůle ke smyslu. Vybrané přednášky o logoterapii*. Praha: Cesta.
- Fromm, Erich. 1976. *To Have or to Be?* London: Abacus.
- Funda, Otakar A. 2000. *Znavená Evropa umírá*. Praha: Karolinum.
- Gabor, Denis et al. 1978. *Beyond the Age of Waste*. Oxford: Pergamon Press.
- Glenn, Jerome C., Theodore J. Gordon., Elizabeth Florescu. 2011. *State of the Future*. Washington, D.C.: Millennium Project.
- Hawrylyshyn, Bohdan. 1980. *Road Maps to the Future. Towards More Effective Societies*. Oxford: Pergamon Press.
- Kalous, Jaroslav. 2006. *Vývoj světa*. Praha: Centrum pro sociální a ekonomické strategie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy (interní materiál), 24 s.

¹⁴ Eugenika je sociálně-filozofický směr zaměřený na studium metod, které povedou k dosažení co nejlepšího genetického fondu člověka.

¹⁵ Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955) byl jezuita, vědeckou profesí geolog a paleontolog. Ve svém významném díle „Vesmír a lidstvo“ [1990] přináší originální syntézu biblické představy Stvoření a konce světa s evolučním pojetím vývoje.

¹⁶ Připomeňme si zde biblický výrok ze Zjevení Janova: „Já jsem Alfa i Omega, první i poslední, počátek i konec.“ [Zj 22, 13]

- Kalous, Jaroslav. 2008. *Opice na Titaniku*. Mscr., 31 s.
- Kaplan, Robert D. 2001. *The Coming Anarchy: Shattering the Dreams of the Post Cold War*. New York: Vintage.
- Kysučan, Lubor. 1997. *Na zlomu času*. Olomouc: Vydavatelství University Palackého.
- László, Ervin, et al. 1977. *Goals for Mankind*. New York: Dutton.
- Lewis, Clive S. 1993. *K jádru křesťanství*. Praha: Návrat domů.
- Lovelock, James. 1979. *Gaia: A New Look at Life on Earth*. Oxford: Oxford University Press.
- Maslow, Abraham H. 1954. *Motivation and Personality*. London: HarperCollins.
- Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows, Jorgen Randers. 1972. *The Limits to Growth*. New York: Universe Books. A Potomac Associates Book.
- Mederly, Peter, Ján Topercer, Pavel Nováček. 2004. *Indikátory kvality života a udržitelného rozvoje – kvantitativní, vícerozměrný a variantní přístup*. Praha: Centrum pro sociální a ekonomické strategie FSV UK.
- Mesarovic, Mihajlo, Edward Pestel. 1976. *Mankind at the Turning Point*. New York: Dutton.
- Nováček, Pavel, Peter Mederly a kol. 1996. *Strategie udržitelného rozvoje*. Praha: G plus G.
- Popper Karl R. 1996. *Otevřená společnost a její nepřátelé*. ISE: Praha.
- Putnam, Hilary, Richard Rorty. 1997. *Co po metafyzice? (Hilary Putnam a Richard Rorty o realismu a relativismu.)* Bratislava: Archa.
- Rynda, Ivan. 2000. „Trvale udržitelný rozvoj.“ *Geografické rozhledy* 10 (1): 10–11.
- Schumacher, Ernst F. 1973. *Small is Beautiful. A Study of Economics as if People Mattered*. London: Blond and Briggs.
- Smelser, Neil J. 1994. *Sociology*. Cambridge: Blackwell.
- Svoboda, Josef, Pavel Nováček. 2002. *Rozhovory od Bakerova jezera. Na hranici reality, meta-reality a fikce*. Luhačovice: Atelier IM.
- Teilhard de Chardin, Pierre. 1990. *Vesmír a lidstvo*. Vyšehrad: Praha.
- The World Commission on Environment and Development. 1987. *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
- Tinbergen, Jan. 1976. *RIO Report: Reshaping the International Order*. New York: Dutton.
- Toffler, Alvin. 1980. *The Third Wave*. New York: Bantam Books.
- Vavroušek, Josef. 1993. „Perspektivy lidských hodnot slučitelných s trvale udržitelným způsobem života.“ Pp. 91–100 in Pavel Nováček, Josef Vavroušek (eds.). *Lidské hodnoty a trvale udržitelný způsob života*. Olomouc: Společnost pro trvale udržitelný život a Přírodovědecká fakulta Univerzity Palackého.

SUMMARY

More than forty years ago Man landed on the Moon. On the other hand people in poor countries are starving to death until now. The environment is degraded or even devastated in many regions, biodiversity is decreasing. We need a daring vision of what to do next. And maybe more than that. We need to search for and find “will to meaning” (according to founder of logotherapy, Viktor Frankl).

Almost 25 years ago vision of sustainable development was first published in the UN report “Our Common Future”. Question remains, how vital and perspective is this vision in present multipolar world.

In the past we learned from our former experience and mistakes. Today, in the era of huge scientific and technological development, we need new model of learning. We need to learn from our future potential opportunities as well as threats, not just from the past.

It also includes possibility, that our effort to formulate and implement sustainable development will not succeed. Then alternative to sustainable development is sustainable retreat. And even darker scenario is possible – chaos and anarchy. We can already see this in some failed states (Somalia, Haiti). In such case key challenge would be to keep and preserve principal knowledge and skills accumulated by civilized societies during former decades and centuries for future generations.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 1/2009
STUDIA SOCIOLOGICA XVI

NAŠE SPOLEČNÁ PŘÍTOMNOST I

Lapka, Miroslav, Vávra, Jan, Šubrt, Jiří

Řídí: prof. PhDr. Hana Pátková, CSc. (předsedkyně), doc. PhDr. Václav Marek, CSc. (tajemník),
s redakční radou

Prorektor-editor: prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

Editoři: PhDr. Miloslav Lapka, CSc., PhDr. Jan Vávra, Ph.D., doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Recenzovali: doc. Ing. Arch. ThLic. Jiří Kupka, Ph.D., prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.,
Mgr. A. Zdena Němcová Zedníčková, Mgr. Arnošt Novák, PhDr. Jitka Ortová, CSc.,
Ing. Martin Pělucha, Ph.D., PhDr. Ivan Rynda, doc. Dr. Ing. Alena Salašová,
doc. Ing. Josef Seják, CSc., dr. Ing. Dagmar Škodová Parmová

Grafická úprava Kateřina Řezáčová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36, Praha 1

<http://cupress.cuni.cz>

Praha 2012

Sazba studio Lacerta (www.sazba.cz)

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1.   Náklad 200 výtisků

ISBN 978-80-246-2080-0

ISSN 0567-8293

MK ČR E 18598

Objednávky přijímá Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze,
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1 (books@ff.cuni.cz)

Distributed by books@ff.cuni.cz